

ԳՐԵՑ՝ ՎԱՐԴԱՆ Յ. ԽՈՇԻԿԵԱՆ

Հիշատակ
Արամի Գրադարան
Գրանիշ — Մարտի

1757
1

**ՄԱԼ ԿԱՐԱՅԻ
ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ
(1610-1922 թո՞ւմն)**

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

ՄԱԼԿԱՐԱՑԻՆԵՐՈՒ «ՄԱՍԻԿՈՆԵԱՆ»

ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

1943

ՓԼՈՎՏԻՎ

ՏՊ. «ՓԱՐՈՍ» ԼՐԱԳՐԻ

7

493

Արամ
Արամի Արամյանի
Գրքեր — Մարտի

ԳՐԵՑ՝ ՎԱՐԴԱՆ Յ. ԽՈՇԻԿԵԱՆ

1757

ՄԱԼ ԿԱՐԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ (1610-1922 ԹՈՒԱԿԱՆ)

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

ՄԱԼԿԱՐԱՑԻՆԵՐՈՒ «ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ»

ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԿՄ
193

1943

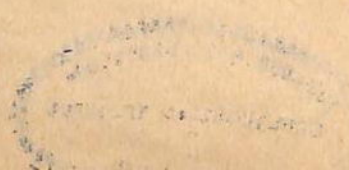
ՓԼՈՎՏԻՎ

Տղ. «ՓԱՐՈՍ» ԼՐԱԳՐԻ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
(1010-1932)

UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

ՎԱՐԴԱՆ Յ. ԽՉԻԿԵԱՆ

ԿԱՐՈՏ ՀԱՅՐԵՆԻ

Բե՛ր ինձ, հովի՛կ, օրեմ այն ջինջ, մայրական,
Հին օրերուս, իմ օրերուս.
Երազներուս միա՛կ երգն այն դուրեկան,
Լաւ օրերուս, շա՛տ հեռո՛ւ...
Առուին ասին ի վար, հոն, սօսին դալար
Մանուկ օրերուս շուք, քեւ կը բացար.
Բե՛ր, բե՛ր հովիկ, մըմունջն անոր անսահման,
Հին օրերուս, շա՛տ հեռո՛ւ...:

Բե՛ր, ծիծեռնակ, մեր սան փուէն շիւղ մը ծիլ,
Հին օրերուս, իմ օրերուս:
Զուրի վարչէն, աղբիւրակէն մէկ կաթիլ
Լաւ օրերուս, շա՛տ հեռո՛ւ...
Մեր տունն ու պարտէզ եւ հանչցայ ղեզմով.
Անյայտ աշխարհի կարօտն ալ խրով.
Թոնրան մոխրին քաթխէ՛ր գէր լոկ մէկ մազիլ,
Հին օրերուս, շա՛տ հեռո՛ւ...:

Ամպ, բա՛ց, բա՛ց քող ամբ մ'երկինք իմ աշխարհէն,
Հին օրերուս, իմ օրերուս.
Սարերն օձող մրրկնաղէն մէկ ծուէն,
Լաւ օրերուս, շա՛տ հեռո՛ւ...
Մեր սան օճախին քոյր ծուխն էիր դուն,
Հացն ու ծիծաղն ալ անցնող օրերուն,
Բեր ցոլք մը լոկ հայրենիքի աստղերէն,
Հին օրերուս, շա՛տ հեռո՛ւ...:

ԿՈՏԻՆԻԷՌ

(Իրլանդական ժողովրդային տող)

ՄԱՂԱՐԱՅԻՆԵՐՈՒ

«ՄԱՐԻԿԱՆԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԵՅՑ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ՓԼՈՎՏՈՎ

20 Մայիս 1942

Ֆարգելի Հայրենակիցներ.

Երկար ստեղծ է լինել, Միութեան ջերմագին բաղձանքը եղած էր մեր ծննդավայրի պատմութեան հրատարակութիւնը: Այս նպատակով նախապէս բանակցութեան մտած էինք Յանօք բանահաւար Տիար Արշակ Աւուշյանեանի հետ, բնդհանուր Թրակիոյ Հայերու մասին իր պատրաստած գրքին հրատարակութեան ծախուց մասնակցելու համար, ուր բաժին մը յատկացուած էր նաեւ Մակարայի հայ գաղութին: Սակայն, նորանոր դէպքերու բերումով, յանկարծ յարաբերութիւնները դադրեցան արտասահմանի հետ, որով կարելի չեղաւ մեր այդ փափաքը իրականացնել:

Այն ատեն, տեղեկանալով որ մեր հայրենակից Տիար Վարդան Յ. Խօշիկեան գրի առած է Մակարայի կեանքի մասին կարգ մը շահեկան իրողութիւններ, ժամանակակից անցքերով միասին, այս նպատակով գումարուած խորհրդակցական ժողովը, կարծիքներու փոխանակութեանէ յետոյ որոշեց՝ հրատարակութեան ձեռնարկել հիմ ունենալով Պր. Խօշիկեանի հեղինակութիւնը, մասնաւոր վերամշակման մը ենթարկելով զայն:

Այդ աշխատութիւնը յանձնուեցաւ մեր հայրենակից Տիար Տիգրան Մարտիրոսեանի, իրեն աջակից տալով Տեառք՝ Ներսէս Դասապեան եւ Յովհաննէս Տէվէնեան:

Միեւնոյն ատեն դիմում կատարուեցաւ մեր հայրենակից Տիար Վահան Ֆարուքիւնեանի, իր աշխատութեան բաժինը բերելու մեր այս հրատարակութեան, կարելիութեան սահմանին մէջ ամբողջական գործ մը լոյս բնծայելու համար: Ուրախ ենք յայտարարելու թէ՝ մեր գրագէտ հայրենակիցը սիրով բնդունեց այդ առաջարկը, ստանձնելով Մակարայի *Ֆուլթորի* պատրաստութիւն-

նր. որք առանձին կերպով հրատարակուած է գրքիս Յաւելուածական մասին մէջ:

Իսկ Մալկարայի եւ անոր շրջակայի քարտէսին գծագրութիւնը կը պարտինք մեր հայրենակից Տիար Յովհ. Տէվէնեանի:

Այսպէս գործակցաբար պատրաստուած այս երկստիւրութիւնն է որ հրատարութեան կուտանք ներկայիւ, իբրեւ յուշարձան մը մեր սիրելի ծննդավայրին, որ աւա՛ղ, ոչ եւս է այսօր:

Այժմ, շնորհակալութիւն յայտնելով այս ձեռնարկին, բոլոր աշխատակիցներուն, լիայոյս եմք թէ՛ մեր յարգելի հայրենակիցները սիրով պիտի քաջալերեն իրենց ծննդավայրի այս յիշատակարանին հրատարակութիւնը, նախանձախնդիր ըլլալով անոր սպառման, որուն արդիւնքը պիտի յատկացուի Միութեան հայրենաշէն նպատակներուն, իր կանոնագրով նախատեսուած սահմաններուն մէջ:

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ ՍԵՂՈՒՅԻՆՆԵՐՈՒ
ՍԱՍՆԻՈՒԹԻՒՆ ՇԱՅԲԵՆԿՑ՝ ՍԵՂՈՒՅԵԱՆ

ԵՐԱՆՈՐ. — Միութեան կենտրոնը արտոնուած ամիսներէն:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Երբեմի շէնչող հայ գաղութի մը աւելի քան երեքհար-
իւրամեայ կեանքին նուիրուած այս համեստ յուշարձանի պատ-
րաստութեան առթիւ, ջանացած եմ՝ արդի պայմաններու թոյ-
լատրած սահմանին մէջ՝ տալ անոր ամբողջական մէկ պատկերը
— սկսելով իր հիմնարկութեան թուականէն՝ մինչև գաղութին
վերջնական անհետացումը — օգտուելով տրամադրելի գրաւոր յի-
շատակարաններէ և անձնական ու տարեց հայրենակիրացներու յի-
շողութիւններէն:

Թէև Մալկարայի հայ գաղութի կազմութեան առաջին
շրջանին վերաբերեալ յիշատական մը գոյութիւն ունեցած է
ժամանակին տեղւոյն հանգուցեալ Աթոռակալ Տէր Բարթողիմէոս
Ա. քհյ. Պօյաճեանի մօտ, բայց յետոյ անհետացած է այդ գրու-
թիւնը տարագրութեան միջոցին, որը կրնար մեծապէս օգտակար
ըլլալ մեր այս ուսումնասիրութեան նախնական շրջանին համար:
Այնպէս որ, մենք այժմ մասնակի յուշեր միայն ունինք այդ մա-
սին: Սակայն, ժամանակակից շրջանը, մասնաւորաբար վերջին կէս
դարու ընթացքին պատահած անցքերն ու դէպքերը՝ կարելիու-
թեան սահմանին մէջ ջանացած ենք հարադատօրէն ներկայացնել
այս էջերուն մէջ:

Ուրախ եմ այս առթիւ յայտնելու թէ՛ մեր այս համեստ
երկասիրութեան իր աշխատակցութեան գնահատելի բաժինը բե-
րած է նաև ծանօթ նահատակ գրադէտ և մեր հայրենակից Արտա-
շէս Յարութիւնեանի արժանաւոր եղբայրը՝ Պր. Վահան Յարու-
թիւնեան, տալով մեզի Մալկարայի ֆոլքլորի և գաւառաբարբառի
մասին շահեկան տեղեկութիւններ, որոնք առանձին կերպով հրա-
տարակուած են այս հատորին վերջաւորութեանը:

Շնորհակալութեան պարտք մը ունիմ նաև, քաղաքիս

աղգայիններէն ծանօթ բանասէր Տիար Ներսէս Գասապեանի, որ սիրով տրամադրեց մեզի կարգ մը բանասիրական նիւթեր:

Իսկ այս հրատարակութեան ամբողջական կազմութիւնն ու դասաւորումը կը պարտինք մեր հայրենակից Տիար Տիգրան Մարտիրոսեանի, որ յօժարութեամբ ստանձնեց անոր վերամշակումի աշխատանքը:

Այս հրատարակութեամբ միակ փափաքս է՝ երախտագրտական պարտականութիւն մը կատարել զէպի մեր սիրելի ծնընդաւայրը, անոր յիշատակը մոռացութենէ փրկելու համար: Եթէ ակամայ թերացումներ սպրդած են անոր մէջ, կանխաւ ներողութիւնը կը խնդրեմ հայրենակիցներուս:

Փլովտիվ
(Պուլկարիա)

ՎԱՐԴԱՆ Յ. ԽՕՇԻԿԵԱՆ

Ա. ՄԱՍ

11.— ՄԱԼԿԱՐԱՅԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մալկարան՝ Թրքական Թրակիոյ մէջ փոքր քաղաք մըն է, Ռոտոսթոյի հիւսիս—արեւմտեան կողմը, անկէ 57 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ, և Ռոտոսթոյի ու Կէլիպոլուի հետ կը կազմէ եռանկիւն մը:

Վարչական կերպով կապուած է Ռոտոսթոյի մութասարը—ֆութեան և անոր միջոցաւ Էտիրնէի կուսակալութեան: Իսկ հոգեւոր տեսակէտով կը պատկանէր Ռոտոսթոյի Առաջնորդարանին, առաջին տեղը գրաւելով անոր ենթակայ 7 թեմերուն մէջ, իր ծխականներու թիւով ու դիրքով:

ՔԱՂԱՔԻՆ ԴԻՐՔԸ.— Մալկարան կառուցուած է բլուրի մը վրայ, ծովու մակերեսէն 400 մեթր բարձրութեամբ և բաժնուած էր երեք թաղամասերու. — Արեւմտեան բարձրագոյն դիրքը գրաւած էին Յոյները, ծայրամասին վրայ ունենալով մաս մը Պուլկար բնակչութիւն: Հարաւ—Արեւմտեան կողմը՝ Թրքաց թաղն էր, իսկ Հիւսիս—Արեւելեան կողմը կը բնակէին Հայերը: Այս վերջին թաղամասը կը կազմէր քաղաքին ամէնէ բանուկ շրջանը, ուրկէ կը սկսէր Ռոտոսթօ երթալու խճուղին, երեք թաղամասերու կեդրոնը կը գտնուէր շուկան:

Արեւելեան ոճով քաղաք մըն էր, մեծ մասամբ փայտաշէն, միայրակ կամ երկյարկանի ընդհանրապէս, մեծ կամ փոքր պարտէզներով, իսկ փողոցները՝ ոչ կանոնաւոր ուղղութեամբ: Պարելի է ըսել թէ՛ լաւագոյն շէնքերը, երբեմն քարաշէն, կը գտնուէին հայոց թաղին մէջ և գրեթէ ամէն ընտանիք ունէր իր սեփական տունը, արտը և այգին:

ԿԼԻՄԱՆ.— Ծովերէ, գետերէ ու անառններէ զուրկ ըլլալով՝ օդը չոր էր ու հետեւաբար առողջարար: Օդը միօրինակ էր, տարուան եղանակներուն համեմատ: Այս պատճառներով ժո-

զովուրդը առողջ էր, հիւանդութիւններ քիչ կը պատահէին, և երկարատեւ բժիշկի պէտքը այնքան զգալի չէր եղած: Մասնաւորաբար հայերուս մասին խօսելով՝ արուսերունդը աւելի բազմաթիւ էր քան իգական սեռը, որով պէտք կ'զգային դրացի հայաբնակ քաղաքներուն, մասնաւորաբար Էտիրնէի և Կելիպոլուի հետ, խնամութիւն հաստատելու:

ԲԵՐՔԵՐ.— Կլիմային չորութիւնը բնական է կ'աղղէր և բուսականութեան: Հողը ժլատ էր ընդհանրապէս և բնութեան այս ժլատութիւնը չարքաշ ըրած էր այս ժողովուրդը:

Մակկարա կ'արտադրէր աւելի վաշտային բերքեր, ինչպէս՝ արմտիքներ, ընդեղէններ, շուշմա, թռչնակեր (գուշ օրու), սոխ, սխտոր, քիսխա (արփանը), սեխ, ձմերուկ, բամպակ և այլն: Իսկ քաղաքին բանջարեղէնը կը հայթայթէր մօտակայ ձորի մը մէջ գտնուող Քալիլիա կոչուած յունարնակ գիւղը: Հաճելի էր դեռ արշալոյսին՝ լաչակներ կապած հայուհիներու և այրերու խմբական երթը դէպի վաշտային աշխատանք՝ փորելու, ցանելու, քաղհանքի կամ բերքերու հաւաքման:

Սակայն սպառման հրապարակը կը պակսէր իրեն, փոխադրութեան զիւրատար միջոցներու չորյութեան հետեւանքով, իսկ սայլերով փոխադրութիւնը սուղ կ'ըլլար: Արտադրութեան մէկ մասը քաղաքը կ'սպառէր, ուրիշ մաս մը կը տարուէր մօտակայ Քէշան գիւղաքաղաքը, իսկ աւելցածը՝ փտելով կը թափուէր:

Միջոց մը բաւական զարգացած էր ծխախոտամշակութիւնը: Հայերը կ'գբաղէին այս գործով. կը ցանէին, կը քաղէին ու նախնական ձեւով կտրելով կը ծախէին: Շահաբեր գործ մըն էր ասիկա, թէև մեծ աշխատանք կը պահանջէր: Սակայն «Ռեփի» մենաշնորհը հաստատուելէն ետք, սահմանափակուեցաւ անոր մշակումը, որովհետև Րէփին զանազան սեղմումներ վրաւ, աննշան չափ մը թողլով զայն մշակողներուն:

Յետոյ սկսան մեծ զարկ տալ չերամաքուծութեան: Շատ մը թթաստաններ տնկուեցան և ժողովուրդը եռանդով փարեցաւ այս գործին: Գարնան եղանակին, որ չերամաքուծութեան չրջանն է, ժողովուրդին մեծ մասը զբաղած էր այս գործով, որ կարճ միջոցի մը մէջ կտիկ չափ մը կ'ապահովէր տնտեսական սեղմ պայման:

ներու մէջ ապրող այդ համայնքին: Ասոր կը նպաստէր մանաւանդ այն պարագան, որ զբեթէ ամէն շերամարոյծ ունէր իր սեփական թթաստանը, շերամը կը խնամէր իր տան սենեակներուն մէջ, որով քիչ ծախք կ'ունենար: Յետոյ կ'լիման չոր ու առողջ ըլլալով, կ'արտադրէր առաջնակարգ հնտացու խոզակ, որ լաւ գինով կը ծախուէր: Գլխաւորաբար հայերը կը զբաղէին այս գործով, մաս մըն ալ յոյները: Առաջին անգամ Մալկարայի մէջ այս գործին զարկ տուաւ պոլսեցի հայ հնտարոյծ մը՝ Միհրան Սանճեան:

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ.— Մալկարան ունէր մօտաւորապէս 10,000 բնակչութիւն՝ բաղկացած՝ բազմամարդութեան կարգով՝ հայերէ, թուրքերէ և յոյներէ: Հայերու թիւը կը հասնէր շուրջ 3,500ի, բաղկացած 700 ընտանիքներէ:

Այս մասին ստոյգ վիճակագրութիւն կը պակսի դժբաղտարար, նոյնիսկ «պաշտօնական» անուանով հրապարակ ելած վիճակագրութիւններ հեռի են վստահելի ըլլալէ: 1898 թուականի թրքական «Սպլամկ»ի համաձայն Մալկարայի մէջ կային 300 թուրք ընտանիք, 200 յոյն, 700 հայ և 135 պուլկար, ընդամենը 1335 ընտանիք, շուրջ 6675 բնակչութեամբ: Թերեւս այս թիւերը առնուած են արձանագրութեան տոմարներէ, որովհետեւ թուրքիոյ մէջ մարդահամար չէր կատարուած և ոմանք չէին արձանագրուած:

Իսկ յոյն կառավարութեան պատուիրակութիւնը 1919ին գումարուած Փարիզի «Սաղաղութեան Սորհրդաժողով»ին ներկայացուցած իր վիճակագրական տախտակին մէջ, Մալկարայի գաւառին բնակչութեան թիւը կը ներկայացնէ այսպէս. — 14,020 յոյն, 14,300 թուրք, 2,730 պուլկար, 3,200 հայ և 396 զանազանք (*):

Մինչդեռ 1919ին, Սոֆիայի մէջ հրատարակուած վիճակագրութիւն մը, նախապալքանեան պատերազմի չրջանի մասին

(*) Տես Սթ. Ն. Շիշլովի „Тракия преди и следъ европейската война“ էջ 112.

կուտայ հետեւեալ թուանշանները Մակարայի համար. — 3,795
թուրք, 20,478 պուլկար, 12,730 յոյն, 2880 ալպանացի և 3500
հայ (*):

Ինչպէս կ'երեւի այս վիճակագրութիւններէն, բոլորն ալ
կ'ընդունին հայերու թիւը 700 ընտանիք կամ 3200—3500 հոգի
ըլլալը: Միայն բնակակից ազգերու հետ իր համեմատութիւնը կը
նուազի, երբ խօսքը ամբողջ գաւառի մասին է: Որովհետեւ հա-
յերը ամբողջ կ'ապրէին քաղաքին մէջ, հայ գիւղեր չկային: Ըստ
Ս. Փրկչի Ազգ. հիւանդանոցի 1906 տարւոյ ընդարձակ օրա-
ցոյցին, Մակարան ունէր 87 գիւղեր, որոնց մեծ մասը թրքա-
կան, մնացեալը յունական և պուլկարական: Թուրք գիւղերէն չա-
տերը կազմուած էին 1878ի Ռուս և թուրք պատերազմէն յետոյ
Պալքաններէն գաղթող թուրք բնակչութեամբ:

Այս քանի մը նախնական ծանօթութիւններէն յետոյ, բա-
ցատրենք թէ հայերը ինչո՞ւ գաղթեցին իրենց հայրենիքէն և
ի՞նչպէս եկան ու հաստատուեցան Մակարա:

2.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԷ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ

Արտագաղթը Հայաստանի հին վերքը եղած է: Անվերջ
պատերազմները, տեղական իշխաններու և տիրող տարրի կեղե-
քումները ու երկրին ընդհանուր անապահովութիւնը — որուն
նշաւակ եղած էին մասնաւորաբար հայերը, իբր քրիստոնեայ ու
արդիւնաբերող տարր — պարբերաբար պարտաւորած են մեր ազգա-
կիցները՝ թողուլ իրենց հայրենի երկրքն ու կալուածները, եր-
թալ օտար անծանօթ աշխարհներ, զոնէ պանդխտութեան մէջ
գտնելու յոյսով կեանքի տարրական պայմանները: Հայրենի եր-
կրէն այս բաժանումը՝ ընդհանրապէս կը կոչենք զաղք կամ ար-
տագաղթ:

Մեր ազգային իշխանութիւնը դադրելէն յետոյ, բազմա-
թիւ անգամներ տեղի ունեցած են այլպիսի գաղթականութիւն-
ներ՝ Հայաստանէն դէպի օտար երկիրներ, որովհետեւ զանազան

(*) Նոյն էջ 114:

բռնակալներ, իրարու ձեռքէ յափշտակելու համար այդ անտէր երկիրը, շարունակ խռովեալ վիճակ մը կը տիրէր հոն:

Բայց երբ, 1473ին, Յաթիհ Սուլթան Մէհմէտի բանակը, Դերջանի մօտ յաղթելով Ագգօյունլու Ուզուն—Հասանի, գրաւեց Հայաստանի արեւմտեան մասը ու քիչ վերջն ալ իր յաջորդները տիրեցին ամբողջ Հայաստանի՝ մինչև Թաւրիզ, կը յուսացուէր որ պատահական մանր իշխանութիւններուն յաջորդելով միակ հզօր պետութեան մը հովանին, այլևս կը դադրին նախկին ընդլզիչ անարդարութիւններն ու տեւական խռովութիւնները և համեմատական հանդարտութիւն մը կը գտնէ երկիրը, տանելի դարձնելով կեանքը:

Այդպէս չեղաւ սակայն Օսմանեան նորահաստատ կայսրութեան տռաջին Սուլթանները, չլացած իրենց զինուոց փայլուն յաջողութիւններէն, փոխանակ իրենց տիրած երկիրներուն վարչական ու տնտեսական կազմակերպութեամբ զբաղելու, հետամուտ եղան նորանոր աշխարհակալութիւններու, և հպատակ փողովուրդներու ճակատագիրը թողուցին իրենց բաղդին:

Ասկէ քաջալերուած՝ տեղական յեղուզակարարոյ տարրերը վերսկսան իրենց սովորական կեղեքումներուն, ահ ու սարսափ սիռներով իրենց շուրջը:

Պարսիկները, որ առիթի կ'սպասէին իրենց կորուսած երկիրները վերագրաւելու համար, օգտուելով Սուլթաններու Եւրոպայի կողմը ունեցած յաջորդական պատերազմներու զբաղումներէն, պարբերաբար կ'ասպատակէին Հայաստանի իրենց սահմանակից նահանգները, որոնք պատճառ կ'ըլլային նորանոր պատերազմներու, երկու դրացի տէրութեանց միջև, իսկ այդ պատերազմներու ընթացքին, ամէն կարգի չարիքներ կը գործուէին հասարակ փողովուրդին վրայ:

Մասնաւորաբար Սուլթան Սէլիմ Բ. ի յաջորդները՝ Մուրատ Գ. (1574—1594) և Մէհմէտ Գ. (1594—1603) եղան մեղկ ու հաճոյամուլ թագակիրներ, բոլորովին անտարբեր իրենց ժառանգած երկիրներու պետական ու վարչական կարգուսարքին, որով ըմբոստ տարրերը առիթը գտան սանձարձակ գործունէութեան:

Այդ շրջանի յեղուզակներուն մէջ բացառիկ տեղ մը կը

գրաւեն մանաւանդ Զաւալլի կամ Ճէլալի (*) կոչուած ասպատակները, որոնք շարունակ կողոպտելով ու կեղեքելով իրենց շրջանի բայաները (հայերը), ազդեցիկ դիրքերու տիրացած էին: Ասոնք, կաշառելով օրուայ իշխանաւորները, յաջողած էին նոյնիսկ ձեռք բերել դաւառապետի և կուսակալի պաշտօններ, աւելի ազատօրէն գործելու համար իրենց շահատակութիւնները:

Այսպէսով Զաւալլիները իրական տէրը դարձած էին Հայաստանի, ինչպէս Քոզան օղլու կոչուած թիւրքմէնները՝ Կիլիկիոյ: Սուլթաններու իշխանութիւնը այդ կողմերը անուանական էր, և Զաւալլիները այնքան յանդուգն դարձած էին, որ իրարու իշխանութեան սահմանները կ'ասպատակէին, անթիւ չարիքներ գործելով խաղաղ ազգաբնակչութեան վրայ:

Այդ շահատակութիւնները աւելի սաստկացան մանաւանդ 1598 թուին: Յաջորդ տարին, 1599ին, պատահեցաւ մեծ երաշտ մը ու տիրեց սոսկալի սով, որուն զոհ դացին բազմաթիւ անձեր: Կեանքը անհանդուրժելի էր այլևս, որով դարձեալ սկսաւ հայ ժողովուրդի արտադալթի հոսանքը, իր հայրենի երկրէն դէպի օտար աշխարհներ, մինչև Հարաւային և Կեդրոնական Եւրոպա:

Իսկ հայ Մեղիքներէն ոմանք, ինչպէս և Մելիքսեդեկ Կաթողիկոսը անցան Պարսկաստան, ուր այն ատեն կ'իշխէր Շահ Աբաս: Ասոնք Շահին պատմեցին այս տխուր անցքերը և ժողովուրդին ընդհանուր դժգոհութիւնը՝ տիրող կամայական ըէժիմէն ու երկրին անիշխանական վիճակէն: Շահը ուղեւով օգտուել ներկայացած առիթէն, 1603ի աշնան արշաւեց Արարատեան նահանգը ու յառաջացաւ մինչև Կարս:

Թուրք կառավարութիւնը անոր դէմ զրկեց ձգալզատէ Սինան փաշան, որ երբ Սեբաստիա հասաւ, կոչ ուղղեց այդ շրջանակի պատերազմաէր տարրերուն և Զաւալլիներուն՝ զալ ու միանալ իր բանակին, խոստանալով անոնց իշխանութիւն և պա-

(*) Քրտական ցեղախումբ մը, որ կը բնակէր գլխաւորաբար Բարձր Հայքի շրջանակին մէջ, քեպտ իր ազդեցութիւնը շատ հեռուներն ալ կը տարածուէր:

տիւններ, Զաւալիները խմբովին եկան սպարապետին դրօշակին տակ, առաջին հերթին խաղաղ հայ ժողովուրդին վրայ փորձելով իրենց քաջագործութիւնները: Ժողովուրդը դանդատեցաւ սպարապետին, նոյնիսկ բողոքի ցոյցեր եղան, բայց սպարապետը չէր կրնար վշտացնել իր կամաւորական գունդերը, որոնց օժանդակութեան պէտք ունէր իր մղելիք պատերազմին մէջ:

Կամաւորներուն կամ պաշրպօզութներուն տրուած այս անսահման ազատութեան հետեւանքով, անհամեմատ կերպով ստուարացաւ թուրք բանակը՝ երբ ան հասաւ Կարին, ու այս ահարկու զօրութեամբ շարժեցաւ Պարսից դէմ:

Շահ Աբաս անկարող զիմաւրելու այս վիթխարի ոյժին, զայն անզօրութեան մատնելու նպատակով կը յղանայ հրէշային ծրագիր մը. — Այն է՝ ամբողջովին դատարկել Արարատեան նահանգը իր բնակչութիւնէն, և ամայացնել այդ շրջանը, որ երբ թշնամին դայ՝ տրամադրելի պաշար, բնակարան ու մարդ և անասուն չգտնելով, ամօթահար ետ դառնայ:

Շահ Աբաս տառաջիօրէն գործադրած է իր անգութ ծրագիրը, պատճառ դառնալով այդ չէն նահանգին աւերումին ու բիւրաւոր մարդոց կորուստին, բայց՝ յաջողած իր նպատակին մէջ: Օսմ. բանակը երբ կը հասնի Արարատեան նահանգ, տեսնելով տիրող ամայութիւնը, անկարող յառաջանալու, ձեռնուռնայն ետ կը դառնայ: Զաւալիները, որ մեծամեծ աւարներու յոյսով միացեր էին Սինան փաշայի բանակին, այս ժխտական արդիւնքէն զայրացած՝ վերադարձին՝ իրենց կատաղութիւնը կը թափեն Կարնոյ կուսակալութեան շրջանին մէջ գտնուող հայերուն վրայ:

Այս յաջորդական աղէտներէն սարսափահար ժողովուրդը, մարդկային այդ պատուհասներու ձեռքէն ազատելու համար, վերստին ձեռք կ'առնէ գաղթականութեան ցուպը ու ամէն բան լըքելով՝ բոկոտն ու կիսաքաղց ճամբայ կ'իյնայ դէպի օտար, իրեն անծանօթ ուշխարհներ, իր կեանքը փրկելու համար այդ դժոխային կացութիւնէն:

Այս անցքերու ակնհայտեան պատմիչը՝ Գրիգոր վարդապետ Դարանաղցի կամ Քիմախցի, մականուանեալն Բուք՝ կը յայտնէ թէ՝ 1600 թուականէն սկսելով, մինչև 1607—8 շրջանին, այդ

դադթականներէն ոմանք զայցած են Անատոլուի և Բումէլիի (*)
Հանաղան քաղաքները և Կ. Պոլիս, ուրիշներ մինչև Պելլրատ,
Ռումանիա և Լեհաստան: Ասոնցմէ կարեւոր մաս մը, մասնաւո-
րաբար կամախցիներ, կեսարացիներ, սերաստացիներ և տիվրիկ-
ցիներ եկած հաստատուած են Ռոտոսթօ, որմէ հաստուած մը բաժ-
նուելով յետոյ եկեր է Մալկարա:

Այս յաջորդական դադթերուն հետեւանքով երկիրը զրե-
թէ դատարկուած էր, որմէ մեծապէս կը տուժէր պետական գան-
ձը: Իսկ այս բոլորին պատճառն էր Ջալալիներու սանձարձակու-
թիւնը, որ երկիրը անիշխանութեան մատնած էր:

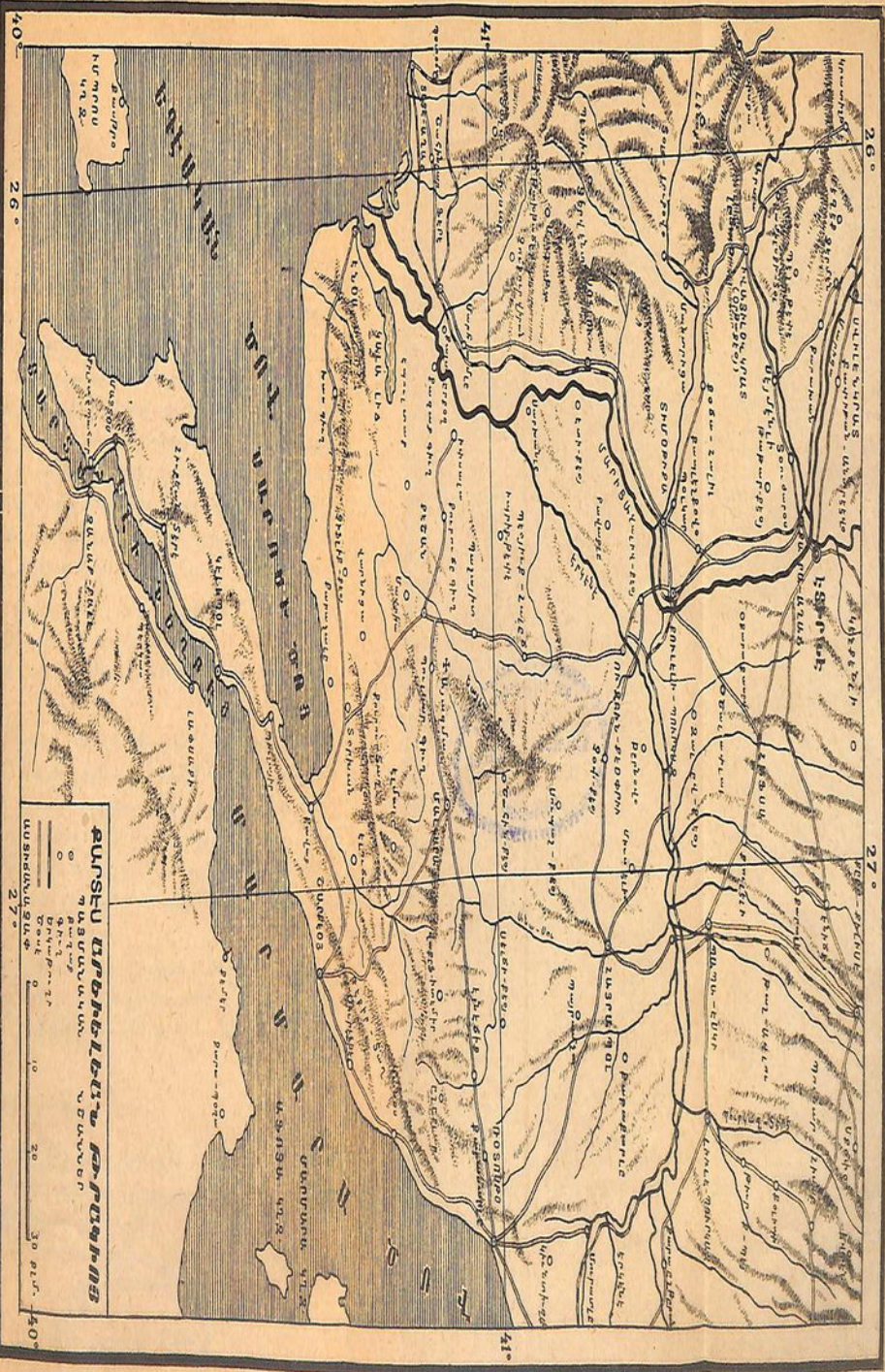
Ուստի, երբ Սուլթան Ահմէտ Գ. զահ կը բարձրանայ
1608ին, Ջալալիներու դէմ կը զրկէ Գուլոսը Մուրատ փաշան, որ
մէկուկէս տարի անընդհատ անողոք խտուրթեամբ մը կ'ընկճէ ա-
պստամբները՝ մէկ մասը սպաննելով՝ միւսները հպատակեցնելով,
ինչպէս ըրած է Սուլթան Մահմուտ Բ. Յնիշէրիներուն համարելու
յաջողած է անոնց ոյժը թոթափել: 1609-տարուոյ վերջերը, ապս-
տամբներէն զբաւելող 400 զրօշակ:

Անկէ վերջ կառավարութիւնը հրաման կը հանէ, որ բո-
լոր այդ դադթողները պարտաւորիչ կերպով վերադառնան իրենց
երկիրը: Բայց յոգնածութենէն ոչ չք կը համարձակէր անգամ մըն
ալ դառնալ այդ դժոխային շրջանակը, ուրկէ այնքան հեռու կը
գտնուէր Սուլթանը և իր ազդեցութիւնը, մինչդեռ քիւրտը իր
ամէնօրեայ բնակակից ընկերը պիտի ըլլար:

Այն ատեն կառավարութիւնը բռնութեան կը դիմէ, ու այդ
կերպով անոնցմէ շատեր կը փոխադրէ իրենց նախկին բնակավայ-
րերը: Սակայն ուրիշ մաս մը զանաղան հնարքներով կը մնայ իր
տեղը, որոնց կարգին՝ նաև Ռոտոսթօ գաղթողները:

(*) Անատոլու կը կոչուի Փոքր Ասիոյ շրջանը, Հայաստա-
նի արեւմտեան կողմը, եփրատ գետի անկիւնագաւառէն դեպի Պոլիս
եւկարող շրջանը, իսկ Բումէլի՝ պատմութեան մէջ Թրակիա անու-
նով ծանօթ շրջանն է, որ այն ատեն ամբողջութեամբ կը գտնուէր
քրքական տիրապետութեան տակ:

КАВКАЗСКАЯ РАЙОННАЯ
КАРТА
1:500,000
1925

КАВКАЗСКАЯ РАЙОННАЯ
КАРТА
1:500,000
1925

КАВКАЗСКАЯ РАЙОННАЯ
КАРТА
1:500,000
1925

КАВКАЗСКАЯ РАЙОННАЯ
КАРТА
1:500,000
1925

Կարճ միջոցի մէջ իրարու յաջորդող այս դէպքերը ցոյց կուտան թէ՛ բարձրագոյն պաշտօնատարներու աքսորավայր ալ եղած է Մալկարա:

Ճղալիցատէ Սինան փաշայի պարագան քիչ մը կը տարբերի վերջապէս. ան պաշտօնով մը կուգար, փոխանակ բոլորովին չնորհադուրկ ըլլալու կամ մահապատժի ենթարկուելու: Իսկ անոր այդ պաշտօնավարութիւնը մեծապէս օգտակար եղած է Մալկարայի համար և պատճառ՝ քաղաքին մէջ հայ գաղութի մը հաստատման:

Սինան փաշա խոհուն ու շինարար պաշտօնատար մը եղած է, հազուադէպ տիպար մը իր պաշտօնակիցներուն մէջ: Ուստի երբ կառավարիչ կը կարգուի Մալկարայի, կը մտադրէ բարեգարդել քաղաքը: Այս նպատակով կը գրէ Ռոստոթոյի գաւառապետին որ այնտեղ եկած հայ գաղթականներէն 20ի չափ շինութեան վարպետներ ղրկէ իրեն: Գաւառապետը կը կատարէ անոր խնդրանքը:

Այդ հայ վարպետները իրենց ընտանիքներով միասին կուգան Մալկարա: Սինան փաշա, ծանօթ իր ազգակիցներու հոգեբանութեան, անախորժ միջադէպերու տեղի չտալու համար — ինչպէս պատահած էր անգամ մը Ռոստոթոյի մէջ — նորեկները նախ կը բնակեցնէ քաղաքէն դուրս, անկէ գրեթէ տասը վայրկեան հեռաւորութեամբ, Ռոստոթո—Մալկարա խճուղիին վրայ գտնուող դաշտ մը, վրաններու տակ:

Այդ դաշտը, որ առաջին հանգրուանը եղած է Ռոստոթոյէն Մալկարա գաղթող հայերուն, մինչև վերջերս կը կոչուէր «Աւետ Օվաւր»: Հաւանաբար շինութեան այդ վարպետներու գլխաւորին կամ ճարտարապետին անունով՝ որ Աւետ կամ Աւետիս պէտք է եղած ըլլայ:

Շինութեան այդ վարպետները կազմած են առաջին կորիզը Մալկարայի հայ գաղութին:

4.— ԵՐԲ ԵԿԱԾ ԵՆ ՄԱԼԿԱՐԱ

Մեր ունեցած տեղեկութեանց համաձայն, յիշեալ հայ վարպետները Մալկարա եկած են 1610 կամ 1612 թուականներուն:

Սակայն, մեր հայրենակից Տիար Վահան Եարութլունեան, ներկայ հատորի «Յաւելուած»-ի բաժնին մէջ տուած մէկ ծանոթութեամբը, այդ վարպետներու առաջին ձեռակերտը եղող «Պաշ Զեշմե» անունով ծանօթ աղբիւրին շինութեան թուական ցոյց կաւայ 1546 տարին, որով պէտք է այդ թուականին արդէն եկած ըլլան հայերը Մալկարա:

Մինչդեռ այն ատեն հիմնովին կը փոխուի մեր պատմութեան դիմագիծը: Նախ որ այդ թուականին, 1546ին, հայ գաղութ մը գոյութիւն չունէր Ռոտտսթոյի մէջ, որով հարկ կ'ըլլայ ընդունիլ թէ՛ Մալկարայի հայ գաղութը աւելի կանուխ հաստատուած է՝ քան Ռոտտսթոյի գաղութը. երկրորդ, 1504ին Շահ Աբասի դէմ զրկուած բանակին ընդհանուր հրամանատար եղող Ճղալզատէ Սինան փաշան՝ չէր կրնար 1546ին Մալկարայի կառավարիչ ըլլալ, քանի որ չուրջ 60 տարուան տարբերութիւն մը կայ այդ երկու թուականներուն մէջ:

Դժբախտաբար, այդ շրջանի գլխաւոր պատմիչն ալ, Գրիգոր Դարանաղցի, որ երկարօրէն կը պատմէ իր ժամանակակից անցքերը՝ իբր աւանատես, և Ուլնեցի Յակոբ վարդապետի կարծատեւ պաշտօնավարութենէն յետոյ, չուրջ 35 տարի (1609—1643) Ռոտտսթոյի Առաջնորդութեան տնտեսը կրած է, որուն ենթակայ էր և Մալկարայի թեմը, որոշ բան մը չ'ըսեք այս մասին:

Հետեւաբար, ապագայ պատմիչին կը մնայ, պատմական նոր տուեալներու լոյսին տակ ստուգել այս կէտը և կատարել անհրաժեշտ ճշգրտմը:

Այստեղ կը ծագի ուրիշ հարց մը. — Ո՞րտեղացի էին առաջին անգամ Մալկարա գաղթող հայերը:

Դարանաղցիի համաձայն, Ռոտտսթոյի գաղութը կազմող հայերը եկած էին Կամախէն, Երզնկայէն, Սեբաստիայէն, Կեստրիայէն և ուրիշ գանազան կողմերէ: Հաւանական չէ սակայն որ

Մալկարա գաղթող հատուածը այդպիսի զանազան քաղաքներու խառնուրդ մը եղած ըլլայ: Արդէն, Մալկարայի հայերու նկարագիրը, բարքերն ու սովորութիւնները մեծապէս կը տարբերէին շրջակայ հայաբնակ վայրերու գաղութներու կենցաղէն:

Աւելի հաւանական կը թուի, որ Մալկարայէն պահանջուած շինութեան գործին համար գլխաւոր վարպետ մը կամ ճարտարապետ մը կանչուած է Ռոստոթոյի կառավարչատունը և անոր յանձնուած է իրեն գործակիցներ ընտրել՝ Մալկարա երթալ աշխատելու համար: Իսկ այդ վարպետը, շատ բնական է, պիտի ուզէր իր համաքաղաքացիներուն մէջէն կատարել այդ ընտրութիւնը:

Եւ իրաւամբ, Մալկարայի աթոռակալ Տէր Բարթողիմէոս քահանայի քով գտնուած յիշատակարանին մէջ ըստած էր թէ՛ անոնք Բաղատիճէն (*) գաղթած են: Ուրեմն Մալկարա գաղթող առաջին հայերը մէկ միջավայրի գաւակներ եղած են, ու թերեւ Մալկարան ատոր կը պարտի իր միատարրութիւնը:

Այդ գաղթականները իրենց հետ բերած էին նաեւ Ս. Թորոսի մասունքով խաչ մը, Աստուածածնոյ պատկեր մը և ձեռագիր Աւետարան մը: Զարմանալի է որ այս ժողովուրդը իր աստանդական կեանքին և այնքան արհաւիրքներու մէջէն իսկ, երբ ամէն ինչք ու հարստութիւն լքեր, այս և նման մասունքներ իր հետ տարեր է գրեթէ նմէն տեղ: Իսկ այդ սրբութիւնները իրեն համար եղեր են հրաշագործ յուրքներ, որոնց կախարհանքով՝ դուրսը կապուած մնացեր է ան իր հայրենի աւանդութիւններուն

(*) Մեծ Հայքի Կամսխի կամ Քեմսխի շրջանին մէջ կը յիշուին այս անունով երկու աւաններ՝ վերի և վարի Բազաուիններ: Կամսխ՝ Աճի ամրոց ալ կ'ըսուէր: Հոն կը բաղուէին Արշակունի բազաւորները. այնտեղ կը պահուէր արքունի զանձը և կը զբոսնուէին Հայաստանի նշանաւոր մեհեանները: Մօտէր կը գտնուի նաեւ Թորգան գիւղը, ուր բաղուած են Գրիգոր Լուսաւորիչ և իր յաջորդները: Հ. Ղ. Ալիշան իր «Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց» երկաւիրութեան մէջ. «Նշանաւոր գիւղեր կը կոչէ Բազաուինները (էջ 42):

ու ազգութեան, խաւար դարերու այդ կենդանի ողբերգութեան մէջ:

*
*
*

Իբր յաւելուած յիշենք այստեղ թէ՛ այդ առաջին գաղթողներէն գրեթէ դար մը ետք, մօտակայ հայ գիւղէն (Լիմեցի Քեօյ) Մալկարա եկած ու հաստատուած են տասնեակ մը հայ ընտանիքներ (*), որոնց զլխաւորը եղած է Աւագ անունով դերձակ մը: Երկար ատեն այս արհեստը ժառանգաբար շարունակուած է այդ ընտանիքին մէջ, որուն վերջին շառուիղը եղած է Յովհաննէս Աւագեան, որ 1931 թուականին մեռած ու թաղուած է Փլուլտիլի Այդ. գերեզմանատունը:

Էրմէնի Քէօյ կը գտնուի Մալկարայի, Հայրապոլուի և Ուզուն—Քէօփրիւի միջև, երբեմնի պուլկարարնակ Չէօփքէօյ և Թրնովա անունով գիւղերուն մօտերը: Մինչև կէս դար առաջ, հայ գիրերով գերեզմանաքարեր տեսնողներ եղած են այս գիւղին մէջ. հաւանաբար ասոնք ալ Ռոտտոթայէն գաղթած էին ժամանակին: Արբանամ Գ. Կրետացի Կաթողիկոսը (1734—1737), որ Ռոտտոթայի Առաջնորդ եղած է միջոց մը, 1737ին իր նախկին թեմերուն ուղղած օրհնութեան կոնդակին մէջ, կը յիշէ նաև այս հայ գիւղը: Հետաքրքրութեան համար այստեղ կը դնենք այդ կոնդակին պատճէնը:

«Յս. ի՛ Քս. ի՛ ծառայ Տէ՛ր Արբանամ Կաթողիկոս Ամ. Հայոց և պատրիարք Վաղարշապատու լուսակառօյց և տիրանկար: Վիճակեալ Սրբոց Առաքելոցն Թաղետի և Բարթուղիմէոսի, Յաջորդ և Փոխանորդ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, Սրբոյ և Մեծի Երկնահանգէտ և Ատենասարաս (Ատենասպաս) Արքեպիսկոպի և Արեգնաքատակ Սրովբէաճեմ և քրովբէապար: Գերապայծառ և Գեառազարդ, գետակահեւ գերադրական. Սարափելի և աճրնկէց Շնորհազարդ Աթոռոյս Էջմիածնի, որմէ ժամանեալ հասցէ գիր

(*) Ասոնք ալ իրենց հետ քեռս՝ Են Փիլի Կոստ առաքեալի մատուցըր:

օրհնութեան և նամակ պահպանութեան: Շնորհք առաքելական և Ածային. բազմապատիկ օրհնութեան և նախախնամական գթութեան ի վերայ տիրապահ և Ա-ծախնամ. ծովահայեաց Մայրաքաղաքիդ Թէքիրտաղու, և շրջակայ թեմից, գիւղաքաղաքաց և գիւղորէից Սիւլիվրիու, Չօրլուի, Չաթալճայու, Ղարչտրնու, Պուղչու, Պապաէսքիու, Առակլու, Մալղարայու, Տիմէթօխայու, Ուզունքօրբիու, Հայգեղու, Կէլիպոլսոյ, Պօղովայու, Այնայու, Պողազիսարու չորից բերդից զետեղելոց, Պողչայատայու, Սէմէնտրիու, Իլիմնիու, այլև Կէմըրճունիու, Էսկիճէու, Տրամայու, Ղաւալայու, Սէրէղու, Մէյրիու, Սէլանիկու, Էնկիշէիրու և Կղզոյն Մօռայիս—Մինեւշէյու և այլոց աւանաց և գեղջաց որում գտանին ազգս Հայոց. . . .

Գրեցաւ օրհնութեան Կոնդակս ի վերայ Թէքիրտաղու վասըն առաջնորդութեան ձեռնասուն որդեկանս իմոյ, Յովհաննէս Վարդապետին և ծայրագոյն Արք-Եպսկո-ին, ի թուին փրկչին 1737 և Հայոց 1186, և ամսոյն Յունւարի մուտն և Տան Վեհարանին Ս. Էջմիածնայ անյաղթելի աթոռոյն: Ամէն:» (*)

Յայտնի չին այս հայկական գիւղին դատարկման պատճառները: Միայն ծանօթ է որ, անոր բնակչութեան մէկ մասը Մալկարա գաղթած է, ինչպէս յիշեցինք վերը, իսկ ուրիշներ գացած են Տիմօթէքա և Էտիրնէ, բայց չյիշուիր որ անոնցմէ Ռոտտթօ դարձողներ ալ եղած ըլլան:

*
* *

Այսպէս, բնիկ աճումին վրայ աւելնալով նաև հայ գիւղէն եկողները, Մալկարայի հայ գաղութը հետզհետէ կ'ստուարանայ, իր առանձին թաղը կանգնելով՝ բնակակից թուրք և յոյն թաղերուն կից, քաղաքին հիւսիս — արեւելեան կողմը:

(*) Տես, Ասատուր Մակարեանի «Յուշագիրք, Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու» էջ 25, 26. —

Այդ կոնգակը այժմ կը գտնուի Տեոէ Աղանի եկեղեցին մէջ: Կոնգակը Ռատուրայէն փրկած եւ հոն բերած է Տեոէ Աղանի ուսուցիչներէն ու. Հրանդ Քեօսեան 1922ի գաղթին:

5.— ՄԱԼԿԱՐԱՅԻ ԱՆՑԵԱԼԸ

Մալկարայի հիմնարկութեան մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը պակսին մեզի: Բայց յայտնի է թէ անիկա գոյութիւն ունեցած է բիւզանդական շրջանէն ու բաւական փայլուն վիճակ մը ունեցած է այն ատեն: Իսկ ասոր ապացոյցներն են 1) Այն ատենի իր ունեցած հաղորդակցութեան ճամբաները Ադրիանուպոլսոյ և Կելիպոլսի հետ, ուրկէ եկած են առաջին անգամ Թուրքերը եւրոպական ցամաքամասին վրայ, 2) Մակեդոնիոյ և Կ. Պոլսոյ հաղորդակցութեան գծին վրայ գտնուելը, ինչպէս Կ'երևի Մալկիմայ քահանային այդ ճամբով Պոլիս տարուելէն, որու մասին պիտի խօսինք յետոյ և 3) քաղաքին հին անուանակոչումէն, որ յատկանշական է:

Ըստ աւանդութեան Բիւզանդացիներու՝ օրով այդ քաղաքը կը կոչուէր «Մելլալի Աղուս», որ կը նշանակէ «մեծ շուկայ կամ վաճառատեղի»: Ապահովաբար այդ վիճակը կը շարունակուէր Թուրքերու օրով ալ, որ իրենց տիրապետութեան սկզբնական շրջանին այդ քաղաքը կոչած են «Քիւչիւք Մըսըր»: Այս անուանումները ցոյց կուտան թէ՛ անցեալին անիկա եղած է առևտրական կարևոր կեդրոն մը:

Մինչև մօտ ժամանակներ այդ հին շրջանէն կը մնային «Պեղեքեմ» կոչուած նախկին շուկային կիսափուլ պատերը, որոնց մէկ կամարակապ դուռը՝ Պալքանեան Պատերազմի Բ. արարուածին, Թուրքերու այդ քաղաքը վերագրաւումի ատեն ծաղած մեծ հրդեհէն աւերուած է: Թուրքերը այդ դուռը կը կոչէին «Աւսլան Գափու», որուն անունով կը ճանչցուէր նաև շուկային այդ մասը:

Թուրքերը այս քաղաքը գրաւած են Օսմ. կայսրութեան հիմնադիր Սուլթան Օսման Ա. ի յաջորդ՝ Օրխան Ղազի Սուլթանին օրով, 1357 թուականին, երբ Տարտանէլի պարանոցին աւերական եղերքէն անցան եւրոպական ցամաքամասը՝ գրաւելով Կելիպոլսն, ուրկէ անմիջապէս յետոյ Մալկարան և ապա անցան Ադրիանուպոլիս, որը իրենց մայրաքաղաք եղաւ մինչև Կ. Պոլսոյ գրաւումը:

Կ'երեւի Թուրքերու այդ քաղաքին «Բիւշիւք Մըսըր» անուանումը երկար չէ ածուած, ու յետոյ անոր «Մեղալի Ազոտա» անունը ազատազուելով եղած է Մալկարա, ինչպէս նախկին Ազրիանապոլիսը կամ Օտրինը եղած է՝ Էտիրնէ, Քալիբրոլին՝ Կելիպոլու, Ֆիլիփոփոլին՝ Ֆիլիպէ և այլն։ Թերեւս անուան այս փոփոխումը եղած է Թուրքերուն Եգիպտոսի (Մըսըր) տիրելէն յետոյ, որ տեղի ունեցած է Սուլթան Սէլիմ Ետմուգի օրով, 1519ին։ Որովհետեւ Մալկարա անունի ամենահին յիշատակութիւնը կը գտնենք Դարանաղցի ժամ, 1632 թուականին։

Դարանաղցի՝ իր այնքան մանրամասն պատմութեան ընթացքին, ուր կը յիշէ այդ շրջանի շատ մը դէպքերը՝ իր «Փամանակագրութիւն» անունով ծանօթ հեղինակութեան մէջ, առթիւ մը միայն կը յիշէ իր Մալկարա թեմին անունը (*):

Ըստ այդ յիշատակութեան, 1632 թուականին, Դարանաղցիի Առաջնորդութեան շրջանին, երկու հայ կրօնականներ կուգան Ռոտտութօ հանգանակութեան համար։ Դարանաղցի կը կատկածի անոնց վարմունքէն, ու իբր Առաջնորդ, չի թոյլատրեր անոնց որ հանգանակութիւն ընեն Ռոտտութոյի մէջ։ Անոնք ալ՝ Կ'երթան Մալկարա, նոյն նպատակով։ Դարանաղցի նախկինով մը կը յորդորէ մալկարացիները չքաջալերել զանոնք։ «Եւ ես, այլ մեկ նամակ ուղարկեցի յետեւ ի Մալկարան քե՛ս այսպէս խաբեքայք երկու կուգան՝ հանդերձիւք ոչխարաց նման եւ ի ներքոյ գայլինք եմ, լազում լազում (քնաւ երբեք) չխաբուիք, այլ զգոյշ լեռուք ի նոցանէ : . . . Թէև մալկարացիք կարեւորութիւն չեն տար վարդապետին խօսքերուն, նախանձի վերադրելով անոր ընթացքը։

Դարանաղցի այդ հատուածին մէջ (**) երեք անգամ կը յիշէ Մալկարա անունը. — 1) « . . . մալկարացի երիցներն» (էջ 81, 2) « . . . կուզարկեն ի Մալկարա քաղաքին» (էջ 82) և 3) վե-

(*) Ասիկա րեւեա կարելի է վերագրել անոր, որ ան աւելի զբաղած է ուրիշ զանազան հարցերով, քան իր քեմին վերաբերեալ գործերով։

(**) Տես «Փամանակագրութիւն» Գր. վրդ. Դարանաղցույ, տպ. Երուսաղէմ, 1915, էջ 80։

ըը յիշուած պարբերութիւնը՝ «Եւ ես, այլ մէկ նամակ ուղարկեցի յետեւէ ի Մալղարան . . . » (էջ 83) միշտ միեւնոյն ուղղագրութեամբ:

Երեմիա Քէօմիւրճեան ալ, իր «Օրագրութեան» մէջ, որ Դարանաղցի անմիջապէս յաջորդող շրջանին կը վերաբերի, նոյն ուղղագրութիւնը կը գործածէ միշտ «զ ուլ գրելով այդ քաղաքին անունը. « . . . զՍօֆին արքունիցին ի Մալղարայ» (էջ 7), դարձեալ. « . . . և արքունաց ի Մալղարայ. . . » (էջ 22): Բայց ուղղագրական այդ ձեւը չենք կրնար անառարկելի նկատել: Հիներու քով յաճախ կը հանդիպինք զ գրի անշարկի գործածութեան, ինչպէս Պուլղարիա, Պուռղազ, Ալալթիա և նման շատ մը յատուկ անուններու մէջ:

Մալղարան երբեմն Մալղարա ալ եղած է, իսկ դարա կամ վարա կը նշանակէ սեւ: Թերեւս ասկէ առաջ եկած է Մալը-Փարա բացատրութիւնը, որ քմածին մեկնութիւններու տեղի տուած է, — իբր թէ վաճառական մը իր մեծաքանակ ապրանքները այնտեղ կորսնցնելուն համար այդ անունը տրուեր է քաղաքին: Այս և նման մեկնութիւններ անշուշտ ստուգարանական արժէք մը չեն ներկայացներ:

Բ. ՄԱՍ

6.— ՄԵԾ ԱՂԲԻՒՐԻՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Սինան փաշա, Մալկարա բերուած հայ վարպետներուն շինել կուտայ հսկայ աղբիւր մը, որ կը կոչուի «Պաշ Զեշմէ» (Մեծ Աղբիւր)։ Իսկապէս ալ քաղաքին մեծագոյն աղբիւրն է, որուն նմանը չկար գոնէ չրջակայ քաղաքներուն մէջ, մէջն ըլլալով նաեւ երբեմնի մայրաքաղաք Ադրիանուպոլիսը։

Աղբիւրին ճակատը կը զարդարէ կարմիր ու ճերմակ մարմարէ սրբատաշ քարերով կամար մը, որուն ներքեւ, զոյգ մը արոյրէ լայնաբերան ծորակներէ անընդհատ կը ժայթքէր մշտահոս առատ ջուրը, որ կը բաւէր չրջակայ թաղերու բնակչութեան պէտքերուն և իրենց անասուններուն, որոնց յատուկ քանի մը աւաղաններ կային կարգով։ Գոնէ այս էր վիճակը մինչև այն օրը երբ ծանօթ քաղաքական դէպքերու բերումով, 1922ին, վերջնականապէս թաժնուեցաւ հայ գաղութը այդ քաղաքին, ամէն յարաբերութիւն խզելով անոր հետ։

Այդ աղբիւրին ջուրը բերուած էր հեռաւոր ակէ մը, լայնախոռոչ աղիւսաշէն ջրուղիի մը միջոցաւ, որուն մէջէն կրնար գործաւոր մը անցնիլ նորոգութեան համար։

Արարեւելէն տառերով յիշատակարան մը կար աղբիւրին վերայ։ Բայց անշուշտ յիշուած չէր թէ հայ վարպետներու ձեռակերտն է անիկա. իսկ տառերը մաշած էին, գրեթէ անընթեռնելի ըլլալու աստիճան։

Աւելի քան 300 տարուան հնութիւն մը ունեցող այդ աղբիւրը կենդանի վկայ մըն է սակայն հայ շինարարութեան ու ձեռներեցութեան. թէպէտ այժմ անոր բարիքը վայելողներ ուղեն անգէտ ձեւանալ այդ մասին։

Նորեկ հայ վարպետներու այս առաջին ու նշանակելի յաջողութիւնը, միացած իրենց համեստ ու բարեհամրոյր բնաւորութեան՝ չուտով սիրելի կը դարձնեն զիրենք տեղւոյն վարիչնե-

ընչն ու տիրող տարրին: Արդէն ամառն ալ անցած ըլլալով, ու ձմեռը՝ բաց դաշտին մէջ վրաններու տակ մնալը անկարելի, փաշան յարմար կը տեսնէ զանոնք այլևս քաղաք ընդունիլ, թոյլատրելով որ անոնք իրենց բնակարանները շինեն թրքաց թաղին կից՝ Պաշ Զէշմէի շրջակայքը:

Այսպէսով Մալկարա գաղթող առաջին հայ վարպետները կ'ստանան բնակութեան և քաղաքացիական իրաւունք, և մաս կազմելով նոյն քաղաքի բնակչութեան՝ հիմը կը դնեն Մալկարայի հայ գաղութին:

Ասոնց առաջին գործերէն մէկը կ'ըլլայ, իրենց բնակարաններուն յարակից շինել նաեւ անշուք մատուռ մը, գետնայարկի մը մէջ, որքան թոյլ կուտային այն ատենի պայմանները (*): Այդ մատուռը յետոյ կը դառնայ Բէօսէնց տունը ըսուած բնակարանին մէջ:

7.— ՈՒՐԻՃ ԺԻՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Առաջ, երբ ներկայ դիւրութիւնները կը պակսէին հաղորդակցութեան համար, և անապահովութիւն կը տիրէր ամէն կողմ, ժողովուրդներու փոխյարաբերութիւնները և անոնց առևտրական փոխանակութիւնները կը կատարուէին կարաւաններու միջոցաւ: Այդ կարաւաններու բնակութեան համար կը շինուէին քարուկիւր ամուր շէնքեր, որոնք կը կոչուէին լսան, իմաները հաստատուն շինութիւններ էին, երկաթապատ դռներով, աւազակներու դէմ պաշտպանութեան համար:

Սինան փաշա ուղեւոր սգաւորիլ հայերու ճարտարութիւնէն, Պաշ Զէշմէի աւարտումէն յետոյ, անոնց շինել տուած է այսպիսի խան մը, որ «Մէնգիլ իման» կը կոչուէր:

(*) Հին ատեն քրիստոնեաներուն չէր բոլորապէս աչքի զարնող սղօքատեղիներ ունենալ, որովհետեւ ստիկա մամուկաւ կանգնելու մենաշնորհն էր, ինչպէս ամէն լաւ բան:

Այդ խանը շինուած էր ճիշդ այն տեղին վրայ, ուր յետոյ, 1886ին, նոյն ատենի կառավարիչ էմին փաշա, աւելի քան երկուքուկէս դարու կեանք ունեցող այդ լքուած խանը քանդելով՝ այնտեղ շինել տուած էր թրքաց նախակրթարանը (ընկալիչ դպրոց)։

Այնպիսի առեւտրական կեդրոն մը, ինչպէս էր այն ատեն Մալկարան, այսպիսի խանի մը անհրաժեշտ պէտք ունէր։ Սինան փաշա, այդ խանին լրանալէն ետք, շարունակելով իր շինարարական ծրագիրը, անոր դիմացը հայ վարպետներուն շինել կուտայ նաեւ արեւելեան ոճով դոց շուկայ մը, ինչպէս կային Թուրքիոյ ուրիշ կարեւոր քաղաքներուն մէջ, ուր կը ծախուէին զանազան արժէքաւոր իրեղէններ ու կերպասներ։ Այդ շուկան այնպէս մը շինուած էր, որ անոր վերի դուռը կը գտնուէր ճիշդ Մէնզիլ իմանի աւազ դրան դիմաց, իսկ միւս դուռը կը բացուէր Չարչը ճամիսին դէմ։ Այնպէս որ, Մէնզիլ իմանէն ելլողը, դոց շուկայէն անցնելով, ուղղակի Չարչը ճամիսին առջև կը հասնէր։ Այդ դոց շուկան կը կոչուէր Արասքա, անուն մը՝ որ յաճախ գործածուած է Թուրքիոյ հասարակաց չէնքերու համար և կը նշանակէ զարդաւալ։

Այս քարաշէն շուկան յաճախ յարձակման ենթարկուած է աւազակներու կողմէ ու քանիցս կողոպտուած և ի վերջոյ քանդուած է։ Աւազակներու ստեղծած այդ անապահովութիւնը գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղած է Մալկարայի տնտեսական անկման, որ բաւական փայլուն եղած է անցեալին մէջ։

Մեր օրերուն, այդ շուկայէն կանգուն կը մնային զեռ մզկիթին զրմացի դրան կամարը, շինուած սրբատաշ քարերով, որը 1900 թուականին, այն ատենի գալմաղամ ձէմալ պէյ փլցնել տուած է՝ նոր շուկային անցքը լայնցնելու համար։

Այդպիսի ո՞րքան հնութիւններ փճացած են այսպէս, գաւնազան պատճառներով։

8.— ԳԱՂՈՒԹԻՆ ՀՆՕՐԵԱՅ ԿԵԱՆՔԸ

ԻՐԵՆՑ ԶԲԱՂՈՒՄԸ

Քաղաքին այս գլխաւոր հանրային շինութիւններու աւարտումէն յետոյ, յանկարծ կը տեսնենք դադրած անոնց շարքը, հաւանաբար Սինան փաշայի տեղափոխութեան կամ մահուան պատճառով: Սակայն Հայերը այլեւս ընտելացած էին միջավայրին, տուն-տեղ եղած, ու իրենց ձեռական ճարտարութեան և աշխատանքի շինութեան շնորհիւ դիւրութեամբ կ'ապահովէին իրենց ապրուստը:

Անոնց գլխաւոր զբաղումներէն մէկը եղած է դարձեալ շինութեան գործը, որ մինչև վերջերս գլխաւորաբար հայերու ձեռքը եղած է: Ունէինք այդ արհեստով զբաղող բաւական թիւով հայրենակիցներ ու ճարտարապետներ: Քաղաքապետարանի ճարտարապետն էր վերջին ժամանակներս Թորոս Կալֆա Պոյաճեան: Ունէինք նաև Կարապետ և Յարութիւն Կալֆա Նիկողոսեան եղբայրները և այլն: 1906ին էտիրնէի մեծ հրդեհէն յետոյ, որուն զոհ գնաց գրեթէ ամբողջ Հայոց թաղը և հրէից թաղին մէկ մասը, անոր վերաշինութեան աշխատողներուն մեծագոյն մասը մալկարացի վարպետներ էին:

Շինութեան այս գործէն զատ, ունէինք բազմաթիւ հայրենակիցներ որոնք կ'զբաղէին երկաթագործութեամբ և աստղ-ձագործութեամբ, երկու արհեստներ, որոնք անբաժան մասը կը կազմեն շինութեան գործին: Եւ այս երկու ձեռքերն ալ գրեթէ բացառապէս հայերու ձեռքն էին:

Կային նաև հողատէր ու առևտրական գործով զբաղող լաւ դերքի տէր հայեր, որոնք Չորպանի կը կոչուէին: Ասոնցմէ յայտնի էին Արթին Չորպաճի, Թորոս Չորպաճի և այլն: Իսկ գրեթէ ամէն ընտանիք ունէր իր սեփական արտն ու այգին, որ մեծ մասամբ իր ձեռքով կը մշակէր: Կարելի է ըսել թէ ներքին համեալաշխութիւնը կատարեալ էր իրենց մէջ:

Դարանաղցի «Ժամանակագրութեան» մէջ կը հանդիպինք

1632 թուին տեղի ունեցած դէպքի մը յիշատակութեան, ուր կը գործածուի «մալկարացի երեցներն» բացատրութիւնը (էջ 81): Ասիկա ցոյց կուտայ թէ այդ գաղութը իր կազմութեան առաջին տարիներուն իսկ, երբ դեռ փոքր թիւ մը կը կազմէր, ունէր մէկէ աւելի կրօնականներ, ինչ որ ժողովուրդին բարեկեցութեան յայտարարն էր:

Անիկա թէպէտ այդ շրջանին ունեցեր է մէկէ աւելի կրօնականներ, բայց միշտ ունեցեր է մէկ աղօթատեղի: Սկիզբները համեստ մատուռ մը, յետոյ փառաւոր, հոյակապ ու ընդարձակ եկեղեցի մը, բայց միշտ մէկ հատ, հակառակ որ, այս վերջինը, եկեղեցին, կը գտնուէր հայոց թաղի վերի ծայրամասին մէջ, ու բաւական հեռու կը մնար վարի թաղամասէն: Շուրջ 700 բաղմանդամ ընտանիքէ բաղկացած գաղութի մը համար, գրեթէ անօրինակ երեւոյթ մըն է ասիկա մեզի համար:

Յիշենք նաև թէ՛ աւելի վերջը, այդ եկեղեցիին շուրջը ունեցած են իրենց վարժարանը, դարձեալ մէկ հատ, իր մանչերու և աղջկանց բաժիններով:

Այսպէս, Մալկարայի հայերը իրենց ժրջան աշխատութեամբ և ընդհանուր համերաշխութեամբ յաջողեր էին քիչ ատենի մէջ իրենց տնտեսական ու հոգեւոր կեանքը կազմակերպել, իրենց ջնակարաններն ու կալուածները ունենալ և ինքնաբաւ գաղութի մը դիրքն ունենալ:

Սակայն այս բոլորը բաւական չէին եղած իրենց խաղաղ կեանք մը ապահովելու՝ այդ խաւար դարերու և մոլեռանդ շրջանակին մէջ, ուր քրիստոնեան ամէն ատեն նշաւակ էր Գայլի ու Գառնուկի ծանօթ առակին նման ողբերգութիւններու:

Յիշենք այդ շրջանէն քանի մը դրուագներ. —

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հայերու այս խաղաղ կեանքը յանկարծ կը վրդովուի ցաւալի միջադէպով մը:

Հաճի Յովսէփ Շուպարալեանի նախկին տունը առաջ թուրքի մը կը պատկանի եղբր, ինչպէս շրջակայ միւս տուներն ալ՝

ուրիշ թուրքերու։ Օր մը, երբ այդ տունը բնակող հարուստ թուրքին 12 տարեկան աղջիկը զարդոսկիներ կախած վզին կ'օրորուի տան պարտեզին մէջ, դրացի թուրքեր, օգտուելով տնեցիներու բացակայութենէն, կը մտնեն պարտեզ և աղջնակը խեղդելով՝ կ'առնեն վզին զարդոսկիները ու դիակն ալ կ'անյայտացնեն։

Թուրքերու միջև կատարուած այս ոճրագործութեան դոհերը հայերը կ'ըլլան սակայն։

Տնեցիները երբ դառնալով չեն գտներ իրենց աղջիկը, բնական է կ'սկսին փնտռաւորքի։ ու կասկածելով մասնաւորաբար մօտակայ հայերէն, կուգան կը խուզարկեն անոնց տունները (*), Այսպէսով կը հասնին մինչև «Խուզողուն Համալ» ըստած ձորին մօտ, Շէշ Տէտէ անունով հայու մը տան բակը, ուր արեան հետքեր գտնելով՝ կը ձերբակալեն ծերունագարդ տանտէրը իրր ոճրագործ։ Տնեցիները ի դո՛ւր կը բացատրեն թէ՛ նախորդ օր մորթուած սագին հետքերն էին անոնք, բայց լսող չըլլար։ Նման կասկածով մը կը ձերբակալեն ուրիշ հայ մըն ալ՝ Արապ Տէտէն, որուն տնեցիները նախորդ օր կարմիր ներկած էին իրենց կտաւը ու ներկին հետքերը կը մնային դեռ։ Բայց խուժանը չէր ուզեր լսիլ ո՛չ մէկ արդարացում։ Ուստի երկու ամբաստանեալները կը տանին գատըրին ու կ'ստիպեն որ առանց դատաւարութեան ստորագրէ անոնց մահալճիւղը։ Այդ ֆէթիւային համաձայն, երկու հայերը ցցահան պիտի ըլլային քաղաքէն գբեթէ մէկ քիլոմէթր հեռաւորութեամբ, Ռոտոսթօ երթալու ճամբուն վրայ գտնուած Երեք Մառեր կոչուած տեղը։

Յաջորդ առաւօտ կանուխ մահապարտները կը տարուին այնտեղ, վրէժխնդիր խուժանին ընկերակցութեամբ։ Ճամբան, մահապարտներէն Շէշ Տէտէ իր սեփական հովուատիկը կը նուագէր անօրինակ սառնասրտութեամբ, իսկ Արապ Տէտէ՝ գլխիկոր

(*) Խուզարկողները միայն աղջկան պարագաներ չէին, այլ հետզհետէ ստուարացած ու գերագոյնուած խուժանը, որոնց մէջ Բանուրն ոնրագործներ։

կ'ունկնդրէր անոր զոռ շէշտերը: Վերջապէս թափօրը կը հասնի ժամադրաւայրը ու վայրագ մահաւճիտը կը դործադրուի, ի դոհացում մոլեղնած խուժանին, գատըին ներկայութեան:

Կ'ըսուի թէ, այդ միջոցին, թերեւս ներքին խղճահարու-թենէ թեւադրուած, այնպէս կ'երևի գատըին թէ՝ երկինքէն լոյս մը կ'իջնէ նահատակներուն վրայ, ինչ որ անոնց անմեղութեան վկայութիւն մըն էր: Բայց ամէն բան վերջացած էր այլևս, մահուան տխուր քողին տակ ծածկելով մարդկային ահաւոր ոճիրը:

Հայերը սրտի մորմոքումով կ'առնեն նահատակներուն մարմինները ու պատշաճ արարողութեամբ կը թաղեն Ազգ. գերեզմանատունը:

Օրեր վերջ, սպանեալին զիակը կը գտնուի իրենց տան պարտէզին մէկ անկիւնը գտնուած անջրդի հորին մէջ ու յայտնի կ'ըլլայ թէ զրացի թուրքերու զործն էր այդ ոճիրը, բայց ոճրագործները չեն հետապնդուիլ այլևս: Միայն այն օգուտը կ'ունենայ ասիկա, որ հայերու վրայէն կատկածը կը վերնայ ու նախկին լարուածութիւնը վերջ կը գտնի:

ՅԵԼՈՒԶԱԿՆԵՐՈՒ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Յելուգակներու ասպատակութիւններ յաճախ պատահած են Մալկարայի մէջ, ինչպէս առիթը ունեցած ենք ասկէ առաջ ալ յիշելու: Տիրող այդ անապահովութիւնը գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղած է այդ քաղաքին տնտեսական անկման:

Այս ասպատակութիւնները ցեղային բնոյթ հունէին. արդէն այդ յելուգակները եկուորներ էին ընդհանրապէս, յաճախ ալ պանացի կամ արաբ: Արհեստով աւաղակներ էին անոնք, որոնք օգտուելով կառավարութեան թուրութիւնէն, դժուարամտչիլի թաքստոյ մը կ'ընտրէին իրենց իբր ասպատարան, ու պարբերական յարձակումներով կը կողոպտէին ճամբորդներ, ու երբեմն ալ զիշերային մթութենէն օգտուելով կը մտնէին քաղաք, ու կանխաւ պատրաստուած ծրագրի մը համաձայն կը թալլէին տուներ ու վաճառաներ, երբեմն ազգի ու ցեղի խտրութիւն ալ չէնելով:

Արդէն թուրքերու մօտ ազգային զգացումը տկար եղած է ընդ-

հանրապէս անցեալի մէջ, աւելի կրօնական մոլեռանդութիւնն է որ խօսած է անոնց մէջ, մանաւանդ այն օրէն՝ երբ Մէքքէի ու Մէտիէի տիրացան Սուլթան Սէլիմ եալուղի օրով (1512—1520) և Սուլթանը ստացաւ Սալիֆայի, ալսինքն իսլամութեան պաշտպանի տիտղոսը:

Կը պատմուի թէ, ժամանակին, Գարա (*) Ահմէտ անուանով մալկարացի աղգեցիկ թուրք մը քանիցս պաշտպանած է քաղաքին ազգաբնակչութիւնը այդ յեղուգակներուն դէմ:

Յեղուգակները անգամ մը կ'առեւանգեն 8 տարեկան երեխայ մը և 13 տարեկան աղջնակ մը, երկուքն ալ հայեր, անոնց ծնողքէն փրկանք կորցելու համար: Երեխան փանոս Չօրպաճիին տղան էր, որով յիշեալը սահմանուած փրկագինը վճարելով կ'ազատէ զաւակը: Բայց աղջնակը կը պատկանէր աղքատ ծնողքի մը, անկարող ունէ գումար վճարելու որով կը մնայ անոնց մօտ, ազատութեան ունէ յոյս չունենալով:

Օրեր կ'անցնին այսպէս, ու իրիկուն մըն ալ հէք աղջնակը, սրտին դառնութիւնը պոռթկալով, իր մեկուսացած անկիւնէն յուզիչ կերպով կ'սկսի երգել հետեւեալ թրքական երգը. —

Է՛յ կազիլեր, եօշ կեօրիշնտի

Կիևե դարիպ պաշքումա.

Տաղարս քաշարս տաշանաւազ

Պէնիւմ ահ ոչ զարքումա:

Պէն հաւատաւ ոշար իքէն,

Հալ իլէ քոշքտոշն պէնի

Պէն փահաւը պիլիք իքէն

Պիր փոշլա սարտըն պէնի:

(*) Թուրքերը սովորութիւն ունեին «Գարա» տիտղոսը տալու աղգեցիկ ու կորովի անձներու: Այդ շրջանէն կը յիշուի նաեւ Գարա Արքին մը (Արքին Չօրպանի), որու մասին խօսելու առիթը պիտի ունենանք ուրիշ տեղ:

Նէ գափոռնտա գոշոյ էյէտիւն

Նէ ազատ էյէտիւն պէնի . . . :

Աւագակախումբը ազդուած այս մելաճոյշ ձայնէն, կրկնել կուտայ նոյն երգը: Հայունէն, անոնց այս ուշադրութենէն քաջալերուած, սրտին թելերուն թրթռացումներով կը կրկնէ զայն, ու երբ կը հասնի անոր վերջին տողին — Ըն ազատ իրտիկն պէնի — աւագակապետը ոգեւորուած, «Ազատ մոռե» բացազանչելով, երեք անգամ հրազէնը կը պարպէ օդին մէջ:

Ազջնակը օգտուելով անոր այս վայրկենական տրամադրութենէն, իր ամբողջ քաջութիւնը հաւաքելով անմիջապէս դուրս կը նետուի այդ որջէն, ու կ'ապաստանի մօտակայ անտառը: Անկէ ալ մթութեան մէջէն խարխափելով, անկոխ ձորերէ ու կածաններէ անցնելով՝ սրտատրոփ կը հասնի «Իւլլըլէր» ըսուած վայրը, որ գրեթէ քառորդ ժամուայ հեռաւորութիւն մը ունի քաղաքէն:

Մինչ այդ՝ աւագակները սթափելով իրենց գինովութենէն կը զղջան այդպիսի որս մը ձեռքէ հանած ըլլալուն ու կ'ըսուին փնտռողքի, շարունակ հրազէն արձակելով զանազան ուղղութեամբ: Աղջիկը մօտալուտ վտանգը տեսնելով, հոգիին ամբողջ թափովը կ'սկսի վազել դէպի քաղաք, ուր կը հասնի դաստակէն թեթեւ մը վերաւորուած, մեծ ուրախութիւն պատճառելով ծնողացը, այսպէս հրաշքով մը ազատած ըլլալուն համար:

ԱՅԱԶՄԱՅԻ ԳՐԱԻՈՒՄԸ

«Այազմա» կը կոչուին ընդհանրապէս թուրքիոյ զանազան կողմերը բխած ջուրի աղիք, որոնց իւրաքանչիւրին յատուկ աւանդութիւն մը ունի քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը:

Այսպիսի Այազմա մը կար նաեւ Մալկարայի և Քէշանի մէջտեղերը գտնուած բլուրի մը կողին վրայ, որուն գոյութիւնը կը վերագրուի Մովկիմ անունով քահանայի մը հրաշագործութեան:

Այս տուրքի մասին հետեւեալ ծանօթութիւնը կուտայ

Յայտնաւորքը. — Թէ ան Ամփիլոպոլիս (*) քաղաքէն էր: Հռոմի Դեոկղետիանոս կայսեր օրով, այդ քաղաքին կառավարիչը՝ Լաուդիկոս կը հրամայէ որ ժողովուրդը կուռքերուն դո՛հ մատուցանէ, ինչպէս ըրած էր մեր Տրդատ Թաղաւորը: Մովկիմ քահանայ ժողովուրդին կ'արգիլէ կատարել այդ հրամանը. կառավարիչը ձերբակալել տալով հարցաքննութեան կը կանչէ դայն: Քահանան հոն ալ կը պաշտպանէ քրիստոնէութիւնը: Այն ատեն խարոյկի մը մէջ կը նետեն դայն, որմէ անմիջապէս կ'ազատի: Յետոյ ուրիշ չարչարանքներու ալ կ'ենթարկեն ու ամէնէ վերջ Բիւզանդիոն կը ղրկեն դատուելու: Բարձրագոյն Ատենը գլխատման վճիռ կ'արձակէ և ան կը նահատակուի ուրիշ քրիստոնեաներու հետ, որովհետեւ հալածանքը ընդհանուր էր քրիստոնէութեան դէմ, Դիողկետիանոսի օրով, ինչպէս գիտենք Հռիփսիմեան Կոյսերու աւանդութենէն: Մովկիմայ քահանան Թաղուած է, կ'ըսուի, մայրաքաղաքէն մէկ մղոն հեռաւորութեամբ տեղ մը:

Իոկ Մալկարայի աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ. — Երբ Մովկիմայ քահանան Բիւզանդիոն կը տարուէր, ճամբան կ'իջեւանին Մալկարայի և Քէշանի մէջտեղը գտնուած բլուրի մը վրայ: Զօրականները կը նեղուին ջուրի պակասէն: Մովկիմայ քահանան անոնց փափաքին գոհացում տալով, ջուր կը բխեցնէ բլուրին կողէն: Ականատես զօրականներէն մաս մը այս հրաշքէն ազդուելով կը հաւատան քրիստոնէութեան և այդ բլուրին մօտերը բնակութիւն կը հաստատեն:

Մինչև Պալքանեան պատերազմը այդպիսի պուլկար գիւղ մը կար Այաղմայի մօտերը: Կ'ըսուի թէ այդ գիւղին բնակիչները սերած էին Մովկիմայ քահանային ընկերացող և քրիստոնէու-

(*) Ամփիլոպոլիս կամ Amphipolis Սերեզկն դեպի վար, Սքուսա գետին վրայ եւ այնտեղի լինին մօտ քաղաք մըն էր, Զոյիկի հայրենիքը: Այս քաղաքը 358 բուսկանին (Ք. Ա.) գրաւած էր Մեծն Աղեքսանդրի հայրը՝ Փիլիպպոս քաղաւոր: (Տես նաեւ «Քաղաքակրթական Պատմագրութիւն» Հ. Գ. Ալիշանի, էջ 32, հատը ուսմ 146):

թիւնը ընդունող զօրականներէն, որոնք իրենց սրբալայրը նկատած էին այդ աշաղման:

Մալկարայի շուրջ գտնուող այդ և ուրիշ պուլկար գիւղի բնակիչները սերտ բարեկամութիւն մը ունէին Մալկարայի Հայերուն հետ: Անոնցմէ շատեր Հայերու մօտ ծառայութեան կը մըտնէին ու վարժ կերպով կը խօսէին հայերէն լեզուն:

*
* *

Անգամ մը, պուլկար գիւղէն թանաշ անունով պատանի մը աշկերտ կ'ըլլայ պայտար (նալպանտ) Տէլի Հաճի անունով հայուն քով: Թանաշ իր գործունեայ և բարեհամբոյր բնաւորութեամբ սիրելի կ'ըլլայ վարպետին, ու յետոյ կ'ամուսնանայ անոր ազգականներէն Խուցցիկի Փաշա անունով հայուհիին հետ, հայկական ծէսով: Յիշեալ հայուհին «փաշա» կը կոչուէր իր յաղթանգամ մարմինն ու խիզախ բնաւորութեան համար:

Թանաշ արու զաւակ մը կ'ունենայ այս ամուսնութենէն, որ հօրը արհեստին կը հետեւի: Թանաշ կը մեռնի ծերութեան հասակին մէջ, կտակելով որ հայոց գերեզմանատունը թաղուի:

Թանաշի տղան մկրտուած էր հայոց եկեղեցիին մէջ ու կը կոչուէր Կարապետ: Ասիկա տեսնելով Այաղմայի քանդուած վիճակը, քանի մը վարպետներ առնելով միասին, մօրը հետ կ'երթան դայն նորոգելու: Մօտակայ գիւղին բնակիչները կասկածելով Կարապետի այս նախաձեռնութենէն, ձերբակալելով դայն կը տանին Էտիրնէի փաշային. ամբաստանելով թէ՛ եկած էր իրենց սրբալայրը քանդելու: Ու Կարապետ կը նետուի բանտը, առանց հարցաքննութեան:

Բարերախտաբար այնպէս կը պատահի որ նոյն օրերուն փաշային ձին կը հիւանդանայ և անոր տարուած ամէն խնամք ապարդիւն կը մնայ: Կարապետ լուր կը ղրկէ թէ՛ ինք կրնայ բժշկել կենդանին, ու այս առիթով կը ներկայանայ փաշային և ձին դարմանելէ յետոյ, կը բացատրէ որ ինք ոչ թէ Այաղման քանդելու, այլ ընդհակառակը դայն նորոգելու դացած էր:

Փաշան, որ աւելի իր ձիով կը հետաքրքրուէր քան թէ Այաղմայով, գոհ մնալով կենդանիին բժշկուելէն, վարձատրու-

թիւն համար Այաղման իր շրջակայ 100 արտավար հողերով կը շնորհէ Մալկարայի հայերուն, մասնաւոր հրամանագրով մը:

Կարապետ յաղթական կը վերադառնայ Այաղմա և հարկ եղած նորոգութիւնը կատարելէ յետոյ, Մալկարայի հայ քահանաներէն մին հրաւիրելով՝ մատաղ կը կտրէ ու խաչհանգիստ ընել կուտայ: Ասիկա տեղի կ'ունենայ Համրարձման յաջորդող շաբաթ օրը:

Ատոր յիշատակը կը տօնուէր ամէն տարի նոյն օրը: Այդ առթիւ Այաղմա կուգային Մալկարայէն, Ռոտոսթոյէն և Քէշանէն տասնեակներով հայ ընտանիքներ՝ ծածկուած հանգստաւէտ սայլերով ու երկու օր կը մնային այնտեղ: Խաչհանգիստը կը կատարուէր շաբաթ իրիկուն, ու անկէ վերջ կ'սկսէր դուարձութիւնը, գեղջկական նուագի ընկերակցութեամբ ու սլարով, զարնանային հաճելի ժամանց մը ստեղծելով ուխտաւորներուն համար:

Գ. ՄԱՍ

9.— ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Հակառակ նախորդ գլխուն մէջ յիշուած միջադէպերուն, գաղութին տնտեսական վիճակը կարելի էր գոհացուցիչ համարել: Երկրին ապահովութեան և նոր ժամանակներուն հաղորդակցութեան միջոցներու պակասը՝ կերպով մը մեկուսացուցած էին այդ քաղաքը, պրկելով զայն իր նախկին փայլուն դիրքէն, բայց ժողովուրդին ժրաջանութիւնը և տնտեսագիտութիւնը մեծ չափով դարմանած էին այդ պակասը:

ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒՄՑ.— Մալկարայի նախնական ճարտարարուեստը կը բաղկանար հետեւեալ ճիւղերէն. —

1) ԻՒՂԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ. — Քարեւղի գիւտէն առաջ մանաւանդ, շահաբեր գործ մըն էր կտաւատի իւղի արտադրութիւնը: Կտաւատի հունտի (քէրֆն) ճղմուելով կը պատրաստուէր այս իւղը, որուն հայերը կ'ըսէին ձէր, իսկ թուրքերը՝ պէզիր հաղի: Այս իւղը կը գործածուէր թէ՛ լուսաւորութեան և թէ՛ ուտելու, ինչպէս նաև ներկի պատրաստութեան համար: Հայերը ունէին այսպիսի 6 պէզիրհանէներ, որոնց մամուլի ճնշումը կը կտարուէր հսկայ գոմէշներու միջոցաւ:

Գրեթէ անոր յարակից ճիւղ մըն էր շուշմայէն հանուած իւղը: Շուշմայէն (սուսամ) կը հանէին քաճան ու անկէ ալ տեսակ մը իւղ, որ կ'ըսուէր շըլըղան: Մալկարայի շըլըղանը համբաւաւոր էր ու կ'արտածուէր մինչև Ռոտտսթո և Պոլիս: Մալկարայի մէջ այդպիսի 26 գործարաններ (հաղհանէ) կային, որոնց 13ը կը պատկանէր Հայերուն, իսկ մնացեալը՝ Յոյներու և Թուրքերու:

2) ԿԱՇԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. — Թրքաց թաղին ծայրը կային նաև քանի մը կաշիի պատրաստութեան աշխատանոցներ (քապաքհանէ), ուր գոմէշի մորթէն կը պատրաստէին կօշիկի նըրբաններ, նախնական ձևով: Այս գործը թուրքերուն յատուկ էր, իսկ այդ կաշիէն պատրաստուած գիւղական մուճակները (հէմէնի)

հայերու արտադրութիւնն էին :

3) ԶԱՂԱՅՊԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Հայոց թաղին երկու ծայրերը և մաս մըն ալ յունաց թաղին կից կային գրեթէ 20ի չափ հողմաղացներ, ահագին առագաստներով, արմտիք աղալու համար: Այս հողմաղացներու կէսէն աւելին հայերու սեփականութիւնն էր: Յետոյ շինուեցան նաև երկու մեքենական աղօրիքներ: Ատոր նախաձեռնողը եղած է Մալկարայի մէջ Հճ. Պետրոս Տէվէճեան: Վերջէն ուրիշ մըն ալ շինեցին Շուպարալեան—Վարժապետեան բնտանիքները, որը յետոյ փոխանցուեցաւ Աճէմեան Եղբայրներուն:

4) ՊԱՆՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. — Ունէինք նաև բաւական թիւով հայրենակիցներ, որոնք պանրագործութեամբ կ'ըզբաղէին: Ասոնք զարնան կ'երթային Պալքանները, հոն կ'աշխատէին իբր վարպետ ու վերագործին իրենց հետ կը բերէին ճերմակ պանիր, տիկի պանիր, քաշքալալ և հալած իւղ՝ ընտիր ու անարատ տեսակէն: Պանրագործութեան գործին մէջ համբաւ չահած են մանաւանդ Փիւսկիւլեան եղբայրները, բնիկ մալկարացի, որոնք իրենց մասնաւոր տունը ունէին Սելանիկի մէջ ու մինչև Եգիպտոս և Ֆրանսա կ'արտածէին իրենց արտադրութիւնը:

Հակառակ կարևոր քանակութեամբ խոզակ արտադրուելուն՝ մանարան չկար Մալկարայի մէջ, թերևս ջուրի նուազութեան պատճառով: Սակայն տուներու մէջ կային մանկլըքներ, տեղական պէտքերու համար:

5) ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Վաճառականութեան մէջ ալ առաջնակարգ դերք մը կը գրաւէին Հայերը, զլխաւոր դերը կատարելով քաղաքին առեւտրական շարժումին մէջ:

Արմտիքի և ալիւրի վաճառակութիւնը գրեթէ Հայերու ձեռքն էր: Այս գործով կ'ըզբաղէին զլխաւորաբար Հճ. Պետրոս Տէվէճեան և Պարեո ու Յովհաննէս Աճէմեան եղբայրները, որոնք ունէին նաև իրենց մասնաւոր աղօրիքները, ինչպէս յիշեցինք վերը: Աճէմեան եղբայրները իրենց ալիւրը կը ղրկէին մինչև Շարքէօյ ու Միւրէֆթէ ծովեզերիայ քաղաքները:

Մանիֆարուայի 15 խանութպաններ կային Մալկարայի մէջ, որոնց շը միայն Յոյն էին՝ մնացեալը Հայերն։ Ասոնց մէջ աչքառու տեղ կը գրաւէին մանաւանդ Յարութիւն և Սերովբէ Պողոտեան եղբայրները (ծանօթ գրագէտ Արտաշէս Յարութիւնեանի հայրը և հօրեղբայրը, ուր կ'աշխատէին նաեւ ինք ու եղբայրը՝ Վահան Յարութիւնեան), Գաֆթանլեան Հճ. Պետրոս, Հճ. Յակոբ Ոսկանեան և այլն։ Հայերը ընդհանրապէս անմրցելի եղած են այս ճիւղին մէջ ինչպէս ուրիշ տեղեր՝ նոյնպէս և հոս։

Նպարավաճառութիւնը կ'ստեղծէր Հայերու և Յոյներու միջև։ Նպարավաճառներու ղլխաւորները կ'գրաւէին նաեւ պանրագործութեան և իւղահանութեան (չուշմայի իւղ պատրաստելու) գործերով։ Այս ճիւղին մէջ լուազոյն գիրքը կը գրաւէին մանաւանդ Գեղամ և Հճ. Կարապետ Տոմպազեան եղբայրները, Հճ. Յակոբ Երաման, Մալխասեան, Բարսեղեան եղբարք և այլն։

Երկաթեղեկի և աստղծի վաճառականութիւնն ալ բացառապէս Հայերու ձեռքը կ'եզրոնացած էր։ Երկաթեղէնի ճիւղին մէջ յիշատակելի է մանաւանդ Կարապետ Պոտոճեան և Որդիք տունը։

Գործուած կաշիի վաճառանոց ունէին Թաղէոս Գրիգորեան և Որդիք, Կոշիկի աշխատանոցի հետ միասին։

Առաջ պնակեղեկի և ապակեղեկի առեւտուրով զբաղող միակ Հրեայ ընտանիք մը կար Մալկարայի մէջ և ուրիշ Հրեայ չկար։ Սակայն Հայերը ի վերջոյ այդ գործն ալ առին իրենց ձեռքը։

Առեւտրական զգալի շարժում մը տեղի կ'ունենար մանաւանդ երկուշաբթի օրերը, որ տեղւոյն փազարի օրն էր։ Այդ օրը տօնավաճառի մը հանգամանքը կ'ստանար քաղաքը, որովհետեւ շրջակայ գիւղացիները կը թափուէին քաղաք, բերելով արմտիք, փայտ, ածուխ, կարադ, կենդանիներ և բանջարեղէն ու փոխարէն կը գնէին իրենց պէտքոյքները, որովհետեւ գիւղերու մէջ զբօսելի խանութպաններ չկային։

Մալկարան, հակառակ գաւառային կեդրոն մը ըլլալուն, դրամատուն կամ սեղանաւորներ չունէր։ միայն Օսմանեան Պանքան իր ներկայացուցչութիւնը վճարած էր Պարփո և Յովհաննէս Աճէմեան եղբայրներուն։ Բնական է այս պայմաններուն մէջ աւելի կը դժուարանար առեւտուրի գործը։ Բայց Հայերը իրենց

ճարպիկութեամբ կը յաղթէին այդ դժուարութեան:

Զարմանալի է որ առևտրական ու ճարտարական ձիրքերով օժտուած այս ժողովուրդը չէ ուզած այդ սահմանափակ միջավայրէն բաժնուիլ և ուրիշ աւելի լայն շրջանակներու մէջ փնտռել իր բազդը: Աօրիշ կարելի է վերագրել միայն անոր, որ անսահման սիրով մը կապուած էր ան իր ծննդավայրին, որ ունէր կեանքի որոշ քաղցրութիւնները, ու կը գոհանար անով՝ ինչ որ կուտար իրեն իր միջավայրը: Այս պատճառով է որ ուրիշ քաղաքներու մէջ այնքան չէր լսուած մալկարայի անունը:

ԱՐԶԵՍՏՆԵՐ. — Քաղաքին արհեստաւորները առհասարակ հայեր էին և շուկային մէկ ծայրէն միւսը հայ խանութպաններ գրաւած էին, բացառութիւն ըլլալով քանի մը ցանցառ յոյն խանութներ:

Այսպէս՝ երկրագործութիւն, ատաղձագործութիւն, կօշկակարութիւն ևայլն բացառապէս հայերու մասնագիտութիւնն էին: Հայեր էին նոյնպէս ժամագործը, կտաւեղէնի ներկարարը ևայլն: Լաւագոյն դերձակները դարձեալ հայեր էին. կային նաև գիւղական տարազ կարողներ:

Քաղաքին մէջ կային երկու դեղարաններ՝ մէկը հայ, միւսը յոյն, իրենց թաղերուն մօտիկ. նոյնպէս կային մէկ հայ և մէկ կամ երկու յոյն բժիշկ՝ ամբողջ քաղաքին և շրջակայ գիւղերուն համար: Պօլսէն եկող այդ հայ բժիշկները յաճախ եղած են նաև թաղապետական բժիշկներ:

ԵՐԿԻՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. — Մանաւանդ վերջին տարիներուն, հայերու մէջ մեծ հողատէրեր ու ազարակապաններ մընացած չէին: Սակայն գրեթէ ամէն հայ ընտանիք ունէր իր սեփական արտն ու այգին, աւելի իր տնական պէտքերուն համար, քան թէ՛ իբր շահու աղբիւր:

Այդ արտերուն մէջ կը ցանէին ընդհանրապէս ընդեղէններ, համեմուններ, կարգ մը արմաթիքներ, սեխ, ձմերուկ և նման բոյսեր: Այգին միւսնոյն առեն մրգաստան մըն էր անոնց համար, ուր կային զանազան պտղատու ծառեր, որպէսզի տան փոքրերը չգրկուին իրենց այդ սիրական սնունդէն: Այգին, ընտանիքի մը համար, թէ՛ զուարճութեան վայր մըն էր՝ ուր

ամբան չըջանին կ'երթային դբօսնելու, և թէ տան պտուղը կը մատակարարուէր, իսկ այգեկութքին՝ խաղողէն հանուած քաղցուն, ընտանիքին ձմբան անուշեղէնի պաշարը կ'ապահովէր: Գինի և օղի պատրաստելու սովորութիւնը ընդհանրացած չէր, մասնաւորներ կ'ըրաղէին այդ գործով, իսկ տանտիկիւնները աւելի զանազան տեսակ անուշեղէններու և պատեղներու պատրաստութեան կը յատկացնէին խաղողին հիւթը: Նշանաւոր էր մանաւանդ Մալկարայի շարոցը: Միայն երբեմն քաղցուն մէջ կը խառնէին մանանեխի հատիկներ, և անուշ գինի մը կը պատրաստէին, իբր ըմպելի մեծերուն և փոքրերուն համար հաւասարապէս: Իսկ ուրախութեան օրերուն իրենց պէտք ունեցած գինին ու օղին կը գնէին այդ գործով զբաղող մասնաւորներէ կամ հայ գինեպաններէ:

Երկրագործական նորութեանց ալ հետամուտ եղած է Մալկարան: Պ. Վահան Յարութիւնեան ունէր արդիական հաւաքածարան մը, ուր գիտական ձեռք կը խնամէր հարիւրաւոր հաւեր: Աւելի զարկ տրուած էր մեղուաբուծութեան, որով կ'ըրաղէին զլիւսաւորաբար Պ. Վահան Յարութիւնեան, Արամայիս Փանիկեան և Բադրատ Ամուճահան և այնքան առաջ տարին այս ճիւղը, որ Մալկարայի մեղրը անուն մը շահած էր Պոլսոյ հրապարակին վրայ:

10.- ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԵԱՆՔԸ

Տեսանք արդէն թէ այդ գաղութը իր կազմութեան առաջին օրերէն իսկ ունեցած է իր մատուցող և «երէցներ»ը: Սակայն հետզհետէ գաղութը աւելցած ըլլալով այդ ազօթարանը նեղ կուգար ու խարխլած ալ էր: Այնպէս որ եկեղեցիի մը շինութեան պէտքը խիստ զգալի էր, միայն թէ երկու խոշնգոտներ կային՝ մահմետական կառավարութեան արտօնութիւնը և նիւթականի հարցը, որոնց յաղթանարեւու համար բաւական յանդգնութիւն պէտք էր:

Բարեբախտաբար Մալկարան ունէր այդպիսի կորովի ու ձեռներէց մէկը՝ Արթին Զորպաճի անունով, որ «Գարա-Արթին» ալ կ'ըսուէր: Ասիկա անգամ մը Փանոս օղլու Մանուկ Զորպաճիի հետ դէպի Լտիրնէ ճամբորդութեան միջոցին կը թօսի այս մասին ու կ'որոշեն գլուխ կանգնիլ այս ձեռնարկին: Վերադարձին կը հրաւիրեն Մալխաս օղլու Յակոբ ամիրան, Սերովբէ Զորպաճին, Սընկըր Նիկողոս Զորպաճին և ուրիշ երեւելիներ խորհրդակցութեան ու միաձայնութեամբ կ'որոշեն ամէն զոհողութիւն յանձն առնել, հոյակապ եկեղեցի մը շինելու համար:

Ասոնց առաջին գործը կ'ըլլայ նախ տեղական կառավարութեան հաճութիւնը ստանալ: Այս նպատակով կը գիմեն գաւառապետին և անոր ու իր խորհրդականներուն առատ նուէրներ տալով կը սիրաշահին զանոնք: Այնպէս որ, երբ ասոնք կուգան ձեւական քննութիւն մը կատարելու նախորդ մատուցի մասին, կը յայտարարեն թէ՝ այդպիսի խարխուլ շէնքի մը մէջ «Շէվքէթ-մէապին» (Սուլթանին) համար կարելի չէ աղօթք կատարել:

Այս առաջին յաջողութենէն ետք, կը մնար Սուլթանական Փերմանը ստանալ՝ գործի սկսելու համար: Այս նպատակով Պոլիս կը զրկուին վերեւ յիշուած Արթին և Մանուկ Զորպաճի-

ներք, որոնք Պոլիս հասնելով հետամուտ կ'ըլլան գտնելու համբաւաւոր Պէզճեան Յարութիւն Ամիրան (Գաղաղ Արթին), Սուլթան Մահմուտի սիրելին, ֆէրմանը ստանալու համար:

Ամիրան սովորութիւն ունէր ամէն կիրակի Գուլգաւփուի Պատրիարքանիստ Մայր Եկեղեցին երթալու: Մեր չորպաճիներն ալ հոն կ'երթան ու նախ բանկալ կը հանդիպին մոմ առնելու համար: Այնտեղ կը տեսնեն նուիրատուութեանց ցանկ մը կախուած, Պոլսոյ Խասգիւղ թաղի հրկիզեալ եկեղեցւոյ վերաշինութեան համար: Յանկին գլուխը կար Պէզճեան Ամիրային անունը արձանագրուած 2,000 դրուշ: Գարա Արթին և Մանուկ Չորպաճիներն ալ կ'արձանագրուին նոյնքանական գումարներ և դրամները վճարելէ յետոյ, մոմերնին առնելով կը մտնեն եկեղեցի:

Պէզճեան եկեղեցին էր այդ միջոցին, բայց յաճախ դուրս կ'ըլլէր տեսնելու համար թէ ո՞ր նուիրատուներ կ'ունարձանագրուած: Ու երբ կը տեսնէ որ Գարա Արթին և Մանուկ Չորպաճի անունով երկու գաւառացիներ ալ մասնակցած են նուիրատուութեան և իրեն հաւասար գումարներով, կը հետաքրքրուի ու կ'ուզէ տեսնել այդ անձերը: Եւ իմանալով որ անոնք եկեղեցի մտած են, ժամկոչը դրկելով կանչել կուտայ զանոնք: Ժամկոչը Ամիրային փափաքը կը յայտնէ մալկարացի չորպաճիներուն: Պարաստարան Գարա Արթին անմիջապէս կը պատասխանէ ժամկոչին. «Բարեւ ըրէ Ամիրային, անիկա պատարագէն մեծ չէ, երբ եկեղեցին աւարտի կրնայ մեզ տեսնել»: Այս յանդուգն պատասխանը տակի կը չարթէ Ամիրային հետաքրքրութիւնը, որով կը պատուիրէ ժամկոչին, որ եկեղեցիին աւարտումին սպազէ դուռը և այդ երկու անձերը առաջնորդէ իր քով Խորհրդարան:

Եկեղեցիին աւարտումէն ետք, մեր չորպաճիները կ'երթան Ամիրային մօտ: Քաղաքաւարական խօսքերու փոխանակութենէ ետք, Ամիրան կը հետաքրքրուի թէ ո՞ւրտեղացի են և ի՞նչ գործով եկած Պոլիս: Չորպաճիները կը բացատրեն իրենց նպատակը և իր աջակցութիւնը կը խնդրեն: Ամիրան կը խօստանայ հարկ եղածը ընել այդ մասին, ու քանի մը օր ետք կը

յաջողի ստանալ Մալկարայի եկեղեցւոյ շինութեան Սուլթանական հրովարտակը:

Ամիրան այդ ֆէրմանը մեր չորպաճիներուն յանձնելու առթիւ, անոնց կը յանձնարարէ Անտոն խալֆա անունով հայ ճարտարապետ մը, հմուտ և փորձասու հայ եկեղեցիներու շինութեան, բայց խիստ և բծախնդիր մէկը: «Եթէ կրնաք զինքը խտարէ ընել, գոհ կը մնաք» կ'ըսէ Ամիրան: Չորպաճիները կը համաձայնին և Անտոն խալֆան կանչելով անոր կը յանձնարարեն Գաւգափուր Մայր Եկե եցիին նման սիւնաղարդ եկեղեցի մը շինել Մալկարայի համար: Ամիրան իր սովորական առատաձեռնութեամբ 200 հատ 20նոց սակի կը նուիրէ այդ նպատակին և կը պատուիրէ մեր աղաներուն, որ դժուարութեան մը պարագային դարձեալ իրեն լուր տան:

Չորպաճիները մեծ խնդութեամբ կը վերադառնան Մալկարա, իրենց հետ բերելով նաև Անտոն խալֆան և Կիւրակոս վարպետը, առաջինը իւր ճարտարապետ, իսկ երկրորդը՝ փայտեղէն գործերու վարպետ: Պատուիրակութեան այս յաջող վերադարձը, մեծ ուրախութիւն կը պատճառէ ժողովուրդին:

Վերջապէս, 1830ի Մայիսեան առաւօտ մը, Տօն Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ օրը, կը կատարուի հիմնարկէքի հանդիսաւոր արարողութիւնը: Ժողովուրդին բոլոր խաւերը սիրով կը մասնակցին շինութեան գործին, ոմանք դրամով, ուրիշներ աշխատանքով: Սակայն գործը մեծ բռնուած էր, որով նիւթական դժուարութիւններ կը ծագին: Անտոն խալֆա կ'ապառնայ գործը կէս թողուլ ու մեկնիլ, եթէ հարկ եղած շինանիւթերը անմիջապէս չհայթայթուին:

Այն տառն Մալխաս օգլու Յակոբ Ամիրային կ'ենը՝ Հաճի Կիւլէր խաթուն, ամուսնոյն հաճութեամբ փլցնել կուտայ իրենց պէգիրիանէի շրջապատը և ամբողջ քարերը կը տրամադրէ եկեղեցւոյ շինութեան: Միւս կողմէ, Էտիրնէ կը զրկուին Գարա Արթին և Փանոս օգլու Մանուկ՝ նուիրահաւաքութեան համար: Այս անգամ անոնց կ'ընկերանան նաև Տէր Թորոս քահանան (Բէօ. չէ Ստեփանին հայրը) և Թոքատը Յակոբը: Այդ միջոցին Էտիրնէ կը զանուէր նաև Գաղտղ Արթին Ամիրան, որ եկած էր Սուլ-

Թան Մահմուտի հետ, տեղւոյն Մարիցա և Արտա գետերուն վերայ կառուցուած նոր կամուրջի բացման առթիւ: Սուլթանը իջեանաւ էր տեղւոյն մեծահարուստներէն Պահլիպանօղլու անունով ծանօթ հայ գերդաստանին ապարանքը:

Գարա Արթին առիթը կը գտնէ ներկայանալու Մեծ Ամիրային ու կը բացատրէ կացութիւնը: Ամիրան կը օրտապնդէ պատուիրակութիւնը, դարձեալ 200 ոսկի կուտայ և կը թելադրէ որ Ֆիլիպէ ալ երթան նուիրահաւաքութեան: Այս առթիւ Պահլիպանօղլու Տէլի Կարապետի կինը Մալկարայի եկեղեցիին կը նուիրէ Կենաց Փայտի և Ս. Յովհաննու Կարապետի միացեալ մասունքը, որ այժմ կը գտնուի Փլովարի վի եկեղեցին՝ իբր աւանդ, Մալկարայի եկեղեցիին ուրիշ գոյքերուն հետ:

Գարա Արթին և Փանոս Օղլու Էտիրնէի հանգանակութիւնը աւարտելէ ետք կը դառնան Մալկարա, իսկ Տէր Թորոս և Թոքատը կ'երթան Ֆիլիպէ: Անոնք նախ կը ներկայանան տեղւոյն մեծահարուստներէն Դաւիթ աղային, որ բազմոցին մէկ անկիւնը ընկողմանած էր՝ կլկլտկը ձեռքը: Բահանան կը բացատրէ իրենց այցելութեան նպատակը: Դաւիթ աղա, առանց դիրքը փոխելու և հիւրերը հրաւիրելու որ նստին, կ'սկսի քննադատել Մալկարացիները թէ քանի որ իրենց նիւթական միջոցները չէին բաւեր, ինչո՞ւ այդքան մեծ բռնած են եկեղեցիին շինութիւնը:

Թոքատը, արդէն վրդոված Աղային վերաբերումէն, կը պոռայ անոր երեսին.

— Չես ամչնար պէ մարդ, դէմդ խօսողը կարգաւոր մըն է, կը վայէ՞ որ դուն այդպէս երկննաս ու անիկա կանգնած մնայ դիմացդ:

Ու դառնալով քահանային.

— Բալէ՛ տէրտէք, երթա՛նք, խեր չկայ այս մարդէն, կ'ըսէ:

Դաւիթ աղա շուարած Թոքատըի այս խրոխտ վարմունքէն.

— Ա՜ֆ կ'ընես աղա, կ'ըսէ, եկէ՛ք, ինչ որ պէտք է կ'ընենք:

Բայց Թոքատը, առանց կտին դառնալու, դուրս կ'ելլէ քահանային հետ ու այլեւս ուրիշ մէկուն չի գիմեր Ֆիլիպէի մէջ և կը դառնայ Մալկարա, ուր եկեղեցիի շինութիւնը կը շարունակէր մեծ Թափով: Ու գեղեցիկ օր մը, աւարտած էր վեց սիւներու վրայ բարձրացած այդ լուսաւոր ու հոյսկալ շէնքը:

Օծումը կը կատարուի հանդիսաւոր կերպով, 1831 տարւոյ Յունուար 29ին: Արարողութեանց կը նախագահէր Թեմակալ Առաջնորդ Առաքել Արքեպիսկոպոս Պայազիացի ու եկեղեցին կը կոչուի Ս. Թորոս, գաղութին Հայաստանէն իր հետ բերած մասունքին անունով: Այդ օրը Մալկարայի տօնը կ'ըլլայ այնուհետեւ, որուն տարեդարձը կը տօնուէր ամէն տարի և մատաղի օրհնութիւն տեղի կ'ունենար:

Տաճարին դրան վրայ զետեղուած էր հետեւեալ արձանագրութիւնը. —

«Ողորմութեամբն Աստուծոյ կառուցաւ յեկեղեցիս այս շքեղ, յանուն սրբոյն Թէոօրոսի՝ զօրավարին՝ Քրիստոսի, ի պատրիարքութեան Կ. Պօլսոյ Տեառն Կարապետի Աստուածարեալ Արք. Արք. Եպիսկոպոսի եւ յառաջնորդութեան վիճակիս Թէքիստաղու Տեառն Առաքելոյ Երանաշնորհ Արք. Արք. Եպիսկոպոսի, եւ ի պատնառելն շինութեան Պ. Յարութիւնի եւ իշխանացն եւ համայն ժողովրդեանն. Տէր վարձանատոյց լիցի ամենեցուն: յԱմի Տեառն 1831 Յունուար 29:»

Ասիկա մեծ յաջողութիւն մըն էր իր ժամանակին համար, ոչ միայն փառաւոր շէնք մը կառուցուելուն պատճառով, այլ որովհետեւ ուրիշ դրացի գաղութներ, ինչպէս Ռոստոթօ, Էտիրնէ, Ֆիլիպէ՝ յունական եկեղեցիներ հաշկահանի վերածած էին, մինչ Մալկարան իր ձեռակերտ եկեղեցին կ'ունենար և գրեթէ իր սեփական միջոցներով, միայն Պէդճեան Ամիրայի և Էտիրնէի քանի մը բարեկեցիկ հայերու ձեռնառութեամբ:

Եկեղեցին շինուած էր խաչաձև. աւագ խորանին երկու կողմերը կային փոքր խորաններ և անոնց հաւը աւանդատուններ: Պահարաններուն մէջ ալ կային փոքր խորաններ: Տաճարը լուսաւոր էր, մէջտեղը 6 սիւններով: Կանանց յատուկ բաժին ունէր արևմտեան կողմը երկաթապատ վանդակով՝ վրան ալ վեր-

նատուներ, երկու կողմերէն երկարած պատշգամներով: Եկեղեցի-
ին մէջ պատուոյ տեղերը յատկացուած էին քաղաքին երեւելիներ-
ուն, որոնք մեծագոյն ստտարողները եղած էին շինութեան
գործին, նոյնը եղած էր կանանց բաժնին մէջ անոնց կիներուն:
Ժողովուրդին իւրաքանչիւրը ունէր տաճարին մէջ իր մնայուն
բազմոցը, իրեն յատուկ: Թերեւս ժամանակին հասոյթ գոյացնե-
լու համար ծախուած էին այդ տեղերը:

Եկեղեցիին մէջ կը պաշտօնավարէին 4—5 քահանաներ,
հերթով կատարելով ժամարարութիւնը: Ժամարար քահանան
ամբողջ շաբթուն կը մնար եկեղեցին, հոն կը ճաշէր ու կը ննջէր:
Ասոնք թոշակ չէին ստանար ու կը գահանային ժողովրդային նը-
ւիրատուութիւններով, ծուխերը բաժնուած էին անոնց միջև:

Եկեղեցւոյ զանգակը նուիրած էր Տիկին Շատէս կ. Տէ-
վէճեան, իսկ անոր հոյակապ զանգակատունը շինել տուած էր
Մողաեան Հճ. Կարապետի որդին Հճ. Յովհաննէս, 1882ին:

Բարեպաշտութիւնը ընդհանուր էր: Մալկարան ունէր
մէկ եկեղեցի և ժողովուրդը ամբողջութեամբ Լուսաւորչական
էր: Կաթոլիկ կամ բողոքական չկար: Անգամ մը միայն վէճի
մը պատճառով քանի մը ընտանիքներ Կաթոլիկ եղած, բայց
յետոյ շուտով դարձած են մայրենի եկեղեցւոյ ծոցը:

Յաճախ ուխտաւորներ կ'երթային զանազան սրբավայ-
րեր, մինչև Էջմիածին, Մշոյ Ս. Կարապետ վանքը, Նոյնպէս
Արմաշ և մանաւանդ Երուսաղէմ: Այս վերջինի ուխտաւորնե-
րուն համար մասնաւոր հանդիսութիւն տեղի կ'ունենար: Ուխ-
տաւորները նախ խմբովին կ'երթային եկեղեցի, հոն աղօթքներ
կը կատարէին ու յետոյ ժողովուրդը յուզարկ կ'երթար անոնց
մինչև քաղաքին ծայրը: Իսկ անոնց վերադարձը կ'ողջունէր
քաղաքին ծայրէն, քահանաներու և դպիրներու մասնակցու-
թեամբ, հանդիսաւոր թափօրով զանոնք բերելով եկեղեցի, ուր
աղօթքներ կատարուելէ ետք, ուխտաւորները կ'առաջնորդուէին
իրենց տուները, քահանաներու և դպիրներու ուղեկցութեամբ:

Այսպէս, ժողովրդային ստեղծագործող միաքթի դրոշմը
կը դնէր ամէն առիթներու մէջ, մասնաւոր նշանակութիւն մը
տալով օրուայ դէպքերուն, ինչ որ անոնց բարեպաշտական դժա-
ցումները արծարծելու կը ծառայէր:

նատուներ, երկու կողմերէն երկարած պատշգամներով: Եկեղեցի-
ին մէջ պատուոյ տեղերը յատկացուած էին քաղաքին երեւելինե-
րուն, որոնք մեծաքոյն սատարողները եղած էին շինութեան
գործին, նոյնը եղած էր կանանց բաժնին մէջ անոնց կիներուն:
Ժողովուրդին իւրաքանչիւրը ունէր տաճարին մէջ իր մնայուն
բազմոցը, իրեն յատուկ: Թերեւս ժամանակին հասոյթ գոյացնե-
լու համար ծախուած էին այդ տեղերը:

Եկեղեցիին մէջ կը պաշտօնավարէին 4—5 քահանաներ,
հերթով կատարելով ժամարարութիւնը: Ժամարար քահանան
ամբողջ շաբթուն կը մնար եկեղեցին, հոն կը ճաշէր ու կը ննջէր:
Ասոնք թոշակ չէին ստանար ու կը գահանային ժողովրդային նը-
ւիրատուութիւններով, ծուխերը բաժնուած էին անոնց միջև:

Եկեղեցւոյ զանգակը նուիրած էր Տիկին Շատեա կ. Տէ-
վէճեան, իսկ անոր հոյակապ զանգակատունը շինել տուած էր
Մոզահան Հճ. Կարապետի որդին Հճ. Յովհաննէս, 1882ին:

Բարեպաշտութիւնը ընդհանուր էր: Մալկարան ունէր
մէկ եկեղեցի և ժողովուրդը ամբողջութեամբ Լուսաւորչական
էր: Կաթողիկ կամ բողոքական չկար: Անգամ մը միայն ղէճի
մը պատճառով քանի մը ընտանիքներ Կաթողիկ եղած, բայց
յետոյ շուտով դարձած են մայրենի եկեղեցւոյ ծոցը:

Յաճախ ուխտաւորներ կ'երթային զանազան սրբավայ-
րեր, մինչև Էջմիածին, Մշոյ Ս. Կարապետ վանքը, նոյնպէս
Արմաշ և մասնաւանդ Նրուսաղէմ: Այս վերջինի ուխտաւորնե-
րուն համար մասնաւոր հանդիսութիւն տեղի կ'ունենար: Ուխ-
տաւորները նախ խմբովին կ'երթային եկեղեցի, հոն աղօթքներ
կը կատարէին ու յետոյ ժողովուրդը յաւաքակ կ'երթար անոնց
մինչև քաղաքին ծայրը: Իսկ անոնց վերադարձը կ'ողջունէր
քաղաքին ծայրէն, քահանաներու և զպիրներու մասնակցու-
թեամբ, հանդիսաւոր թափօրով զանոնք բերելով եկեղեցի, ուր
աղօթքներ կատարուելէ ետք, ուխտաւորները կ'առաջնորդուէին
իրենց տունները, քահանաներու և զպիրներու ուղեկցութեամբ:

Այսպէս, ժողովրդային սակզմագործող միաքր. ի գործը
կը դնէր ամէն առիթներու մէջ, մասնաւոր նշանակութիւն մը
տալով օրուայ դէպքերուն, ինչ որ անոնց բարեպաշտական զգա-
ցումները արծարծելու կը ծառայէր:

Եկեղեցիին արտաքին դրան մօտ կար աղբիւր մը, որ կ'ըսուէր «Ժամուն Աղբիւրը». ասոր մէկ երեսը կը հոսէր եկեղեցւոյ բակին կողմը, իսկ միւս երեսը՝ փողոցին վրայ: Երկու կողմի ճակատներուն վրայ ալ կար նոյն բովանդակութեամբ հետեւեալ արձանագրութիւնը. —

«Յիշատակ է աղբիւրս այս Մալխաս օղլու Յակոբ ամիրայի կողակից Հանի Կիւհէր Խաթունին, վասն հոգւոյ որդւոյն իւր Պ. Պօղոսի 1250, հազար երկու հարիւր յիսուն Տանկաց քուականը:»

Եկեղեցին ունէր նաև հրդեհի երկու ջրհաններ, մին աւելի մեծ, որ կառքով կը փոխադրուէր, և միւսը՝ փոքր: Ասոնց մէջ մեծը նուիրուած էր Յովհաննէս Տէմէճեանի կողմէ, իսկ միւսը՝ Թաղականութեան կողմէ գնուած էր:

Այս ջրհանները կը մնային եկեղեցւոյ բակը և կը գործածուէին հայ հրչէջներու խումբի մը կողմէ: Ասոնք ունէին նաև իրենց տօնախմբութեան օրը, որ էր Վարդապետի Կիրակին:

Հայ հրչէջներու այս խումբը անուն մը չառած էր քաղաքին մէջ, ոեւէ հրդեհ անմիջական կերպով մարելու իր ճարպիկութեան մէջ: Այդպիսի պարագայի մը շրջակայ թաղեցիները, այր ու կին, մեծ ու փոքր անընդհատ ջուր կը հարցնէին ջրհաններուն: Մալկարայի տուները ընդհանրապէս փայտաշէն էին, բայց չէ լսուած որ հրդեհ պատահած չէնքէն դատ ուրիշ: Ոեւէ չէնք վընասուած ըլլայ հրդեհէ մը:

Ամբողջ քաղաքը հայերու այս երկու ջրհաններէն դատ ունէր հատ մը ևս, որ կը պատկանէր քաղաքապետութեան, Բայց հայ հրչէջները պէտք չէին թողուր անոր՝ Հայոց Թ ղին մէջ պատահած հրդեհի մը պարագային:

11.— ԿՐԹԱԿԱՆ ԶԱՐԹՆՈՒՄԸ

Կրթական գործը, ինչպէս ուրիշ տեղեր, հոս ալ երկարատեան շարունակուած է նախնական ձևով: Քահանաներու մէջէն քիչ մը աւելի գրոց—բրոց եղողը, ուսումնասէր մանչեր կը հաւաքէր իր շուրջը՝ մասատան մէջ փռուած փոխաթի մը վրայ ծալապատիկ նստած՝ քառակուսի փոքր բաղմոցներու վրայ, օրն ի բուն կը սերտէին իրենց «բնակ»ները (*): այբուբենի տառերը սորվելու համար: Աւելի մեծերը կը կարդային Սաղմոս ու վերջապէս գրաբար նարեկ, որմէ բան մը չէին հասկնար անշուշտ: Ասոնց ամէնէն ընդունակները կ'ըլլային եկեղեցւոյ մէջ փոխասաց կամ տիրացու:

Այսպէս էին օրուայ պայմանները, բայց տեղւոյն աղաներն ու չորպաճիները միշտ կը հետաքրքրուէին ուսանողներու վիճակով և անոնց ամէնէն յաջողակներուն, մանաւանդ լաւ ձայն ունեցող տիրացուներուն, կը նուիրէին մրգեղէններ ու երբեմն ալ մուճակ կամ նոր զգեստ:

Այսպէս շարունակուած է գրեթէ մինչև 1860ական թուականները, երբ Պոլսոյ մէջ սկսած Սահմանադրական և մտաւորական շարժումը, իր անդրադարձումը կ'ունենայ Մալկարայի վրայ ալ:

Վերջապէս, 1862 թուականին, քաղաքին ջոջերը ժողով մը գումարելով կ'որոշեն Պոլսէն բերել «վարժապետ» մը: Այս նպատակով կը գրեն Պոլսոյ Պատրիարքարանին, ուրկէ իրենց կը զրկուի Մանուկ Սըպեան անունով երիտասարդ մը, որ կը 40չ-

(*) «Բնակ» (պնակխտ) կ'ըսուէր քառակուսի փոքր տախտակ մը, որուն վրայ գրուած էին այբուբենի տառերը կարգաւ, վարի կողմէն բռնելու կոթ մը ունեցալով իրմէ:

ուէր «Մանուկ Պատուելի»։ Ատիկա հիմը կը դնէ Մալկարայի մէջ արգելափակ զպրոցի դրութեան, որով Սաղմոսին և Նարեկին կը յաջորդեն քերականութիւն, թուաբանութիւն, պատմութիւն և այլն։ Մանուկ Պատուելիին օգնական կը տրուի եկեղեցւոյ երաժիշտ-ուսուցիչը՝ Գէորգ Չօլաքեան, իբր հսկիչ և փոքր կարգերու դասախօս։

Այդ օրէն բարեկարգութիւնը կ'սկսի աստիճանաբար։ Պատուելիին պնդումով բաղմոցները (միմտէր) կը վերցուն և անոնց տեղ կը դրուին նստարաններ։ Տղաքը կ'ուսանէին եկեղեցւոյ պահարաններուն և մասատան մէջ, պէտք կը տեսնուի վարժարանի առանձին շէնք մը ունենալու։ Կրթական պիւտճէն երթալով կ'աճէր։ Բայց ժողովուրդը սիրով կը հայթայթէր անոր ծախքերը։ Այդպէս առ չընկրկեցաւ նոր դպրոցական շէնք մը կառուցանելու ծախքին առջև և օր մըն ալ եկեղեցւոյ գրեթէ դիմացը գտնուող զառիվարին վրայ կը կանգնի երկյարկանի փայտաշէն վարժարանը, 4 դասարանով և ընդարձակ սրահով լուսաւոր շէնք մը։ Այս շինութեան գլխաւոր սատարողը եղած է Համբ Պօղոս աղա Սեբոբեան (Սեբորէ Չորպաճիին տղան և մեծ հայրը Ողբ. գրագէտ Արտ. Յարութիւնեանի)։ Վարժարանի բացումը կը կատարուի մեծ հանդիսութեամբ, կոչելով դայն «Մամիկոնեան» վարժարան։ Իսկ Մանուկ Պատուելի կը պաշտօնավարէ մինչև 1867 թուականը՝ արդիւնաւոր կերպով, ու յետոյ կը վերադառնայ Պոլիս ուր քահանայ կը ձեռնադրուի Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ վրայ, հոչուելով Տէր Կոմիտաս։

Անոր մեկնելէն ետք, միջոց մը վարժարանը կը կառավարեն իր օգնականը՝ Գէորգ վարժապետ և անոնց յաջող աշակերաներէն ՀՃ. Միքայէլ Օրթաքեան։ Յետոյ Պոլսէն կը բերուի Մկրտիչ Հալֆեանը, եռանյուն երիտասարդ մը, Ճէզայիբեան Մկրտիչ Ամիրայի պաշտպանեալը. որ վերոյիշեալ օգնականներով կը վարէ վարժարանը մինչև 1875 թուականը ու յետոյ պաշտօնի կը կոչուի Էտիրճէ։

Սակայն այս վարժարանը մանչերու յատուկ էր միայն, իսկ աղջիկներու բաժինը կը մնար առանձին, դեռ իր նախնական

ձևին մէջ: Ու ահա կը գտնուէի ուսումնասէր ազգային մը՝ ՀՃ. Կարապետ ազա Տէվէճեան, որ յանձն կառնէ իր անձնական ծախքով կառուցանել աղջկանց վարժարան մը, որը կը շինուի եկեղեցւոյ բակին մէջ, փայտաշէն, երկու յարկով: Վարժարանի բացումը տեղի կ'ունենայ մօտեաւոր Կանդիսութեամբ, սրուն կը նախադրուի զինակիին Առաջնորդ Թադէոս Արքեպիսկոպոս ու դըպրոցը կը կոչուի «Հոփոթիմեան վարժարան»: Անոր սեղանատան դրան վրայ կար հետեւեալ յիշատակարանը. —

«Մինչդեռ ժամանակս ի ձեռին է գործեսցուք զբարիս: Հոփսիմեանց օրիորդաց վարժարանս այս կառուցաւ արդեամբ եւ ծախիւք Հանի Կարապետ Աղա Տէվէճեանի, վասն հոգւոց իւր ննջեցելոց եւ վասն կենդանեաց արեւշատութեան: Յամի Տեառն 1870 Օգոստոս 4.»

Նոյն բարեօրր, միևնոյն տանն, Կիմնադրամ մըն ալ կը նուիրէ ազգին, ուսուցիչներու թոշակներուն կանոնաւոր վճարման համար: Երեւոյթ մը՝ որ շատ յատկանշական է մանաւանդ այդ թուականներուն համար:

Աղջկանց այս վարժարանը բաւական տանն կը կառավարուի այր ուսուցիչներով: Յետոյ, 1890 թուականին, առաջին անգամ ըլլալով Պոլսէն կը բերուի Տիկին Վարդուհի Բիւրքեանը, որ մեծ եռանդով կը փարի իր պաշտօնին և բաւական օգտակար կ'ըլլայ, բայց իր անակնկալ մահուամբ վերջ կը գտնէ իր պաշտօնավարութիւնը: Իսկ այնուհետեւ միշտ Պոլսէն բերուած են վարի վարժուհիներ, տնոնց օգնական տալով տեղական ուսման:

Իսկ մանչերու վարժարանը, Մկրտիչ Հալֆեանի մեկնումէն ետք, դարձեալ միջոց մը կը կառավարեն Գէորգ վարժապետ և ՀՃ. Միքայէլ Օրթաքեան, ու յետոյ 1877ին Պոլսէն կը բերուի Զէյթունցի Սաչիկ Տաաուրեան տնուն վառվռուն երիտասարդը, նուպար—Շահնազարեանի յաջող սաներէն, որ կ'ըլլայ Մալկարա-յի Իրական Լուսաւորիչը:

Տաաուրեան առաջին ուսուցիչը կ'ըլլայ, որ վարժարանին մէջ կը ներմուծէ հայերէնէ զատ նաեւ թրքերէն և ֆրանսերէն լեզուները: Բայց իր գլխաւոր գործը կ'ըլլայ ազգային զգացումը

հրահրել իր աշակերտներուն մէջ: Արդէն իր պաշտօնավարութիւնը կը զուգադիպէր Ռուսեթուրք պատերազմի շրջանին, որ Պուլկարիոյ ազատութեան ձամբան կը հարկէր և Հայկական Կարցը կը դնէր Սան Սթեֆանոյի և Պերլինի դիւանագիտական տեղանքներուն վրայ:

Ռուս յաղթական բանակը Մալկարա ալ եկած էր. Տատուրեան այդ միջոցին մեծապէս օգտակար եղաւ իր ազգակիցներուն՝ Ֆրանսերէն գիտնալուն համար, որ հաջուադէպ էր այն առին:

Տատուրեան Զէյթունցի էր, ինչպէս ըսինք, ու դեռ պատանի տարիքէն մասնակցած էր Զէյթունի 1862ի ապստամբութեան, կռուողներուն պաշար և զէնք փոխադրելով: Ու հայրենասիրութիւնը կիրք մը եղած էր իր մէջ: Անիկա ուրիշ նորութիւն մը ներմուծած էր վարժարանին մէջ. — Բոլոր օտարալեզու սուրբերու անուն կրող աշակերտներու անունները փոխած է հայկական անուններու, որ իրմէ ետք ալ շարունակուած է միջոց մը: Մինչև վերջերս այդ աշակերտներէն շատեր կը ձանչցուէին աւելի իրենց դպրոցական՝ քան մկրտութեան անուններով:

Տատուրեան Մալկարայէն կը բաժնուի 1879ին ու անոր տեղ Պոլսէն կը բերուին Գրիգոր Վահունի և Պօղոս Գնդունի, առաջինը իբր Տնօրէն, իսկ երկրորդը՝ իբր երաժիշտ և օգնական ուսուցիչ: Ասոնք հաղիւ երկու տարի կը պաշտօնավարեն ու դարձեալ Զէյթունցին կը բերուի:

Զէյթունցին, Տատուրեան, այս անգամ վարժարանի մէջ իր գործունէութիւնը շարունակելէ զատ, դուրսի երիտասարդութիւնն ալ կը կազմակերպէ, հիմնելով «Կրթասիրաց» անունով մշակութային միութիւն մը, որ այնքան օգտակար եղած է նոր սերունդին դարգօցման և անոր մտքի հորիզոնը ընդլայնելուն պատակին: Տատուրեան այլեւ ուսուցիչ մը չէր միայն, այլ նաեւ լուսաւորիչ մը ու երիտասարդութեան և ժողովուրդին կուռքը:

Աւագ սակայն, անողոք հիւանդութիւն մը կ'զգեստնէ զինքը և 1883ի գարնան իր մահկանացուն կը կնքէ բնդուն տարիքի մէջ, խոր սուգի մատնելով Մալկարայի հայութիւնը և մասնաւորաբար խանդավառ երիտասարդութիւնը:

Անոր մահէն յետոյ, Տնօրէնութեան պաշտօնը կը յանձնուի բնիկ Մալկտրացի Յովհաննէս Շուղարալիանի, որ աւարտած էր Պոլսոյ Պէրպէրեան վարժարանը: Անոր հետ կը պաշտօնավարէին նաեւ տեղական ուրիշ ուժեր, ինչպէս՝ Մանգակ Աղասեան, Մամիկոն Նիկեղոսեան և ՀՅ. Միքայէլ Օրթաքեան:

1889ին Պոլսէն կը բերուի Նշան Թորոսեան, հմուտ թըրքերէնի և տոմարակալութեան, որը կը մնայ մինչև 1895, բեղուն շրջան մը բոլորելով: Անոր օրով մինչև անգամ յայն և Թուրք ծնողներ իրենց զաւակները կը դրկէին հայոց վարժարանը:

1895—98ին պաշտօնավարած են Կարապետ Գալայճեան և Բառնարտ Զաքարեան անուն երկու երիտասարդներ: Ասիկա կը զուգադիպէր Հայկական հորցի տմէնէ հրատապ շրջանին: Սասնոյ Կոտորածը, Պապը—Ալիի ցոյցը, Զէյթունի ապստամբութիւնը, Պանքայի դէպքը և Հայկական Զարգերը մտքերը գերադրգռած էին: Գալայճեան՝ Զէյթունցի Պատուելիին ժամանակ բերել տրուած արեւելահայ հայրենաշունչ գիրքերը իրենց Թաղուած տեղերէն հանելով, գաղտնաբար կարդացնել կուտար վերի դասարանի տղակերտներուն:

1899ին կը բերուի Սարգիս Սրենց, որ միայն տարի մը կը պաշտօնավարէ: Անկէ յետոյ յաջորդաբար կուգան 1900-901ին Յովհաննէս Խերոեան, 902ին՝ Տիբաի Զրաքեան (Ինտրա), 1903-5ին Ռաբէն Մանավեան, 1905—8ին Յարութիւն Փորեածհան՝ իբր Տնօրէն և Դպրապետ, որ եղած է եռանդուն աշխատող մը: 1908-9ին պաշտօնավարած է Յովհաննէս Նազարեան, 1910ին՝ Յակոբ Իւֆէճեան (Օշական), 1911ին՝ Սարգիս Կէմիճեան, 1912ին բերուած է զարձեալ Օշական, բայց դպրոցական շրջանը սկսելէ ամիս մը վերջ կը ծագի Պալքանեան պատերազմը և վարժարանը կը վերածուի հիւանդանոցի:

Յետոյ, 1914—15ի շրջանին համար պաշտօնի կոչուած է Գոթմանեան, որուն օրով սկսած է Ընդհ. Պատերազմի տարադրութիւնը, իսպառ խափանելով Ազգային կեանքը: Տարագրութեան շրջանին պաշտօնավարած է բնիկ մալկտրացի Թորոս Փափազեան:

12.- ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Վարժարանին համար եղած այս հոգածութիւնը, կարող ուսուցիչներու խնամքին տակ, տուած է իր շօշափելի արդիւնքները: Մալկարայի Աղգ. վարժարանը, իր ուսման մակարդակով կրնար մրցիլ մեր ուէ յաղտքի Թաղային վարժարանին հետ: Անիկա յաճախ բերած է դուրսէն յայտնի մտաւորական ուժեր, որուն միանալով աշակերտութեան բնական ուշիմութիւնը՝ փայլուն արդիւնքներ ձեռք բերուած է: «Նահատակ Գրողներու Բարեկամներ»ու թիւ 10րդ մատենաշարին մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ տողերուն. «Մալկարան հինէն ի վեր նախանձախնդիր էր ուսուցիչներու ընտրութեան մէջ և շատ լաւ ուսուցիչներ ունեցած էր՝ Վ. Ն. Թորոսեանը, Ս. Սրենցը, Տ. Չրաքեանը և ամէնէն վերջ Գիւֆէճեանը (Օշակ'սն) . . . » Այսպէսով Մալկարայի համեստ նախակրթարանը հասցուցած է բաւական թիւով ուսուցիչներ, որոնք պաշտօնավարած են Ագրիանուպոլսոյ և Տարսանէլի կուսակալութեան զանազան քաղաքները, մինչև Պրուսայի շրջանին մէջ:

Ունեցած է ուսման ծարաւի երիտասարդներ, որոնք իրենց ուսման պաշարը ընդլայնելու համար դադած են ուրիշ վարժարաններ:

Ինչ 1840ական թուականներուն Պոլիս ղրկուած է Տէր Սիւմէն քահանայի որդին՝ Մանուկ եկեղեցական երաժշտութիւն ուսանելու համար համբաւուր Պապա Համբարձումի մօտ: Մանուկ յետոյ քահանայ ձեռնադրուելով կոչուած է Տէր Թադէոս:

Գրեթէ նոյն թուականներուն Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանը ղրկուած է պատանին Մարտիրոս Մամիկոնեան: Դարձեալ Երուսաղէմ ղրկուած են Կարապետ և Յովհաննէս Փալապըյրզեան եղբայրները: Ասոնցմէ Մարտիրոս և Կարապետ վարդապետ ձեռնադրուելով՝ առաջինը կը կոչուի Վարդան վար-

դասակարգել, Երկրորդը Զաքարիա վարդապետ Իսկ երրորդը՝ Յովհաննէս կը մերժէ կրօնական ըլլալ ու պաշտօնի կը կոչուի Պոլսոյ Երուսաղէմատան փոխանորդ Սիմէոն Եպ. Սէֆէրեանի մօտ, իբր «ձաւալի» (կալուածական գործերու տեսուչ), պաշտօն զոր կը վարէ մինչև իր մահը, Եղբայրը՝ Զաքարիա՝ յետոյ ծայրագունութեան աստիճան ստանալով Առաջնորդական պաշտօններ կը վարէ Կիպրոս, Հալէպ և Քէօսթէնճէ։ Այս վերջինը վախճանած է Պոլիս, 1892ին։

Գալով Վարդան վարդապետի, անիկա բաւական տարիներ կը մնայ վանքին մէջ, վարելով Աւագ Տեսուչի պաշտօնը։ Յետոյ եղած է Պէյրութի Առաջնորդ, ուրկէ Սիս երթալով Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Մարաշցի Մկրտիչ Քէֆսիզեան Կաթողիկոսէն՝ կոչուելով Աբրահամ Եպիսկոպոս։ Առաջնորդական պաշտօններ վարած է նաև Կիլիկիոյ թեմերէն Եղղատ և Կիւրին։ Միջոց մը քարոզիչ նշանակուած է Գում-Գափուի դուբսի Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ, ապա դարձեալ Առաջնորդ ընտրուած Կիւրինի, ուր վախճանած է։

Սակայն, ինչպէս տեսանք, Մալկարան չէ կրցած օգտուիլ ասոնց մտաւորական պատրաստութենէն։ Այդ գործը պիտի սկսէր տեղւոյն վարժարանէն։ Ուստի Պոլսէն կը բերուի իբր Տնօրէն Մանուկ Ուրպեան, Պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ, որ վերջ կուտայ նախկին Տէր Թողիկեան դրութեան, արդիական ձևի մը վերածելով վարժարանի։

Անոր յաջորդներէն յիշատակելի է Խաչիկ Տատուրեան, որուն հասցուցած աշակերտները քաղաքին զարդը եղած են երկարատեւ։ Ասոնցմէ յիշենք Բագրատ Ամուճաեան, գիտութեան սիրահար և ինքնօգնութեամբ զարգացած գրեթէ համայնագէտ մը։ Գեղամ Տումպազեան՝ խոհուն և տրամաբանող միտք մը, փայլած է նաև առևտրական ասպարէզի մէջ։ Պարետ Աճէմեան՝ եռանդուն հայրենասէր մը և ձեռներէց առևտրական։ Յայտնի են նոյնպէս Արտաշէս Ուրուրեան, Սեփիան Պէքեարեան, Հճ. Պողոս Շուպարալեան, Մանդակ Աղասեան, Կարապետ Տ. Վահան, Զօլաքեան, որ յետոյ դեղագործ ելած է Պոլսոյ բժշկական վարժարանէն։

Տատուրեան մեծապէս օգտակար եղած է նաև Մալկարայի իր ժամանակի նոր սերունդին, «Կրթասիրաց» գրադարանի հիմ-

նարկութեամբ, ուր բերուած էին Րաֆֆիի, Գամառ-Քաթիպայի, Աբովեանի, Պռօշեանցի և այլ հեղինակներու երկաթիքութիւնները, որոնք հայրենասիրական եռանդը արծարծած են երիասարդ հոգիներու մէջ: Գրադարանը կ'ընդունէր նաև զանազան թերթեր ու հանդէսներ, հաղորդակից ընկելով իր ընթերցողները համաշխարհային կեանքի իրադարձութիւններուն:

ՀՃ. ԳԵՂԱՄ ՏՈՄՊԱԶԵԱՆ

(ծնած 1863ին. յայտնի վանառական: Վարած է Թաղականութեան, Հոգաբարձութեան եւ այլ ազգային պաշտօններ: Մեռած՝ է 1915ի տարագրութեան արստրավայրին մէջ):

ժողովուրդը այլևս ուսման ճաշակը առած, հեռագհետէ Գալիս կը դրկէ իր դաւակները, մասնաւորաբար Պէրպլերեան, Պէրպլեան, Վնոր Դպրոց, Պետրոս Կարապետեան վարժարանները և այլն: Ասոնց մէջ յայտնի դէմք մը եղած է մանաւանդ Յովհաննէս Յ. Շուպարալեան, որ Տնօրէնութեան պաշտօններ վարած է Մալկարայի, Պրուսայի և Գանտրմայի Ազգ. վարժարաններուն մէջ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. ՇՈՒՊԱՐԱԼԵԱՆ

(Ծնած է 1868ին, Եւստրատի Երպլերեան վարժարանը: Քաջամուտ էր հայերէն, քրքերէն և ֆրանսերէն լեզուներուն, ինչպէս և գիտութիւններուն: Տնօրէնութեան պաշտօններ վարած է Մսկարա, Պրուսա. Պանտրմա և Էտինքի: Յետոյ ներկայացուցիչ եղած է Ամերիկեան արպահովագրական մեծ ընկերութեան մը: 1915-ի տարագրութեան մեռած է քսոտաւայրին մէջ):

Մալկարայի մէջ պաշտօնավարող ուսուցիչներէն ծանօթ են. — ՀՃ. Միքայէլ Օրթաքեան, Մանդակ Աղասեան, Թորոս Տատուրեան, որոնք արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւններ ունեցած են տարիներով: Ուրիշ քաղաքներու մէջ ուսուցչական պաշտօններ վարողներէն կան՝ Տիրան Տեփանեան, Միհրան Ռուբինեան, Սեդրոս Փափաղեան ևայլն, յիշելով միայն մեզմէ անդարձ բաժնուողները:

ՄԱՆՎԱԿ ԱՂԱՍԵԱՆ

(ծնած 1864ին: Երկարամեայ եւ բազմադիւն ուսուցիչ, պաշտօնավարած է Մալկարայի Ազգ. վարժարանը, Ռոտոսթոյի Ս. Թադաւոր քաղի վարժարանը, Էտիրնէի Ս. Կարապետ քաղի վարժարանը. 1914'ին Իզմիրի Մեսրոպեան վարժարանը, ուրկէ՝ Փոքր Ասիոյ աղէտին կ'անցնի Աթէնք, իբր ուսուցիչ եւ ուր կը մեռնի 1939 Յունուարին):

Մալկարայի առաջին ղեղապետը եղած է Կարապետ Տ. Վահան Զօլաքեան, որ մեռած է երեսասարդ տարիքին մէջ: Անոր յաջորդած է եղբայրը՝ Մանուկ Զօլաքեան, հանրային բեղուն

ԿԱՐԱՊԵՏ Տ. ՎԱՀԱՆ ԶՕԼԱՔԵԱՆ

(Կամպետ էֆէնտի)

(Ծնած 1865ին: Նախ Մալկարայի ելեւմտական պաշտօնատան գրագիր, 1886ին մտած Պոլսոյ ղեղապետական վարժարանը, որը աւարտած է 1889ին: 1890ի սկիզբները առաջին հայ ղեղարանը հիմնած է Մալկարայի մէջ, բայց տարի մը ետքը 1890 թիկտ. 10ին մեռած՝ լեարդի անբուժելի հիւանդութեամբ):

գործունէութիւն ունեցող դէմք մը, որ Պալքանեան պատերազմէն վերջ եկած է Պուլկարիոյ Թ. Փաղարճը քաղաքը և հոն մեռած բնական մահուամբ: Յոքթ. Միհրան Ռուբինեան, խոստմունքից երիտասարդ մը, որ Տիգրանակերտի մէջ մեռած է Թիֆլուէն՝ 1916ին: Օր. Զարուհի Թ. Գուրտեան, որ ուսած է Պոլսոյ «Դպրոցասիրաց» վարժարանը և տարիներով պաշտօնավարած է Մալկարայի Աղջկանց դպրոցը, յետոյ Մաղնիսայի մէջ՝ ուրկէ Փլովտիվ եկած է Ռուբէն Զարգարեանի հետ, անկէ Ռուսականացած՝ ուր քանի մը տարի պաշտօնավարութենէ յետոյ ամուսնացած ու քիչ ետքը մեռած է:

Ունեցած ենք նաև պետական և այլ պաշտօնատարներ, ինչպէս՝ Կարապետ Աղասեան, Սուլթանի անձնական գործերու նախարարութեան հաշուակալ: Տիրան Տեփանեան՝ Էսկի Շէհիրի Օսմ. պանքայի խորհրդական: Արմենակ Թոքատլեան՝ Եօզկատի Վերաքննիչ ատենի փոխ-նախագահ, որ մեծ նշեղնին նահատակուած է Սեբաստիոյ մէջ:

Գրական դէմքերու կողմէ այնքան հարուստ չէ եղած Մալկարան, բայց տուած է Յարութիւնեան եղբայրները, կրտսերը՝ Վահան ու երէց եղբայրը՝ Արտաշէս Յարութիւնեան, յայտնի գրագէտը:

Վահան Յարութիւնեան ունի ընտիր էջեր զանազան հանդէսներու մէջ, որոնցմէ «Կիրամուտքը» առաջնութիւնը շահած է գրական մրցումի մը՝ ստանալով ոսկի ժամացոյց մը: Մանօթ է մանաւանդ իբր մեղուարոյժ, ինչպէս յիշած ենք գրքիս «Տնտեսական Պեանքը» խորագրով բաժնին մէջ (էջ 42): Վահան 1922ի գաղթին անցած է Յունաստան, ուր հելլէն կառավարութեան կողմէ նշանակուած էր տեսական և գործնական մեղուարուծութեան ուսուցիչ: Այժմ կ'ապրի Կիւմիւրճինա: Գրքիս յաւելուածը, Մալկարայի ֆուլբուրի մասը, իր կողմէ գրուած է մեր խնդրանքով: Իսկ Արտաշէս Յարութիւնեանի մասին «Նահատակ Գրողներու Բարեկամներ» մատենաշարէն կը քաղենք հետեւեալ տողերը. —

«Արտաշէս Յարութիւնեան ծնած է Մալկարա 3/15 Հոկտ. 1873ին. . . . Իր նախահայրերէն Սերովբէ Յարութիւնեան 1825

Թուականներուն նշանակելի դիրք մը գրաւած էր Մալկարայի մէջ, շնորհիւ իր նրբամտութեան և խոհամութեան: Անոր մէկ որդին՝ Արտաշէսի մեծ հայրը, Պօղոս աղա Սերովբեան, աւելի նշանաւոր եղած է: Օժտուած էր իմացական արտակարգ կարողութիւններով և ֆիզիքական ու բարոյական բարձր յատկութիւններով: Անոր զաւակը, Յարսէթիւն Պօղոսեան, ինքն ևս նահատակ իր զաւկին Արտաշէսի պէս, օժտուած էր ազնիւ յատկութիւններով, և յարգուած էր ամէնուն կողմէ, իր մտաւորական կարողութիւններով և բացառիկ ձիրքերով առաջինը կ'ըլլայ Արտաշէսի վրայ ներգործող և անոր ուղղութիւն տուող:»

«Արտաշէսի աւագանի անունն էր Պօղոս, մեծ հօրը անու-

ՀՃ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

(Արտաշէս Յարսէթիւնեանի հայրը, ու իր գրազէտ որդւոյն հետ նահատակուած է Իզմիտի կայարանը 19/1 Սեպտեմբերին):

նով: Սրտաշէտ անունը ստացած է վարժարանին մէջ՝ ուր սովորութիւն կար տղոց անունները փոխելու, հայ պատմական անուններու...»

Արտաշէտ ինքնօգնութեամբ զարգացած գրագէտ մը եղած է: Հաղիւ Մալկարայի նախակրթարանը աւարտած՝ կ'սկսի աշխատակցիլ «Բուրաստան Մանկանց»ին, իր առաջին ծածկանունը եղած է Մանիշակ: Բայց իր ուշագրաւ գրութիւնները առաջին անգամ երևցած են Արփիարի «Հայրենիք»ին մէջ, Կարօ ծածկանունով: Աւելի վերջը սկսած է երևիլ Իգմիւրի «Արեւելեան Մամուլ»ի և ուրիշ թերթերու մէջ, իր իսկական անունով: Ինքնօգնութեամբ կատարելագործած է նաև իր ֆրանսերէնը և հայ գրականութեան վրայ յօդուածներ գրած է «Լը Մակագին Էնքեր-նասիոնալ» և «Լ'Անքլօ» ֆրանսական թերթերուն մէջ ու յարաբերութիւններ հաստատած՝ Ֆրանսայի գրական դէմքերուն հետ: Համիտեան հալածանքի շրջանին, գաղտնարար աշխատակցած է Սուրէն Պարթևեանի Մանչեսթրի մէջ հրատարակած «Վաղուան Զայնը» պարբերաթերթին:

Յարութիւնեան հանրածանօթ դէմք մը դարձաւ մանաւանդ «Բիւզանդիոն»ի, «Ազատամարտ»ի, «Շանք»ի և ուրիշ թերթերու մէջ հրատարակած իր կուռ քննադատականներով:

Քիչ անգամ առիթը ունեցած է խօսելու բեմէն, բայց այդ ճիւղին մէջ ալ դուրս եկած է յաջող բեմբասաց մը:

Պալքանեան պատերազմի աւարտումէն յետոյ, հաստատուած է Պոլսոյ Սկիւտար թաղը և իրր «Իւնիոն» ապահովագրական ընկերութեան քննիչ շրջած է Անատոլուի գաւառները: Իսկ Մեծ պատերազմին, երբ այլևս կարելի չէր գաւառները երթելու, ուսուցչական դասեր ստանձնած է Գաթգիւղի Ազգ. վարժարանին մէջ, որու Տնօրէնն էր այն ատեն Հայկ Ռօճասարեան և ուր կը պաշտօնավարէր նաև Յ. Օշական:

1915 Ապրիլ 24ի առաջին ձերբակալութիւններու ատեն միջոց մը մնաց Սամաթիոյ մէջ տուն մը: Բայց 27/9 Օգոստ. ին կը ձերբակալուի հօրը հետ և Իգմիտ տաքուելով կը բանտարկուի եկեղեցիին մէջ: Այնտեղ դառն տանջանքներու ենթարկուելէ հետք, 19/1 Սեպտ. ին կը նահապակուի Իգմիտի և Տերպէնտի կա-

յարանին մէջ, հօրը հետ, 42 տարեկան մտաւորական հասուն տարիքին մէջ:

Արտաշէս հրատարակած է երեք բանաստեղծական հատորներ. — «Լըռլամ Բնար» 1902-ին. «Երկունք» 1906-ին և «Նոր

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Բնար» 1912ին. Աշխատակցած է ժամանակակից բոլոր յայտնի հանդէսներուն և օրաթերթերուն՝ իր իսկական անունով կամ Կարօ, Մանիշակ, Ուրուական և Շանեմ-Կարօ ծածկանուններով:

Ճաշակ մը տալու համար իր գրականութեան մասին, այստեղ կը հրատարակենք իր «Լըռլամ Բնար» հատորէն հետեւեւ յերթումը, որ միեւնոյն ատեն հատուած մըն է Մալկարայի ֆուլբրէն. —

ՅՈՊՈՊ ԹՌԶՈՒՆ

(Ա.Ի.Ա.Ն.Դ.Ա.Վ.Է.Պ)

Զրքնաղ առտու մը զարնան
Յօղոտ, կիսալոյս,
Աղուոր աղջիկ մ'անըման,
Հարսնցու մի կոյս:

Լոգարաճին մէջ մինակ,
Անփոյթ պչրանքով,
Կը լուացուի ու ներմակ
Շուշան մ'է տեսքով:

Մագերն քափիւռ ոսկեզօծ՝
Կը սանտրէ անի,
Ու կը սարսուան լանջքը հոծ
Ու պորտն հոլանի:

Ու վարսերը կը ցրուին,
Վիժակ՝ սոնապան՝
Ծրփալով շուրջն իր մարմնին
— Խորան մաքրութեան:

Այլ բաղնիքին կիսաբաց
Դռնէն՝ աղջրկան
Եղբօր աչքն է հանդիպած՝
Բրդոջ մերկութեան...:

Օհ, ի՛նչ ամօք, Աստուա՛ծ իմ,
Փրկէ՛, փրկէ՛ զինք,
«Թըռչուն մ'ըլլամ ու քռչի՛մ
Երկինքէ երկինք...»:

Եւ աղուորը սարսուգին
Յանկարծ կ'առնէ քեւ,
Մոռցած սանտրը դեռ գլխին,
Մագերուն վերել:

★ ★

Տոպոպ թռչունն է այսօր
Սիրուն աղջիկն այն,
Իրբունն ալ՝ սանտրը անոր,
Ըստ աւանդու թեան:

1902

«ԼՔՈՒԱՄ ՔՆԱՐ»

13.- ՀԱՄԻՏԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

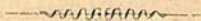
Կարգ մը թատերական անցքերէ յետոյ, որոնց նկարագրութիւնը դուրս կը մնայ մեր նիւթի սահմանէն, 19/31 Օգոստ. 1876ին Թուրքիոյ գահը կը բարձրանար Սուլթան Համիտ, որ գրեթէ չորս ամիս յետոյ, նոյն տարւոյ Դեկտ. 23ին կը հռչակէր Թուրքիոյ առաջին Սահմանադրութիւնը, նպատակ ունենալով մերժել օտար տէրութեանց միջամտութիւնը երկրին ներքին գործերուն մէջ: Ասիկա պատրուակ մը եղաւ Ռուսիոյ, պատեւազամ յայտարարելու Թուրքիոյ դէմ, որը տեւեց քսան ամիս: Ռուսերը անցան Պաշքանները, մտան Էտիրնէ և անկէ ալ Պուլիս, ուր կնքուեցաւ Սան-Սթեֆանոյի համալուծող մեծաւ դաշնագիրը:

Մինչ այդ, բաւական վախի օրեր անցուց Մալկարան: Պուլկարիոյ մէջ եղած թալանները՝ խորոժակը սրած էին քանի մը թուրք խուժանաւորներու, որոնց պարագլուխներն էին Շէյխ Տէրվիշ Էֆէնտի և Ֆէյզի Էֆէնտի: Ասոնք գաղտնօրէն չէքէներ կազմած էին, իբրեւ թէ հիւսիսի բանակին կամաւոր երթալու համար, բայց իրականին մէջ Մալկարայի հայերը թալանելու և դանոնք ջարդելու մտադրութեամբ: Թուրք բանակին պարտուած թեան լուրերը աւելի կը զրգռէին անոնց մոլեռանդութիւնը:

Այն ատեն, Հաճի Թորոս աղա Արապեան, դերքի տէր խիզախ հայ մը, գիշերանց կ'երթայ Տէրվիչ էֆ.ի քէքքէն— որ կը գտնուէր Թբքաց Թաղին միւս ծայրը— և կ'սպառնայ անոր՝ որ եթէ քաղաքին մէջ դէպք մը պատահի, անձնապէս պատասխանատու պիտի համարուի ինք, ՀՃ. Թորոս աղա ոչ միայն դերքի տէր ագարակապան մ'ըն էր, այլ նաև կելիպօլուի Թուրք բանակին քայիննին (հայ մատակարարողը), ՀՃ. Թորոս աղա նոյն գիշերը կ'երթայ նաև Րէմզի Մէհմէտ էֆէնտիին (Փարա Ամէտի որդին) տունը և նոյն սպառնալիքը կ'ընէ անոր փեսին՝ Փէյզի էֆ.ի մասին ալ։ Այս այցելութիւնները իրենց ազդեցութիւնը կ'ունենան ու վտանգը կը հեռանայ, և քիչ ետքն ալ, 1878 Փետր. 14ին, ռուս զինուորները կը մտնեն Մալկարա, որ կը յանձնուի առանց դիմադրութեան։ Ռուս զինուորները կը անդաւորուին բնակչութեան տուններուն մէջ, ուր կը մնան ինը ամիսի չափ, և ժողովուրդը նիւթապէս լայնօրէն կ'օգտուի անոնց ներկայութենէն։ Իսկ յետոյ, Պերլինի դաշն գիրը կնքուելով, Թուրք իշխանութիւնը կը վերահաստատուի դարձեալ։

Նշանակալից է այդ վերադարձին առթիւ Էտիքնէի կուսակալին խօսած ճառը, որով խաղաղ բնակակցութեան յորդոր կարգալով իր ժողովուրդին, կ'ըսէր. «Այսուհետև կեալուրին (անհաւատ—քրիստոնեայ) կեալուր չպիտի ըսէք»։ Կուսակալը այս բառերով Թուրք կառավարութեան նոր քաղաքականութիւնը կ'ընդգծէր։

Վախի սղգեցութեան տակ եղած այդ համեմատական հանդարտութիւնը կը շարունակէ մինչև Հայկական Դէպքերու ծագումը. 90ական թուականները։

Դ. ՄԱՍ

14.— ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐՈՒ ԾՐՋԱՆԸ

1895ի Պապը Ալիի դէպքը վերստին կը գրգռէ մոլեռանդական զգացումները: Ատոր առաջին զոհը կ'ըլլայ հեղահամը՝ որ զործունեայ հայ կերպասավաճառ մը՝ ՀՃ. Պետրոս Գաթթանեան, որ նոյն տարին աշնան միջոցներուն թրքական գիւղ մը գիշերելու «անխոհմութիւն»ը ունեցած է: Մոլեռանդ տանտէրը իրիկուընէ զայն լաւ մը հիւրասիրելէ ետք, գիշերը՝ քնացած միջոցին, յանկարծ տապարի հարուածով մը կը ջախջախէ գլուխը՝ անկողինն մէջ: Հետեւեալ օրը սպաննալին դիակը բերին քաղաք, որ ընդհանուր յուզում պատճառեց:

Թուրք ամբոխալարները դարձեալ գործի վրայ էին, գիշերները գաղտնի ժողովներ կը գումարէին. ջարդի ու թալանի ծրագիրներ որոճալով: Յովհաննէս Ջարմանեան (դպրոցական անունով Թաթուլ, որ այդպէս ճանչցուած էր իր յեղափոխական գործունէութեան մէջ ալ) շարունակ կը հետապնդէր այդ ժողովները, կերպով ո՛ր զգացնելով անոնց թէ՛ Հայերը արթուն են և պատրաստ ինքնապաշտպանութեան:

Այս հետապնդումները այն օգուտը կ'ունենան, որ հայերը կ'իմանան անոնց նպատակը և կը ծանօթանան անոնց պարագլուխներուն:

ՀՃ. Յարութիւն աղա Պողոսեան (Ողբ. Արտ. Յարութիւնեանի հայրը), օգտուելով ծերունի Գայմազամ Սալիկ-Միւնիր պէյի հետ ունեցած մտերմութենէն և իր Մէճլիսը Իտարէի (Գաւառ. ժողով) հանգամանքով, Գայմազամին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ այդ պարագլուխներուն և անոնց կազմակերպած ժողով-

յերուսաղիմի վրայ ու կը խնդրէ առաջը առնել վերահաս աղէտին: Գայմագամին աղդու միջամտութիւնը վերջ կուտայ այդ դաւադրական ծրագիրներուն:

Միջանկեալ ըսենք թէ՝ Պոլսոյ և Հայաստանի թահմաններէն դուրս ջարդ տեղի չունեցաւ այդ միջոցին, որովհետեւ այդպէս էր Բարձրագոյն հրամանը: Բայց ամբողջը կրնար ինքնաբերաբար խառնակութիւն մը առաջ բերել ու ոտքի տակ գացողը կ'երթար:

Գալով Յովհաննէս Զարմանեանի (Թաթուլ), տեսնելով որ իր անձը կասկածելի նկատուած է՝ կ'անցնի Պուլկարիա և միջոց մը Փլովտիվի մէջ կ'զբաղի կօշկակարութեամբ, ապրուստ մը ճարելու համար: Այսպէսով կը ծանօթանայ Պետո Սէրէմճեանի և անոր միջոցաւ Մաքետոնո-Օտրինսքօ կազմակերպութեան, որուն կողմէ զէնքեր կը փոխադրէ Մակեդոնիա: Օր մըն ալ կը ձերբակալուի և կը բանտարկուի Փլովտիվ: Իր պաշտպան փաստաբանը կ'ըլլայ Պր. Կէնատիէֆ (յետոյ նախարար), որ ի մէջ այլոց կ'ըսէ. «Մենք կ'ուզենք դատապարտել անմեղ հայ մը, որ շատ անգամներ օգնութեան է հասեր մեր մակեդոնացի տառապած պոկկար եղբայրներուն, փոխանակ իր կուրծքը զարդարելու ոսկի մետաղով մը»: Այս պաշտպանողականէն յետոյ Թաթուլ ազատ կ'արձակուի:

Այդ օրէն Թաթուլ ծանօթ դէմք մը կը դառնայ յիշեալ մակեդոնական կազմակերպութեան մէջ:

Այն ատեն նոր ծրագիր մը կը պատրաստուի այդ կազմակերպութեան կողմէ: Այն է՝ Արևելեան ձեպընթացը պաշարել Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ ու ապանաւոր եւրոպացի ուղեւոր-ներ պատանդ առնել անկէ, անոնց միջոցաւ պարտադրելու համար Թուրքիան որ դադրեցնէ քրիստոնէից դէմ հալածանքը:

Արշաւախումբը կազմուած էր 11 հոգիէ, որոնց պիտի ընկերանար Հասքովոյէն ուղեցոյց մը: Այնպէս կը պատահի որ այս վերջինը կը յապաղի ու միւսները որ արդէն ճամբայ ելած էին, սպասելէ ճարահատ, կը դիմեն ուրիշ միջոցի մը:

Էտիրնէի մօտերը կար Տէրտլի Մուսթապէյ անուն հարուստ Թուրքի մը ագարակը, այնտեղ կը ձերբակալեն ագարակապանին

միամօր որդին՝ Նուրի պէյը։ Այս ղէպքին տկանատես հովիւը անմիջապէս լուր կուտայ մօտակայ պահականոցը, որով ձիաւոր ոստիկաններ շուտ մը կը փակեն սահմանադրուիւր և խումբը կը պաշարեն Բիրէշճի գիւղին մէջ։ Հրացանաձգութիւնը կ'սկսի երկուստեք ու տեղւոյն վրայ կ'սպաննուին Թաթուլ և Սոքուֆ, քիչ հտքը նաև ագարակապանին որդին՝ Նուրի պէյ, իսկ միւսները

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱՐՄԱՆԵԱՆ (ԲԱԹՈՒԼ)

կը ձերբակալուին։ Ասոնցմէ կախաղան կը բարձրացուն Պետօ Սէրէմճեան, Ռոստոթօցի Օննիկ Թորոսեան և մակեղոնացի Հրիսթօ Կէօրկիէֆ և Մերճանօֆ։

Այս եղերական վախճանը կ'ունենայ այդ արկաջախնդրութիւնը։ Այս ղէպքը տեղի ունեցած է 1901 թուականին։

Ուրիշ Դէպքեր Մը. — Մանչերու վարժարանի նախկին չէնքը խարխլած ըլլալով, աշակերտութիւնը կը փոխադրուի Աղ-ջկանց վարժարանը և Յանձնախումբ մը կը կազմուի վարժարանի վերաշինութեան համար, որուն կ'անդամակցին քաղաքին երեւելիները:

Երկար ջանքերէ յետոյ, հիմնարկէքը կը կառարուի 1904ի ամբան, Տօն Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ օրը մեծ հանդիսութեամբ, ուր կը բանախօսէ Յանձնախումբին Ատենապետը՝ Հճ. Յարութիւն աղա Պօղոսեան: Այդ առթիւ կ'երգուի Խրիմեանի ձօնուած «Հայրիկ, Հայրիկ» երգը և հիմին հարաւ—արեւելեան անկիւնը կը ղետեղուի շիշ մը՝ մէջը դրուած յիշատակարան մը, ուր գրուած էր Հայերու ե'րբ և ո'ւրկէ գալը Մալկարա, ինչպէս նաև շինութեան յիշատակութիւնը: Գրութեան տակ ստորագրած էին օրուայ Թաղականութեան և Շինութեան Յանձնախումբի անդամները:

Այս հանդիսութեան մէջ անտեսուած էր կառավարութիւնը: Գայմագամ ձէմալ պէյ կը ձեռնարկէ քննութեան նախ հսկողութեան տակ կ'առնէ դպրապետ Կարապետ Պալթեանը, որ Խրիմեանի երգը երգած էր, յետոյ Հճ. Յարութիւն աղան՝ իր բանախօսութեան համար և աւելի վերջը Մանուկ Չօլաքեանը՝ հիմին տակ շիշ մը Թաղած ըլլալուն համար: Ռոտոսթոյէն Առաջն. փոխանորդը կը զրկուի հարցը փակել տալու նպատակով, բայց անօգուտ: Վերջապէս Մանուկ Չօլաքեանի հայրը՝ Տէր Վահան, իբրև Մէճլիսը Իտարէի անդամ և անձնական բարեկամը Գայմագամին, անոր գթութեանը կը դիմէ որ հերոդամիտ ըլլայ: Գայմագամը՝ ծերունի քահանային թախանձանքներուն առջև տեղի տալով, արգելափակ ամբաստանեալները կ'արձակէ ու այսպէսով կը փակուի հարցը, առաջքը առնելով բարդութիւններու (*): Արդէն հալածանքը իր նախկին թափը կ'որոնցնուցած էր Օրմանեանի Պատրիարքութեան այգ շրջանին:

(*) Յիշեալ Գայմագամ ձէմալ պէյը մեծ եղեռնին Միւթէսարըֆ (Կառավարիչ) եղած էր եօզղատի գաւառին ու ականա. տես Թօփալ Թէվֆիքի եղեռնագործութեանց: Զինադադարին, երբ

15.- ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄԸ

1908 Յուլիս 10ին տեղի ունեցաւ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումը: Իթթիհատ-Թէրաքքը (Միութիւն-Յառաջդիմութիւն) թուրք կուսակցութեան քարոզիչները ամէն կողմ կը տարփողէին այս մեծ յաջողութիւնը, դատապարտելով Համիտեան ըէփիմը: Այս առթիւ Մալկարա եկաւ Շէրէֆ պէյ անունով Իթթիհատական մը որ կառավարատան և քաղաքապետարանի առջև խօսած խանդավառ ճառերէն յետոյ, Հայոց եկեղեցիին սեղանին վրայէն ալ խօսեցաւ նոյն թոնով: Երիտասարդութիւնը խանդավառուած էր և հրապուրուած անոնց գեղեցիկ խոստումներէն, հակառակ փորձառու տարեցներու յորդորներուն: Այդ շրջանին Մալկարայի հայերը կը քուէարկէին ի նպաստ Իթթիհատի, որ Ռոտտոթոյի գաւառին համար երեսփոխանութեան թեկնածու նշանակած էր նաև հայ մը՝ Յակոբ էֆ. Պապիկեան:

Երկար չտևեց այդ գինովութիւնը: 1909 Մարտ 31ի յետաշրջական շարժումը, որ հրահրուած էր պալատէն՝ իրեն գործիք ունենալով կրօնական մոլեռանդութիւնը, ընդհանուր հիասթափում մը առաջ բերաւ: Դէպքին առաջին օրը դեռ հանդարտ էր քաղաքը. որովհետև Գալմագամ Սապրի պէյ, լուսամիտ մարդ, հեռագրաթելը կտրել տուած ըլլալով, անտեղեակ կը ձեանար կեդրոնէն ուղղուած հեռագրի բովանդակութեան: Բայց յաջորդ օրերուն շուրջ տարածուած էր ամէն կողմ: Ապրիլ 1-2ին ամէն ոք կը գոցէ շուկայի խանութները և տուն կը վազէ ինքնապաշտպան:

բոլոր թուրքերը կը խուսափէին վկայելու եղեռնագործի արարքներու մասին, ձէմալ պէյ քաջութիւնը ունեցած է ճշմարտութիւնը յայտնելու դատարանին առջեւ, որով Թօփալ Թէվֆիք կախաղանի դատապարտուեցաւ: Սակայն ասիկա պատճառ եղաւ որ ձէմալ պէյ պաշտօնանկ ըլլայ եւ քշուաւ մնայ յետոյ:

նութեան պատրաստուելու: Այս շփոթութեան մէջ, Թաղականութեան ատենապետ Մանուկ Տ. Վահան Զօլաքեան կը դիմէ Գայմաքամին ու կը բացատրէ ժողովուրդին յուզումը: Գայմաքամը և Զօլաքեան կը շրջին շուկան և Թաղերը՝ յորդորելով ժողովուր-

ՀԱՃԻ ՊԵՏՐՈՍ ՏԷՎԷԶԵԱՆ

դը որ բանայ խանութները թէ վախու բան չկայ: Բայց Պոլ էն հասնող թերթերը ամէն օր կը բերէին նոր մանրամասնութիւններ Ատանայի ահաւոր ջարդի մասին, որու զոհերու թիւը տասնեակ հազարներու կը հասնէր, և հուսկ ուրեմն, անոր զոհ կ'երթար այդ ջարդերու պատասխանատուները խարանդ երեսփոխան Յակօբ էֆ. Պապիկեան, Ռոստոթոյի գաւառի հայ ներկայացուցիչը Օսմ. Փարլամենթին մէջ:

Այդ օրէն ամէն վստահութիւն վերցած էր իթթիհատէն, որովհետեւ Ատանայի անցքերուն մէջ անոր դերը ակներեւ էր:

Այս յուզումներուն յաջորդող գլխաւոր յիշատակելի դէպքը եղած է Աղջկանց վարժարանի շինութիւնը: Տարիներու ընթացքին խարխլած ըլլալով նախկին շէնքը. Տէվէճեան բարեհամբաւ գերգաստանի արժանաւոր ժառանգորդը՝ Հճ. Պետրոս Տէվէճեան, իր մեծ հօրը յիշատակը վառ պահելու համար, նախկին փայտաշէն վարժարանին տեղը քարուկիր նոր շէնք մը բարձրացուց, Մալկարան օժտելով Աղջկանց վարժարանով մը, որուն եկեղեցւոյ բակին կողմը նայող դրան վրայ զետեղուած է հետեւեալ համեստ յիշատակարանը. —

«Հռիփսիմեանց նախկին վարժարանը շինուած Հանի Կարապետ Տէվէճեանց, այժմ ի նիմանց կառուցաւ արդեամբ եւ ծախիւք Հանի Պետրոս Տէվէճեանցի, յամի Տեառն 1910 Սեպտ. 10:»

Այս երկրորդ շինութեան առթիւ ալ Տէվէճեանները համեստօրէն չեն ուղած իրենց անունով յորջորջել վարժարանը և զայն Աղգին նուիրած են իր յարմար դատած կերպով գործածելու համար զայն, իբրեւ Աղջկանց վարժարան:

16.- ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Իթթիհատական վարչութիւնը կարճ միջոցի մէջ շատ բան կորսնցուցած էր իր նախկին փայլէն, այնպէս որ 1911ին Խտալիա դիւրութեամբ գրաւեց Ափրիկեան Տրիպոլիսը, իսկ 1912 Հոկտ. 5ին Թուրքիոյ դէմ պատերազմ յայտարարեցին Պալքանեան տէրութիւնները՝ Պուլկարիա, Սերպիա, Յունաստան և Գարտաղ կամ Մոնթէնէկրօ: Պուլկար բանակի կողքին կազմուած էր հայ կամաւորական վաշտ մը՝ առաջնորդութեամբ Աղգային հերոս Անդրանիկ Տ. Օզանեանի: Այդ խումբը կը բաղկանար 229 կամաւորներէ. որոնց յետոյ միացան Թրակիայէն 42 կամաւորներ ևս, որով իրենց զեկավարներով միասին ընդամենը եղան 273 հոգի:

Թուրքերը հետզհետէ սպառնական դարձած էին, իմացած ըլլալով լազ զինուորներու գալուստը: Նոյն օրերուն պուլկար գիւղացի մը սպաննուած էր թրքաց թաղին մէջ:

Լազ զինուորները, շրջակայ գիւղերէն միացած պաշտպան զուքներու հետ, թուով քանի մը հարիւր հոգի, 1912 Նոյմ. 3ի Կիրակի առաւօտուն հասան Մալկարա ու Հայերու կողմէ ցոյց տրուած թեթեւ դիմադրութենէ մը յետոյ մտան քաղաք:

Նոյն իրիկունը, Թուրքերը կառավարատուն հրաւիրեցին հայ և յոյն երեւելիները, իրր թէ խորհրդակցութեան համար: Հայերու կողմէ այդ ժողովին ներկայ եղան ՀՃ. Յարութիւն Պողոսեան և Մանուկ Տ. Վահան Զօլաքեան: Այդ միջոցին սկսան Հայոց դերեզմանատան կողմէ լսուիլ հրաձանաձգութեան ընդհատ ձայներ: Թուրքերը կը վրդովուին. Լազ հարիւրապետը կը հրամայէ պատրաստուիլ դիմադրելու թշնամիին: Ներկայ եղող հայերը օգտուելով այս շփոթութենէն, կերպով մը կը հեռանան կառավարչատունէն:

Հրացանաձգութիւնը կը շարունակուի ամբողջ գիշերը, մինչև առաւօտ, երբ կ'սկսի կանոնաւոր ճակատամարտը: Պուլկար զինուորական գունդ մըն է որ եկած էր ու դիրք գրաւած քաղաքին շուրջը, իսկ թուրքերը կը կռուէին քաղաքին ծայրամասը գտնուող հայոց թաղէն: Ժողովուրդը ահուգոյի մատնուած, ապաստանած էր գետնայարկերը: Կռիւր շարունակուեցաւ այսպէս մինչև մութը կոխելը, երբ թուրքերը սկսան փախիլ Կելիպօլուի ուղղութեամբ, ուր կը գտնուէր թրքական բանակը:

Առաւօտուն ամէն ինչ հանդարտած էր, Պուլկար յառաջապահ գունդը, բաղկացած Մաքետօն—Օտրինսքօ կամաւորներէ, հասած էր Հայոց թաղին եղերքը: Ամէն օք բարի գալուստի կ'երթար, միասին տանելով հաց, ջուր, բմպելի և ծխախոտ. ուրախութիւնը մեծ էր: Կամաւորները յետոյ մտան քաղաք ու սկսան մաքրագործել կասկածելի թուրքերը:

Պուլկար բանակը աւելի ուշ հասաւ, զբաղած ըլլալով իր 20ի չափ զոհերու թաղման արաբողութիւնով: Մօտակայ յունաբնակ Քալիվիա գիւղէն քանի մը ստահակներ չարախօսութիւնք բրած էին քաղաքին երեւելիներէն երկու յոյն—Տիմօ Զօրպաճի ու

Հաճի Գոստանտի— և երկու հայերու— Պարեա Աճէմեանի և Մանուկ Չօլաքեանի— մասին, իբր թրքոֆիլներ։ Այդ երկու յօյները զոհ գացին առանց հարցաքննութեան։ Իսկ ամբաստանուած հայերէն Պարեա Աճէմեան, իմանալով որ կամաւորները կը փրնտեն զինքը, քաջութիւնը կ'ունենայ անձամբ ներկայանալու բանակի սպայակոյտին, հարկ եղած լուսաբանութիւնները տալու։

ՊԱՐԵԱ ԱՃԷՄԵԱՆ

Հարցաքննութիւնը տեղի կունենայ ֆրանսերէն լեզուով և թարգմանի պաշտօնը կը կատարէ պուլկար «Բամպանա» թերթին թղթակիցը՝ Իլիա Լիւլչէվ։ Պարեա Աճէմեան այնտեղ կը յայտարարէ.

— Ես ոչ միայն թրքոֆիլ չեմ, այդ ճիշդ հակառակը։ Ապացոյց, դեռ չորս օր առաջ պուլկար փախստական երիտասարդներու յանձնած եմ 4 հատ մեծ զէնքեր մեր եկեղեցւոյ բակին մէջ, որ ինքզինքնին պաշտպանեն թշնամիին դէմ։ Եթէ ըսածս ճիշդ չէ, կրնաք Ձեր յարմար դատած պատիժը տնօրինել։

Գիշ զերջը կանոնաւոր բանակը կը մտնէ քաղաք: Պարետ Աճէմեան ալ մ'իասին՝ սուինաւոր զինուորներու հետ: Այնտեղ կը հաստատուի իր անմեղութիւնը և Պուլկարներու ըրած ծառայութիւնները, պուլկար գիւղացիներու վկայութեամբ և ազատ կ'արձակուի: Այս աղատման կ'օժանդակեն Մասնաւորաբար մակեդո-

ՄԱՆՈՒԿ Տ. ՎԱՀԱՆ ԶՕԼԱՔԵԱՆ

նացի կամաւորներու երկու շէֆեր՝ Մեթուի Կրլիչքա և Հրիսթօ Հրչանօֆ. ինչպէս նաև յայտնի գրագէտ Տամեան Գալֆով, որ Մալկարայի չրջակայքի պուլկար գիւղերէն է:

Պարետ Աճեմեանի մասին եղած հարցաքննութեանց ընթացքին կը հաստատուի նաև Մանուկ Զօլաքեանի անմեղութիւնը և ան ալ ազատ կը չրջի ելլելով իր թաքստոցէն: Օրեր ետք

ամէն ինչ պարզուելով, բանակի սպաներ մինչև անգամ ներողութիւն խնդրած են այս երկու ամբաստանեալ հայերէն ու ցաւ յայտնած՝ միւս երկու յոյներուն ալ անմեղ կերպով զոհուելուն համար:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՄԱԼԿԱՐԱՅԻ Մէջ.— Հայ կամաւորական վաշտը, դիւցազնական յաղթանակներէ յետոյ, միացած էր պուլկար կամաւորական գունդին, որուն ընդհ. հրամանատարն էր Զօր. Կենէֆ: Ասոնք Քէշան եկած էին քանի մը օր հանգիստի: Այդ առթիւ հայ կամաւորական վաշտի ղեկավարը՝ Անդրանիկ, իր թարգման Ղուկաս Մինասեանի և թիկնապահ Պարոյր Պարոնեանի հետ եկաւ Մալկարա և իջեանեցաւ Պարետ Աճէմեանի տունը:

Յաջորդ օրը, Կիրակի, ամէն ոք լեցած էր եկեղեցի, տեսնելու համբաւաւոր հայ հերոսը: Ամէնքն ալ բերած էին նուէրներ հայ կամաւորներուն. — Գուլպայ, ձեռնոց, ֆլանէլ, ներքնագգեստ, մուճակ, ծխախոտ, դեղեր և այլն: Եկեղեցւոյ աւարտումէն ետք բանախօսութիւն մը ըրաւ Անդրանիկ՝ յորդորելով ժողովուրդը ըլլալ կարգապահ և շրջահայեաց, թերևս նախատեսելով ապագայ բարդութիւնները:

Օր մը ետքը, Երկուշաբթի, Դեկտ. 7ին, ցուրտ առտուս մը, Քէշան բանակած կամաւորական գունդը՝ հայկական վաշտին հետ անցաւ Մալկարայէն ու գնաց Մարմարայի եզերքը, Պտնատոզ ըսուած գիւղը, ծովեզերքի պաշտպանութեան համար:

ԹՈՒՐԳԵՐՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁ.— Դաշնակից տէրութեանց յաջողութիւնը երկար չտևեց: Ներքին անհամաձայնութիւն մը վերիվար շրջեց կացութիւնը: Պուլկար բանակը հետզհետէ սկսաւ քաշուիլ իր այնքան զոհողութիւններով գրաւած դիրքերէն: Զաթալճայէն սկսելով՝ ամէն ճակատներէ: Պատերազմը փոխադրուած էր ներքին ճակատի վրայ: Պուլկար զինուորներուն հետ 50ի չափ հայ ընտանիքներ ալ հեռացան Մալկարայէն, Յունիս 30ին (Հ.Տ.) և հաստատուեցան Պուլկարիա,

Յուլիս 1ին, ամէն մարդ խանութը բացած, ըստ սովորականին կ'զբաղէր իր գործով: Բայց Թուրքերը սկսեցին վե-

բստին յոխորտալ. ժողովուրդը կայութիւնը պղտոր տեսնելով, խոհեմութիւն կը համարէ խանութները փակելով տուն դառնալ:

Յուլիս 2ի կէսօրին, Կելիպոլուէն կուգայ թրքական բանակը և խաղաղ կերպով կը մտնէ քաղաք: Այս բանակին մեծ մասը բաղկացած էր Արաբներէ: Ասոնք գիշերը կը մնան Մալկարա և աւտուն կանուխ ճամբայ կ'ելլեն մեկնելու: Այդ միջոցին կը հրդեհեն Հայոց թաղի ծայրամասի տուները և 10ի չափ տուններ մոխրի կը վերածուին:

Շուկան գտնուող հայեր, երբ այս գէպքը կ'իմանան, շուտով կը գոցեն իրենց խանութները և կ'աճապարեն տուն դառնալ: Այդ միջոցին, շուկային մէջ և դաշտերը գտնուող 20ի չափ հայեր կ'սպաննուին, որոնց մէջ նաև Հճ. Թաղէոս Գրիգորեան, որը երկար տարիներ Թաղականութեան պաշտօն վարած է: Յետոյ կ'ըսկսի թալանը. շուկան, որուն աւելի քան ³/₄ը հայերուն կը պատկանէր, աւարի կը տրուի ու այնուհետև 7 տեղերէ կը հրդեհեն՝ մոխրակոյտի վերածնելով դայն: Կատղած խուժանը կ'սկսի հրդեհել նաև հայոց թաղը ու գիշերուայ մթութեան մէջ ժողովուրդը կ'ապաստանի դաշտերը:

Կէս գիշերին մօտ, հայերու հաւաքուած տեղը կուգայ Գայ. մազամ Ինտան պէյ ու կը յորդորէ ժողովուրդը որ գան ու մարեն իրենց թաղին հրդեհը: Հայերը կը վարանին, բայց Գայմազամին թախանձագին պնդումներուն վրայ, խումբ մը կտրիճ երխտասարդներ մեծ ճիգով կը յաջողին մարել լափլիզող կրակը:

Այս աղէտը գէշ արձագանգ կը գտնէ անշուշտ պաշտօնական շրջանակներու մօտ: Ոճիրները գործուած էին նաև գաւառական կեդրոն Ռոտոսթոյի մէջ. ներքին գործոց նախարար Թալէաթ փաշա Ռոտոսթօ կուգայ տեղւոյն վրայ քննելու գէպքը, ուր դաշտին մէջ աշխատող 20ի չափ հայեր սպաննուած էին: Պատրիարքարանի կողմէ կը զրկուին նաև Երուսանդ ծ. վ. Փերտահճեան (յետոյ Եպիսկոպոս) և Միհրդատ Հայկազ: Նախարարը մէկ օր մնալէ յետոյ կը դառնայ Պուլիս, Միհրդատ Հայկազ կը մնայ Ռոտոսթօ, իսկ Փերտահճեան վրդ. Յակոբ Ֆրսւնճեանի և միւլթիի հետ կուգան Մալկարա, Յուլիս 8ին, ուր 3—4 օր մնալէ յետոյ կը դառ-

նան իրենց տեղերը:

Այս բոլորը ձևակերպութիւններ էին անշուշտ, ոճագործներէն ոչ ոք կը դատապարտուի, նոյնպէս հարցաքննութիւն տեղի չունենար, իսկ զոհերէն ո՛չ մէկը վնասուց հատուցում կ'ըստանայ, ու այսպէս կը փակուի հարցը: Այնուհետեւ աղէտահար ժողովուրդը, կանգուն մնացած չէնքերու գետնայարկը կրպակի վերածելով, կը ջանայ դարձեալ օրապահիկը ճարել, համակերպելով ճակատագրին:

17.- ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դեռ տարի մը անցած չէր Մալկարայի հրդեհէն, երբ ծայր տուաւ 1914ի Համեւերոպական պատերազմը: Թուրքիա ալ սկսաւ զինուորական պատրաստութեանց, որով «Թէքէլիֆը Հարպիյէ» (պատերազմական պէտքեր) անունին տակ կը գրաւէր զանազան իրեղէններ, փոխարէն տալով ընկալագիր մը, որուն արժէքը լաւ գիտեն այդ երկիրը բնակողները:

Գիշ ետքը Թուրքիա ալ մասնակցեցաւ պատերազմին ու զինուոր առաւ 20-45 տարեկան այրերը, որմէ ազատ մնալու համար պէտք էր 44 հնչուն Օսմ. ոսկի փրկանք վճարել:

Այս ամէնը դեռ տանելի էին և ճակատագրական ազդեցութիւն մը չէին կրնար ունենալ գաղութին գոյութեան վրայ: Բայց ահա վրայ հասաւ տարագրութեան ուրականը. Անատոլուի և Պոլսոյ հայութիւնէն յետոյ կարգը եկաւ Բուլղարի հայութեան: Ռուսաստանի հայերու տարագրութենէն ետք, սկսաւ Մալկարայի հայերու տեղահանութիւնը: 1915 Սեպտ. 22ի Երկուշաբթի օր մըն էր, փազարի օր մը, երբ չրջակայ գիւղացիներ կը լեցուին քաղաք իրենց չաբաթական գնումները ընելու: Իրիկուայ դէմ էր դեռ խանութները բաց էին, երբ սկսան խանութպանները ոտականատուն առաջնորդել, առանց թոյլ տալու որ անոնք իրենց գրամները միասին առնեն: Գիշերը անոնք մնացին ոտականատու:

աւարտած էր 1897ին և Մալկարայի մէջ հաստատելով իր սեփական դեղարանը, մեծապէս օգտակար եղած է մանաւանդ համեստ դասակարգին, ոչ միայն իր արուեստով, այլ նաև հանրային գործունէութեամբ: Այս պատճառով սիրուած ու յարգուած բոլորէն, երբ Սուլթան Մէհմէտ Րէշատ էտիբէնէ այցելեց 1910 Հսկա. ին Մալկարայի երեք աղգերու կողմէ պատգամաւոր ընտրուեցաւ: Սուլթանին ներկայանալու:

Սակայն Պալքանեան պատերազմէն յետոյ, Պուլկար բանակին հետ անցաւ Պուլկարիա և կառավարութիւնը զինքը պաշտօնի կոչեց Հասքովոյի պետական հիւանդանոցին մէջ, ուրկէ յետոյ փոխադրուեցաւ Թ. Փաղարճըք, իբր դեղագործ թաղապետական դեղարանին:

Բայց կարճատե կ'ըլլայ իր կեանքը և 1918 Յունիս 1ին, իր մահկանացուն կը կնքէ այս եռանդուն հայը, հազիւ 46 տարին թեակոխած,

*
* *

Տարագիրներու տանջալից վիճակը կը շարունակուի մինչև 1918 Սեպտ. 30, երբ զինադադար կը կնքուի Մուստրոսի դաշնագրով: Թուրքիա պարտուած՝ անձնատուր եղած էր Դաշնակիցներուն, որով հայերը վերադարձի ազատութիւն կ'ստանան: Այսպէսով տարագիր հայերէն ողջ մնացող բեկորները կը դառնան իրենց ծննդավայրը: Տեղւոյն վրայ կատարուած վիճակագրութեան մը համաձայն, վերադարձողները տեղահան եղողներուն հազիւ մէկ տասներորդը կը կազմէին... Կորուստը զարհուրելի էր: Ասկէ կարելի է հետեցնել ընդհանուր թրքահայութեան զոհերու համեմատութիւնը այդ ահաւոր Աղէտէն:

18.- ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՇՐՋԱՆԸ

Մեծ եղեռնէն վերապրող բեկորները իրենց ծննդավայրը ղառնալով, աննախընթաց թափով մը լծուեցան աշխատանքի, իրենց անտեսութիւնը ու երբեմնի ազգային կեանքը ամէն գրնով վերականգնելու համար։ Ու նախկին 700 բարգաւաճ ընտանիքներու մնացորդը կազմող, և տարագրութեան ու զուլումի մէջ հալումաշ եղած, հազիւ 100ի չափ կիսուած ընտանիքներէ բաղկացած այս ափ մը ժողովուրդը, իր ջիղերը պրկելով՝ իսկապէս հրաշքներ գործեց կարճ միջոցի մէջ։

Անոնց առաջին մտահոգութիւնը եղաւ, իրենց զաւակաց օրապահիկին հետ նաեւ անոնց ուսման պահանջը։ Տարագրութեան շրջանին, վարժարանը փակուած էր՝ գինուորական հիւանդանոցի վերածուած ըլլալով։ Շուտով կը բանան վարժարանը, քսորի մէջ թափառական հայորդիները կը հաւաքեն այդ յարկին տակ, ուսուցիչ նշանակելով իրենց քաղաքացի թորոս Փափաղեանը։ 1919ին կը բերուի Գրիգոր Քաջենց, իսկ յաջորդ տարին պաշտօնի կը կոչուին Յարութիւն Փորեաճեան և Կարապետ Կէմիճեան։ Այս յարաճուն ծախքերը ծանր սակեր կը պարտադրէին ծնողներուն, քանի որ աշակերտներու թիւը նուազած և ազգային կալուածները աւերուած կամ այրած էին։

Այն ատեն Թաղականութեան կը կոչուին երիտասարդ ուսիւնք. — Յակոբ Ժամադորճեան (Ատեմապետ), Օննիկ Թաղէսեան (Ատեմադպիր), Օննիկ Ժամկոչեան (Գամձապաճ), և Պետրոս Բարունակեան, Յակոբ Նատիոսեան, Մանուկ Շուպարալեան ու Վարդան Խօշիկեան՝ խորհրդակաշներ։

Նոր Թաղականութիւնը, երիտասարդական յանդգնութեամբ մը, առանց ազդուելու տիրող պայմաններէն, կ'որոշէ վերաշինել լքեալ ազգային կալուածները, ապահովելու համար վարժարանի մատակարարութիւնը։

Այս նպատակով կը կազմէ Շինութեան Յանձնախումբ մը, հետեւել երիտասարդներէն. — Վահան Յարութիւնեան, Կարապ Սօշիկեան, Դանիէլ Թաղէոսեան, Յակօր Թանգարանճեան և Գառնիկ Աճէմեան, որոնք եռանդով կը փարին իրենց պարտականութեան:

Կարգ մը նախնական աշխատութիւններէ յետոյ, վերջապէս կը պատրաստուի շինութեան յատկապիծը, որուն համաձայն Հայոց Թաղին շուկային միացած անկիւնին վրայ, որ Ռոտոսթոյի հետ յարաբերութեան հրապարակին գլուխը կը գտնուէր — և հոն կառուցուած նախկին աղբային շէնքը՝ Պալքանեան պատերազմի ընթացքին այրած էր Թալանիչներու կողմէ—որոշուած էր այդ ընդարձակ տեղին վրայ շինել տասը խանութներ, վրան պանդոկ մը ու ետեւ խան մը:

Եկեղեցիի շինութեան պարագայէն գիտենք թէ՛ Մալկաբացիները սովոր են միշտ քիչով չգոհանալ ու մեծ բռնել գործը: Այդպէս եղած էր այս անգամ ալ, բայց լոկ իրենց սեփական միջոցներուն վստահելով:

Թաղականութիւնը կը գտնէ անկիւն մը նետուած մուրհակներու դէզ մը՝ գանձելի զանազան ազգայիններէ, ազգ. տուրքի և այլ առիթներու պահանջի փոխարէն, որոնք ՀՃ. Սերովբէ Պօղոսեան (Արա. Յարութիւնեանի հօրեղբայրը)՝ խոհուն անձնաւորութիւն մը, նախատեսութիւնը ունեցեր է իր Թաղականութեան շրջանին մուրհակի վերածելու: Ներկայ Թաղականութիւնը կը յաջողի կարեւոր գումար մը գանձել այդ պահանջներէն, որոնք ամբողջովին կը յատկացուին շինութեան գործին: Ժողովուրդն ալ լայնօրէն կ'աջակցի այդ շինութեան՝ նիւթական ու ֆիզիքական օժանդակութեամբ ու շուրջ մէկուկէս տարի Թաղականութեան, Շինութեան Յանձնախումբի և Ժողովուրդին միացեալ ջանքերով վերջապէս կը կանգնի փափաքուած շէնքը, նախատեսուած յատկապիծին համաձայն, զարմանքի մատենելով նոյնիսկ քաղաքին թուրքերն ու յոյները, որոնք շատ աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ, չէին կրցած գլուխ հանել նման գործ մը:

Այդ միջոցին ծախու կը հանուի եկեղեցւոյ ճիշդ դէմը
գտնուող Կարապետ Տօնիկեանի տունը և գնորդ կ'ելլէ յոյն մը:
Թաղականութիւնը չուզելով Խորհրդարանի ճակատը նայող այդ-
պիսի շէնք մը օտարի ձեռք տնցնիլը, միջոցներ կը գտնէ ու
դրամ կը ճարէ ներքին փոխառութեամբ և այդ շէնքն ալ կը գնէ:

ՀՃ. ՍԵՐՈՎԲԷ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
(Արտ. Յարութիւնեանի հօրեղբայրը)

Այսպիսի ժրաջան աշխատութեամբ, ժողովուրդը քիչ ա-
տենի մէջ իր նիւթական վիճակը կը բարւոքէ և իր ազգային
հաստատութիւններու ապագան կ'ապահովէ. սակայն նոր ուրական
մը հիմնովին կը քանդէ ամէն բան:

19.— ՎԵՐՋԻՆ ԳԱՂԹԸ

Երբ ժողովուրդը այսպէս ժրաջան տշխատանքի նուիրուած էր, երկրին քաղաքական պայմանները դարձեալ սպառնալից կերպարանք մը կ'ստանային:

Զինադադարը հազիւ կնքուած, դուրս կուգար սուր անհամաձայնութիւն մը յաղթական տէրութիւններուն միջեւ, որսի բաժանման համար: Գլխաւոր կռուախնձորը կը հանդիսանար Մերձաւոր Արեւելքի հարցը, ուր զանազան անխոստովանելի շահեր ունէին Անգլիա և Ֆրանսա: Այս պատճառով չուտով լուծուեցան պատերազմիկ միւս տէրութիւններու հետ առաջ եկած վէճերը, բայց Թուրքիոյ հարցը մնաց անլոյծ, ենթակայ դիւանագիտական անվերջ խաղերու:

Զինադադարը կնքուած էր 1918ի աշնան, բայց Համաձայնական զինուորները Մալկարա եկան 1919ի դարնան: Թրակիոյ շրջանի հսկողութիւնը յանձնուած էր Խալապիւններուն: Ասոնք տեղական գործերուն չէին միջամտեր ու ամէն ինչ դարձեալ Թրքական վարչութեան ձեռքն էր: Այսպէս քանի մը ամիս անուանական ներկայութենէ յետոյ, անոնք թողուցին քաղաքը ու հեռացան, դեռ Թուրքիոյ հետ հաշտութեան դաշնագիրը չկրնաքուած:

Հայկական հարցի ոգևորեալ շրջանն էր ատիկա: Երեանի մէջ կազմուած էր Հայկական Հանրապետութիւն մը, որուն շուտով պիտի կցուի, կ'ըսուէր, Թրքահայաստանի կարևոր մէկ շրջանը, և Հայերը պիտի վարձատրուին իրենց անհաշիւ զոհերուն իբր փոխարինութիւն, որպէս Համաձայնականներու դաշնակից: Այդ ուղղութեամբ աշխատող երկու Պատուիրակութիւններ ալ ունէին Հայերը այն ատեն Փարիզի մէջ, ուր կը դարբնուէր այդ միջոցին աշխարհի քաղաքական ճակատագիրը:

Երբ մենք այս երազներով կը ասրուէինք, Թուրքերը աւելի զործնական, չարժման մէջ դրած էին դրամատիրական աշխարհը և յաջողած քաղաքական ու տնտեսական հին հակամարտութիւնները վերարծարծել, ընդհանուր խառնակութեան մէջ իրենց դիրքը փրկելու համար:

Այս պայքարին արդիւնքն էր Մուսթաֆա Բէմալի շարժումը Անատոլուի մէջ, որը շուտով իր արձագանգը գտաւ նաև Բուլղարիոյ կողմը, Ճաֆէր Թալեարի առաջնորդութեամբ:

Անգլիա այս մեքենայութիւններու դէմ ճակատեցուց Հելլէն բանակը, որ Անատոլուի կողմը կարգ մը յաջողութիւններ ձեռք բերելէ յետոյ, Թրակիոյ կողմէն ալ յառաջացաւ և 1920 Յուլիս 20ին անարգել մտաւ Մալկարա:

Հելլէնները Մալկարա մնացին երկու տարիէն աւելի, իրենց ձեռքը առնելով երկրին ամբողջ վարչութիւնը: Ժողովուրդը մեծապէս օգտուեցաւ այդ շրջանին տնտեսական կերպով ու կազմակերպեցաւ: Հելլէնները այլևս ինքզինքնին տէր կը նկատէին երկրին ու զինուոր կ'առնէին Հայերէն ալ: Սակայն ի վերջոյ Փոքր Ասիոյ մէջ անոնց կրած պարտութիւնը յեղաշրջեց կացութիւնը:

Ատոր հետեանքով Անատոլուի եզիրքէն բազմաթիւ հայեր ու յոյներ եկան ապաստանելու Թրակիա, այն յոյսով որ գոնէ այդ շրջանը պիտի մնայ Հելլէններու ձեռքը, ինչպէս կը կարծուէր այն ատեն: Գաղթողներէն մաս մըն ալ եկած էր Մալկարա:

Սակայն երկար չտեւեց այս ինքնախաբէութիւնն ալ: Մուստանիոյ ժողովը վերջ դրաւ այդ պատրանքին: 48 օր պայմանաժամ տրուած էր որ Հելլէն բանակը հեռանայ Թրակիայէն: Ասիկա աղղանշանը եղաւ գաղթական կամ բնիկ հայ և յոյն ազգաբնակչութեան իրենց վերջին հրոժեշտը տալու այդ երկրին: Տեսարանը սրտաճմլիկ էր: Վերահաս աղէտի լճը վտանգէն սարսափահար ժողովուրդը, վերջին յուսահատ ակնարկ մը նետելով իր պապենական երդիքին, դուրս նետուեցաւ անկէ ահաբեկ, գէթ իր կեանքը փրկելու համար ընդհանուր նաւարկութիւն: Բայց դէպի ո՞ր և ի՞նչպէս, ամէնքը շուարած էին, տարեբային հոսանքն է որ կը մղէր զիրենք:

Մալկարան երկաթուղի չունի, ոչ ալ՝ ծով։ Փոխադրութեան միջոցները խիստ անբաւական էին, մանաւանդ որ այս անգամ հայերուն հետ յոյներն ալ կը գաղթէին ամբողջութեամբ։ Անոնցմէ ոմանք անցան Ռոտտսթո, անկէ ծովով ճամբորդելու համար։ Ուրիշներ Ադրիանուպոլսոյ կողմը՝ կտօքի կամ գրաստի վրայ դրած տնային քանի մը անհրաժեշտ իրեղէններ, ոտքով հետեւելով անոնց, Բաղդաւոր էին անոնք, որ յաջողած էին Ուզուն-Քէօփրիւէն կամ Ադրիանուպոլսէն բեռնատար շոգեկառքի մը մէկ անկիւնը կամ վրան տեղ մը գտնել ծուարելու համար։

Գաղթողներէն յոյներուն երթալիք տեղը որոշ էր, անոնք խմբովին անցան Յունաստան, վայելելով հելլէն զինուորական իշխանութեանց հովանաւորութիւնը և աջակցութիւնը՝ իրենց փոխադրութեան և պարենաւորման համար։ Հայերը երկընտրանքի մէջ էին. ոմանք հելլէն գրաւման շրջանին ընտելացած ըլլալով յունարէնի և անոնց կարգուսարքին՝ անցան Յունաստան, բայց անոնց մեծագոյն մասը՝ աւանդական համակրութիւն մը ունենալով Պուլկարիոյ հանդէպ, եկան Պուլկարիա։

Այսպիսի ողբերգական պայմաններու տակ ընդմիշտ վերջ գտաւ Մալկարայի հայ գաղութը, աւելի քան 300 տարուան կեանք մը ունենալէ յետոյ, իր կեղեքիչներուն ձեռքը թողլով երեք դարու տընաջան աշխատութեանց արգիւնքը եղող իր հոյակապ Եկեղեցին, իր սիրելի վարժարանը և իր գոյքերն ու կալուածները։

Ե. ՄԱՍ

20.— ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՅՔԵՐՈՒ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դեռ 1922 տարւոյ Սեպտ.ի վերջերն էր, երբ Ա. Պոլսոյ Առաջնորդ հոգեւոյս Երուանդ Եպ. Փերտահճեան հեռագրաւ կը հաղորդէր Մալկարայի Թաղականութեան՝ Մուտանիոյ ժողովին որոշումը, թէ մինչև 48 օր Թրակիա պիտի յանձնուի վերստին թուրք իշխանութեան: Ու յետոյ, երկու յաջորդական նամակներով կը թելադրէր ժողովրդային գաղթը կատարել կաղմակերպուած կերպով, առանց խուճապի, հոգ տանելով անկարող ընտանիքներու և մասնաւորաբար ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՅՔԵՐՈՒ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԵԱՆ: Այս առթիւ կ'աւետէր նաև թէ Պուլ կար կառավարուելու ընդհանրութեան քարտէսով և հայ գաղթականները ընդունելու իր երկրին մէջ:

Սակայն կաղմակերպական ոգին պակսած է ընդհանրապէս մեր ղեկավար շրջաններուն մօտ, ինչպէս կարգապահութեան ու հնազանդութեան ընդունակութիւնը ժողովրդային խաւերուն մէջ: Այս պատճառով, փափաքուած կանոնաւորութեամբ տեղի չունեցաւ գաղթը:

Դաւով Եկեղեցական գոյքերուն, ատոնք կարելի եղած էր անվթար կերպով պահել Համալրոպական պատերազմի տեղողութեան, շնորհիւ լուսարար Պր. Յարութիւն Փափաղեանի արթնութեան և հոգատարութեան, որ զանոնք Եկեղեցւոյ մէկ անկիւնը թաղած էր գաղտագողի, 1-2 օգնականներու հետ. ատոնք զինադադարին հանուելով կը դործածուէին Եկեղեցւոյ մէջ:

Յետոյ, երբ Քէմալական ճնշումով Փոքր Ասիոյ եզերքներէն մաս մը գաղթականներ եկան Թրակիա, մօտակայ Քէշան գիւղաքաղաքին Թաղականութիւնը խնդրեց Մալկարայի Թաղականութիւնէն, կարգ մը անհրաժեշտ եկեղեցական սպասներ զրկել իրենց առժամարար, ինչ որ սխրով կատարուեցաւ: Այդ իրեղէնները յետոյ նոյնութեամբ փոխադրուեցան Փլովտիւի եկեղեցին, դարձեալ յիշեալ Պր. Յարութիւն Փափաղեանի ջանքերով, ուր կը գտնուին այսօր:

Իսկ Մալկարայի եկեղեցւոյ մէջ գտնուած սպասներէն ու մասունքներէն մաս մը, Թաղականութեան Ատենապետ Պր. Յակոբ Ժամագործեանի ջանքերով փոքր սնտուկի մը մէջ տափփելով, առաջին կարաւանով մեկնող վարժարանի տնօրէն Պր. Յարութիւն Փորեաճեանի-կառքին մէջ կը դնեն, Ա. Պոլսոյ Առաջնորդարանը յանձնուելու համար: Մասնաւոր կերպով այդ սնտուկին կ'ընկերանար Պ. Վահան Խօշիկեան, որ կառքին մէջ տեղ չըլլալով ոտքով կը հետեւի անոր մինչև Ուզուն—Քէօփրիս (*), ուրկէ մեծ դժուարութեամբ կարելի կ'ըլլայ շոգեկառքին մէջ անկիւնը զետեղել դայն ու հասցնել Ա. Պոլիս:

Սակայն Եկեղեցական գոյքերուն մեծագոյն մասը կը մընար դեռ Մալկարայ Թաղականութիւնը մասնաւոր սնտուկներու մէջ զետեղած էր զանոնք որ յետոյ Երուանդ Արքեպիսկոպոսի կարգադրութեամբ երկու բեռնատար ինքնաշարժներ (քամիոն) զրկուած էին Ռոտոսթոյէն, անոնց փոխադրութեան համար Բայց երկու ազգայիններ՝ եպեղիւի ընթացքը ունեցած են իրենց անձնական գոյքերու փոխադրութեան գործածելու այդ ինքնաշարժները, որով այդ Թանկագին իրեղէնները և հնութիւնները կը մնան տեղւոյն վրայ ու յետոյ աւարի կը տրուին Թուրքերու կողմէ:

Թէև Թաղականութեան անդամները Փլովտիւ հասնելէ ետք, վերջին ճիգ մը ըրած էին այդ գոյքերը կորուստէ փրկե-

(*) Ուզուն—Քէօփրիս շուրջ 50 քմ, հեռաւորութիւն ունի Մալկարայէն:

լու համար, սակայն շատ ուշ էր այլևս, ինչպէս կը հասկցուի եր-
ուանդ Եպ. Փէրտահճեանի հետեւեալ նամակէն. —

Սեյանիկ 1 Մայիս 1923

Մեծայարգ

Տիար Յակոբ Ժամագործեան

Ատենապետ Մալկարայի Թաղ. Խորհրդոյ

ի Ֆիլիպէ

Մալկարայի Եկեղեցական գոյքերու պահպանութեան և
հաւատացեալներու հոգեւոր մատակարարութեան մասին՝ Ձեր Պա-
տրիարքարան գրած նամակին իբր պատասխան՝ Տեղապահ Սրբա-
զանը հետեւեալը կ'գրէ մեզի՝

Կ. Պոլիս 19 Ապրիլ 923

«Ֆիլիպպէէն Մալկարացի Տիար Յակոբ Ժամագործեանի,
Դանիէլ Թաղէօսեանի և Պետրոս Բարուհակեանի, ինչպէս նաև
Փոխանորդարանիս 923 Փետր. 14 թ. և 5 համար գրութեամբ
խնդրանաց համաձայն, որոշմամբ Կեդր. Կրօն. ժողովոյ, հարկ հ-
ղած ճանապարհածախսը հոգալով ճամբայ հանցեցինք Տ. Յովհան-
նէս Արեղայ Ֆէրհատեանը դէպի Մալկարա, հոն տէր կանգնելու
համար Եկեղեցւոյ և գոյքերու, ինչպէս նաև հոգեւորապէս հովուե-
լու Մալկարա մնացած հայ ժողովուրդը՝

«Սակայն յիշեալը հազիւ Ռոտոսթոյ հասած, կ'արգիլուի
իւր ճամբորդութիւնը դէպի իր պաշտօնատեղին և բաւական նե-
ղութիւններէ յետոյ կ'վերադարձուի Պոլիս»

«Զայս ի գիտութիւն հաղորդելով Ձեր Ս. Եղբայրու-
թեան, և խնդրելով որ հաճիք հաղորդել ի տեղեկութիւն, որոնց
որ անկ է, եղբայրական սիրոյ ողջունիւ»

Պատրք. Տեղապահ

ԳԷՈՐԳ ԵՊՍ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

Ողջունիւ սիրոյ աղօթարար

Առաջնորդ Հայոց Թրակիոյ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Իսկ այդ գոյքերու ազատուած մասը, այժմ կը գտնուի Փլովտիվի եկեղեցւոյ Գանձատունը, որուն ցանկը կուտանք ստորեւ, զոր խնամով գրի առած է մեր բարեկամ՝ Բանասէր Տիար Ներսէս Գասպեան։

ՅՈՒՅԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մալկարայի Ս. Թորոս եկեղեցւոյն պատկանող գոյքերու եւ անօքներու, որք այժմ կը պահուին Բլովտիւի Ս. Գեորգ եկեղեցւոյ Գանձատունը:

1. — ԿԵՆԱՅ ՓԱՅՏ և ՄԱՍՈՒՆՔ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱՐԱՊԵՏԻ (միատեղ). նանակչ, արծաթեայ, մեծութիւն՝ 36×18 սանթիմ:

Յիշատակագրութիւն. — Յիշատկ է սը Խաչս այս սը Թորոս յեկեղեցոն որ ի Խոշիկի Յակոբ 1252 (Թրք. թուական=1836):

2. — ՄԱՍՈՒՆՔ ՓԻՂԻՊՊՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ. Խաչ՝ տակը պատուանդանով արծաթեայ, և ոսկեզօծեալ, 35×17 սմ.:

Յիշատկ է սը Խաչս Մլղարայու ժողովրդեանն արդեամբ թէքիրտաղ ի դուռն սը Յօնաննէսու եկեղեցուն քվին ՌՄԱ—ին (=1752):

(Մանօք. — Ըստ հին Մալկարացիներու վկայութեան, կը կարծուի թէ Խաչս բերուած է մերձակայ Էրմէնի գիւղէն):

3. — Ս. ԱԶ—ՄԱՍՈՒՆՔ Ս. ԳԷՈՐԳԱՅ. արծաթեայ, առանց յիշատակագրութեան:

(Մանօք. — Կ'աւանդուի թէ նուէր բերուած է Ռոսոս-թոյի Առաջնորդ Թադէոս Եպսկ. է):

4. — ՃԱՃԱՆՉ—ԽԱՉ, արծաթեայ, $28 \times 11\frac{1}{2}$ սմ.:

Յշտկ է Խաչս Էտիրնէցի Մնսի Գրիգորին ի Մալկրյու սը թէ ուղորոս եկեղեցւն 1833:

Իսկ ճակատը, Խաչին վրայ, Տր Ած Յս Քս:

5. — ԽԱՉ, արծաթեայ, 44×24 սմ. : Կռնակը փայտեայ: Առանց յիշատակագրութեան:

6. — 2600,8 ԽԱԶ, արծաթեայ, 13×6 սմ.:

Յշտկ է սբ Խաչըս Յարութին Զորպանըիյ դուխատր Մարիա-
մին ի դուրն սբ Թէոդորոս եկղզւն:

7.— 260.6 ԽԱԶ, արծաթեայ, 15×8 սմ.:

Յշտկ է սբ. Խաչըս Թօքատլը օղլու պարօն Յարուքիմին ի սբ. Թէոքորոս Եկէղէզույն 1854:

8. — ԱՂԱԻՆԻ Ս. ՄԻԻՌՈՆԻ, տակի պատուանդանով,
արծաթեայ և ոսկեղօծ, կը պահպանուի փայտէ պահարանի մը
մէջ:

Յշտկ է աղաւնիս Մլղարառու սբ Թորոս Եկղցուն որ է (բառ մը ջնջուած) Մնսի Մլխասի որդի տրց (=*տիրացու*) Նկողոս Ակորգուն Թվին ՌՄՃԳ-ին (=1804):

9. — Սկիզ, արծաթեայ, 21×14 (բերան՝ 8) սմ.:

Յիշկ է Սկինն Թաւանի որդի Գէորգին կողակցոն նորին
հոգոն (յ) ու ի քոռն (=դռւռն) սք Թորոս Եկեղցու. քվին ՌՄՃԳ
(=1804) Թ ապրիլի Մ:

10. — Սկիզ, արծաթեալ, $28\frac{1}{2} \times 17$ (բերան՝ 10) սմ. :

† Ռօտաստացի ձինկօզեան Մ' (ահտեսի) Աբրահամի կողա-
կից Տիկին Մարիամ Գուիրեաց Մալկարայի Ս. Թորոս եկեղեցւոյ:

11. — ԱՐԵՏԱՐԱՆ, ձեռագիր մանիչակագոյն թաւշապատ կողքով ուր կան զոյգ մը արծաթեայ քանդակներ: Մեծութիւն՝ $19 \times 13 \times 6$ սմ.: Բաղկացած է 281 թղթերէ, երկսիւն, բոլորգիր և զարդարուած բազմաթիւ լուսանցազարդերով: Ունի նաև խորանք և զոյգ մը նկարներ (Մարկոս և Յովհ. Աւետարանիչք), Գրուած ՌՃԴ (=1655) թուին ի Մոկաց Երկիր, ձեռամբ Տ. Յովհաննէս քահանայի և բերուած Մալկարա՝ ձեռամբ Մալկարացի Մահտեսի Առաքելի (*):

(*) Ձեռագրէս կը պակսի յիշատակազրուքիւնը, որ պոկուած հանուած է: Ատոր մէկ ընդօրինակութիւնը գտնուելով Գահիրէ յայտնի բանասէր Տիար Արշակ Ալպոյանեանի մօտ՝ մեզ տրամադրուեցաւ: Զայն ամբողջութեամբ հրատարակել տուած ենք՝ հանդերձ ձեռագրիս մանրամասն նկարագրականով՝ մեր «ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՅ Ի ԲՈՒԼԳԱՐԻԱ» գործին մէջ («Հանդէս Ամսօրեայ» 1938, թիւ 4-8, էջ 204-207): Ն. Գ.

12. — ԱԽԵՏԱՐԱՆ, տպագիր: Տպագրեալ ի տպարանի Բօ հանճարի եւ Յակոբու. ի Թուրքի հայոց, 1218 (=1769) Մայիսի Գ:

13. — ԱԽԵՏԱՐԱՆ ԻԻՂԱՔԵՐԻԾ, տպագիր, Թաւշապատ կաղմ, կողքին՝ սկիզբը քանդակ — նկար Թաղման, ետեւ Յարու-թեան՝ արծաթեայ, անկիւնները՝ սերովրէներ:

14. — ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ, տպագրեալ 1841ին Երուսաղէմ:

15. — ՊԱՏԿԵՐ Ս. ԹՈՐՈՍԻ, պատառի վրայ, որ կը դրուէր Մալկարայի Ս. Թորոս եկեղեցւոյն աջ գաւիթը: Յիշատակարանը ջնջուած, միայն վերը անկիւն մը կը կարդացուի Քաջամարտիկ Սբ Թէոդորոս վկայն քսի:

Մանօք. — Պատկերս Բլովտիւ բերուած է 1937ին Մալկարացի Արիստակէս Գաշերեան անուն ազգայինին կողմէ որ դայն առած է Մալկարա՝ Թուրք տղոց ձեռքէն: Մալկարացիներու Բլովտիւի հայրենակց. Միութիւնը դրած է պատկերիս տակ Թուրքի վրայ տպագրեալ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. —

Մալկարայի Ս. Թորոս եկեղեցւոյ սայն նկարին տակի յիշատակարանի մասը ջնջուած, վերջերս յիշեալ քաղաքէն իր հետ բերած է նոյն քաղաքի ազգայիններէն Արիստակէս Պօղոս Գաշերեան եւ յանձնած միութեանս որ զայն նորոգած է ներկայ վիճակին մէջ:

Փլովտիւ (Պուլկարիա) 29 Ապրիլ 1937

Մալկարացիներու «Մամիկոնեան»

Հայրենակցական Միութիւն

16. — ՊԱՏԿԵՐ ՄՈՎԿԻՄՍԹ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, այժմ կը գրանուի Բլովտիւի Ս. Գեորգ եկեղեցւոյ ձախակողմեան գաւիթը:

Տակը կը կարդացուի՝

Սբ յն Մովկ. . . քահանայ

Յիշտի է պատկերս Մալկարայ սբ Թորոս եկղցն շիմոյի մարտիրոսի ողբի ստեփանին ՌՄՀԸ (=1829):

Եզերքը վկայութիւններ՝ Յայտաւաւրքէն:

Այս պատկերս ալ ստացուած է Մալկարայէն 1937ին՝ ձեռամբ Տիկին Ագապի Ուշաքեանի:

17. — ՊԱՏԿԵՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ. պատառի վրայ, 30×24 սմ.:

18. — ՎԱՐԱԳՈՅՐ ՏԵՐ—ՈՂՈՐՄԻԱՅԻ, 1,90×2,35 մ. լեղակագոյն մետաքսահիւս ընտիր գործ, որուն համար կ'ըսուի թէ բերուած է Երուսաղէմէն: Յիշատակարան չունի:

19. — ԳՈԳՆՈՑ Ս. ՍԵՂԱՆԻ, 95×95 սմ. համակ արծա- հիւս և ոսկեթել մէջտեղը թաւշի վրայ խաչ մը, շուրջը հրեշ- տակներով, ընտիր գործ:

Յշտկ է Գոգնոցս սբ Թորոս եկղույն Մկրչի, էտրնէտու ոմանց բարեսէր կանանց:

20. — ԳՈԳՆՈՑ Ս. ՍԵՂԱՆԻ, 90×90 սմ. մետաքսեայ, ինամուած աշխատութիւն, նկարէն և ծաղկազարդ:

1911 Յունվար 4 Յիշատակ է օր. Նազենիկ Յ. Նշանեանէ:

21. — ԾԱԾԿՈՑ ՍԿԻՀԻ, 85×85 սմ. կարմիր մետաքս- եայ, արծաթահիւս:

Յիշատակ է Թէքիրտաղցի Տիկին Եղիսաբէթ Կ. Կարմիրեա նի 1896:

22. — ԾԱԾԿՈՑ ՍԿԻՀԻ, 70×70 սմ. դեղնորակ մետաքս- եայ, արծաթահիւս: Յիշատակագրութիւն չունի: Նուէր ստաց- ուած է Տ. Թորոս քահանայ Աճէմեանէ (վախճանած Կիւմիրճինա), ըստ իրազեկներու վկայութեան:

23. — ԾԱԾԿՈՑ ՍԿԻՀԻ, կըորածն 95 սմ. տրամագծով, արծաթազատ դեղնորակ մետաքս, համակ ոսկեթել սիրուն նկար- ներով, որոնք կը ներկայացնեն՝ մէջտեղը Սաչեղութիւնը, ե- ղերքը՝ շուրջանակի՝ Աւետում Ս. Կուսին, Ծնունդ Քրիստոսի, Մկրտութիւն, վերջին ընթրիք, Յարութիւն և Հոգեգալուստ, ընտիր գործ:

Հանի Աննահիւս եւ որդոյն այսինգն Յարութիւնին Յոհան նէսին եւ Պօղոսին եւ ննջեցելոցն հոգոց որ ետ յիշատակս յայս ի դուռն սուրբ Թորոս յեկեղեցոյս որ ի Մալղար. քւին փրկչին մե- լոյ հազար ութհարիւր տասն եւ մերոյս ՌՄԾԹ ի ամսեանն Փե- տրվարի ութին:

24. — ԾԱԾԿՈՑ ՍԿԻՀԻ, 85×85, մետաքսահիւս դեղնորակ, գեղեցիկ ոսկեթել ծաղիկներով:

Յշտկ է Սկնի ճաճկոցս Յարուի Աղայի դուստր Մարիամ տուտային եւ այրուն Պարոն Մալխասին որ ետ ի կենդանուե իւրում Սուրբ Թորոս եկղցւն ՌՄՁէ (=1838):

25. — ԾԱԾԿՈՑ ՍԿԻՀԻ, կլորակ՝ 75 սմ, տրամագծով, կարմիր մետաքս, ոսկեթել, Յիշատակագրութիւն չունի:

26. — ԾԱԾԿՈՑ ՍԿԻՀԻ, 95×95 սմ, սպիտակ թիււի վրայ արծաթահիւս, մէջտեղը սկիւ մը նկարուած, եզերքը՝ հրեշտակներով:

Յիշեա տէր Կէլիպոլի հանգուցեալ զինիլ յակոր եւ կենդանուս որ սրբունի որ ետ յշտի այս սրկիին ճաճկոցս սբ Թորոս եկեղեցոյն,

27. — ԾԱԾԿՈՑ ՍԿԻՀԻ, 85×85, սպիտակ թիււի վրայ արծաթաթել, մէջտեղը Գառն Աստուծոյ: Յիշատակարան չունի:

28. — ԾԱԾԿՈՑ ՍԿԻՀԻ, 100×100, սպիտակ թիււի վրայ, արծաթաթել, մէջտեղը Գառն Աստուծոյ: Յիշատակարան չունի:

29. — ԾԱԾԿՈՑ ՍԿԻՀԻ, կլորակ, 60 սմ. տրամագծով, կարմրագոյն մետաքսահիւս: Յիշատակարան չունի:

30. — ԲՌՆԻՉ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ, 100×100, սպիտակ թիււի վրայ գործուած:

31. — ԲՌՆԻՉ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ, 65×65, սպիտակ թիււի վրայ գործուած:

32. — ԲՌՆԻՉ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ, (նուէր՝ Դայեակ Եղիսաբէթէ):

33. — ԲՌՆԻՉ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ, թիււէ, պարզ:

34. — ՇԱՊԻԿ ԺԱՄԱՐԱՐԻ, սպիտակ, մետաքսեայ:

35. — ՓՈՐՈՒՐԱՐ ԺԱՄԱՐԱՐԻ:

36. — ԲԱԶՊԱՆ ԶՈՅԳ ՄԸ:

37. — ԳՕՑԻ ԺԱՄԱՐԱՐԻ, թաւշեայ, արծաթապատ:

38—40. — ԳՕՏԻ, 3 հատ, պարզ:

41—45. — ՎԱԿԱՍ սաղաւարտի, 5 հատ:

46. — ԿԱՂԱՊԱՐ ՆՇԽԱՐ պատրաստելու, տոսաղէ:

47. — ՎԼԻՄ-ՔԱՐ մը, 20×20 սմ.:

ՆՆՐՄԵՍ ԳԱՍԱՊՆԱՆ

Ահա այս է ընդհանուր ցանկը, Մալկարայի հարուստ եկեղեցիին այնքան ուխտաւորներու և բարեպաշտներու նուիրատուութիւններէ փրկուած գոյքերուն:

Այստեղ կուտանք ցուցակագրութեանս թիւ 11ի մէջ յիշուած Աւետարանին յիշատակարանը, արտագրելով զայն «Հանդէս Ամսօրեայ»ի յիշեալ թիւէն. —

«Փառք և գոհութիւն Հօր և Սուրբ Երրորդութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ ամէն:

Որոյ շնորհօքն աւարտեցաւ եռահարաշ և հոգեղարդ Սուրբ Աւետարանս զոր շողկապեալ սրբոց աւետարանչացն ըստ բազմեալն զունոցն ի մի ոստայն անկելով հանճարս զոր անուշայած ծաղկանց իւղեփեցական կազմութեամբ որ ըստ հոգւոյն յատկութեան իմանի զանաղան որակութեամբ, զաղափարելով ըստ յոքունց արփիացելոցն դասակցութեանց առ ի համարումն եկեղեցւոյ յաւիտեան խաղաղութեամբ գլխոցն պատշաճեալ:

Ձի յայտմանէ կատարելութեան չորս Աւետարանք ի բազում պատճառէ նախ զի, Չորեքկերպան կենդանիք: Մարդ: Առիւծ: Եղն: Արծիւ: Չորս նիւթ աշխարհիս: Հող: Զուր: Աւդ: և Հուր: Թշնամիք անհայտելիք և սիրելիք անգալտելիք: Չորս չորս գիր անուան ամենասուրբ Երրորդութեան. Հայր, Որդի, Հոգի: Չորս գետք ելանեն ի դրախտէն Փիսօն, Գեհօն, Տիգրիս, Եփրատէս: Չորս անկիւն և չորս եղջիւրք սեղանոյն: Չորս թեք սրբոյ Խաչին: Չորս առաքինութիւնք հոգւոյ. Խոհեմութիւն, արիութիւն, ողջախոհութիւն և արդարութիւն: Չորս ծագ տիեզերաց. Արեւելք, Արեմուտք, Հիւսիս և Հարաւ: Չորս բանք Աւետարանին. պատգամ և պատուիրան սպաննալիս և աւետիս: Չորս

բանիւ խօսի Աւետարանս. խրատանաւ և խրատով, օրինակաւ և վկայութեամբ:

Եւ այլք բազում պատճառք են յորս գաղափարին չորեք-
եան Աւետարանս որով փառաւորի Ամենասուրբ Երրորդութիւն և
մի հաստատութիւն Հօր և Որդւոյ և Հոգոյն Սրբոյ յաւիտեանս
Ամէն: Որ միշտ և հանապազ ըզմարդն ի բարին կու յորդորէ և
ի բարի կամացն զմարդ կու զարթուցանէ ի քնոյ մեղաց և ածէ
ի բարի գործք որպէս և այս մահնոտի Առաքել Մալկարացին և
իւր կողակից Մուրվաթ իւրոց մէջ խորհուրդ տրին թէ ինչ չափ
է այս անցաւոր աշխարհս երթանք զմեր հոգւոյ ճարն անենք
քանի որ ողջ և առողջ ինքս Այսպէս խորհուրդ արարին իւրոց
մէջ և գնացին ի Սուրբ Երուսաղէմ և զիւրեանց կամաւոր ու
ղորմութեամբն տուին Սուրբ Երուսաղէմայ զղարպասին և զքա-
ռասնոց և լի աջահամբոյրն յամէն Եկեղեցի. Որիչ որիչ տուին
և զինչ որ ուղեցին իօկի զիջանին (?) Եւ ամիս չրջագայեցին ի
տնօրինական տեղրանք, զիւրոց փափաքն առին որ յերուսաղէմ:
Փորձեալ նոր (անընթեռնի) արարին
բարի թէ մենք ինչ ունիմք աշխարհիս վրայ երբ որ զաւակ
չունիմք յետի աւուր զմեզ յիշէ յետ և մեր անցման, այս քանի
փող մնաց զայս ալ մարմնաւոր չի խարճենք. առնունք զմեր
հոգւոյ յիշատակ որ յետ և մեր անցման յիշեն և ողորմի տան,
իսկ Տէրն երկին և երկրի զիւրեանց երկուցոց առնէ աղօթից նո-
ցա լսէ և կեցուցանէ բարի միտ իմաստուն Առաքել գաւառ Բ.
քահանայ բարեկամ ասաց, ես այսպէս խորհուրդ ունիմ ինձ ճարմ
արէք քահանայք ալ կամաւն Աստուծոյ գտան մէկ Աւետարան մի
առանց ծաղկեալ, իսկ բարեխնամն Աստուած աջողեց որ ծաղկողն
այլ այն միջնորդ քահանան եղեւ յորդորեց թէ ես կը ծաղկեմ,
վասն որոյ առանք զՍուրբ Աւետարան և ծաղկեաց Թալրրատաղցի
Սարգիս արեգայն գոյնդդոյն օսկով և երանգ երանգ դեղով որպէս
և վայել է Սուրբ Աւետարանին օրպէս է նա ակն պատուական և
անգին մարդարիտ և դրախտ Եդեմայ որ ամենայն պտղով լի է
անուշահոտութեամբ և անսպառ ալբեր ոչ թերանայ և ոչ նուազի
որչափ ընթեռնուս ոչ յազիս ի անուշահոտ բուրաստանէն որ է
գիւնաց հալածիչ, հիւանդաց բժիշկ, լուսաւորիչ կուրաց, առող-

ջութիւն ցաւոց և ամենայն ախտից բժշկութիւն: Վասն որոյ և այս Առաքել մահտեսին Մալկարացին ստացաւ զՍուրբ Աւետարանս ի Սուրբ Երուսաղէմ քաղաք և տարաւ ի Մալկարա գիւղաքաղաքն իւր և ետ յիշատակ որդւոյ իւրոյ և ծնողացն հօրն Աղաջանին և մօրն Մարգարէին և եղբօրն Սարգիսի պզտիկ եղբօրն Յովսէփին և Մարտիրոսին որդւոցն Սաքանտին և Զումսուրին և Սուլթանին և Կիրակոսին և Մարտիրոսին և Գոհարին և իւր որդւոցն Ստեփաննոսին և ամենայն արեան մերձաւորացն. կենդանեաց և ննջեցելոց ողորմեացի Յիսուս Միածին Ամէն:

Ի հայրապետութեան Սուրբ Երուսաղէմի Տ. Աստուածատուր մեծ Բարուին, հեղ և խոնարհ և հնազանդ և ժողովս Հայոց ազգիս զվանքերն ամէն նոր նորոգեաց և ոչ եթող պակաս տեղի. Տէր պահէ զինքն ի մեղաց և ազատէ ի չար աչաց ամէն:

Եւ արդ ես յետինս ի գրչաց և անկարգս ի կարգաւորաց, և անսուրբս ի սրբոց և անպիտանս ի պիտանեաց և անարգս ի քահանայից բազմամեղ անուն Յովհաննէս գրեցի զՍուրբ Աւետարանս ի յերկիրն Մոկաց ի գիւղաքաղաքն ընդ հովանեաւ Գ. Սուրբ խորանացն. Սուրբ Աստուածածնին և Յովհաննու Կարապետին և Ստեփաննոսին նախապկային ի թուարերութեան հայկազունիս ՌՃ և չորս ամ անցեալ եղև յաւարտ սուրբ Աւետարանս գրելոյ և ծաղկելոյ որ է կենդանակերպն կշիռն և գիր տարւոյն զայն և եօթներեակն Հայոց ԻԱ. արդ աղաչեմ զձեզ քահանայք և ժողովուրդք Աստուծոյ ողորմի ասացէք ինձ մեղաւոր և անարժան Յովհաննէս գրչիս ծնողացն իմոց և հօրեղբօրն իմոյ Տ. Յովհաննէսին և ստացողի Սուրբ Աւետարանիս մահտեսի Առաքելին և ծնողացն իւրոյ»:

21.—ՄԱԼԿԱՐԱՑԻՆԵՐԸ

ՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

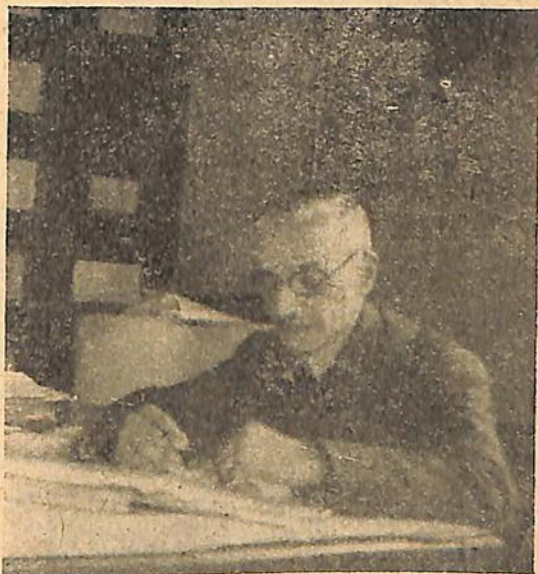
Այսօր չիջած է Մալկարայի հայ գաղութը և վերջ գտած անոր չէնչող կեանքը, ու իր զաւակները կը թափառին զանազան երկիրներ, ինչպէս՝ Պուլկարիա, Յունաստան, Թուրքիա և մաս մըն ալ Պաղեստին, Եգիպտոս, Ֆրանսա, մինչև Ամերիկա:

Անոնք այդ երկիրներուն մէջ կ'ապրին գլխաւորաբար արհեստներով, և մաս մը վաճառականութեամբ կամ զանազան զբաղումներով՝ որոնց ճշգրիտ վիճակագրութիւնը չենք կրցած ունենալ: Միայն ըսենք թէ՝ անոնց մէջ մեծահարուստներ գոյութիւն չունին, բայց կան բաւական թիւով դիրքի տէր հայրենակիցներ: Մեծագոյն մասը բարեկեցիկ են, շնորհիւ արհեստներու մէջ իրենց ունեցա՝ ճարտարութեան, աշխատասիրութեան ու յարատեւութեան ոգիին: Հաղուադէպ է անոնց մէջ տեսնել կարօտ հայրենակիցներ, հակառակ որ կը գտնուին աննպաստ պայմաններու տակ: Գործելու կամքը չէ որ կը պակսի այս վերջիններուն ալ գործելու ասպարէզը: Մանաւանդ այս դասակարգին փրկութիւնը ներգաղթին մէջ է, թէև ինքնաբաւ եղողներ ալ ոչ նուազ ցանկացող են ատոր:

Այստեղ յիշենք իր մտաւոր դասակարգին պատկանող՝ ապրող դէմքերը:—

Վահան Յարութիւնեան. — Ծնած է 1887 Մայիս 22ին (Յունիս 5). Մալկարայի նախակրթարանը աւարտելէ յետոյ, յառաջդիմած է ինքնօգնութեամբ: Իր առաջին գրութիւնը հրատարակուած է 1894ի «Մաղիկ»ին մէջ: Յետոյ աշխատակցած է Զօպանեանի «Մաղիկ»ին և ուրիշ գրական հանդէսներու ու օրաթերթերու: 1901ին մասնակցած է «Մասիս»ի բացած նորադէպի մըրցումին, 32 ծանօթ գրողներու հետ, որուն գնահատիչ մարմնին

մէջ կը գտնուէին Աօհրապի և Չիթթէ—Սարաֆի նման նորաձաշակ գրագէտներ, և շահած է Ա. մրցանակը: Նիւթն էր «Ծերուկին Խղճահարութիւնը»: Յարութիւնեան յաջող կերպով մշակած է նորավէպի ճիւղը: Տարագրութեան շրջանին մնացած է Պոլիս, ծածկուելով անկիւն մը, յետոյ դարձած է Մալկարա, երբ յոյ-

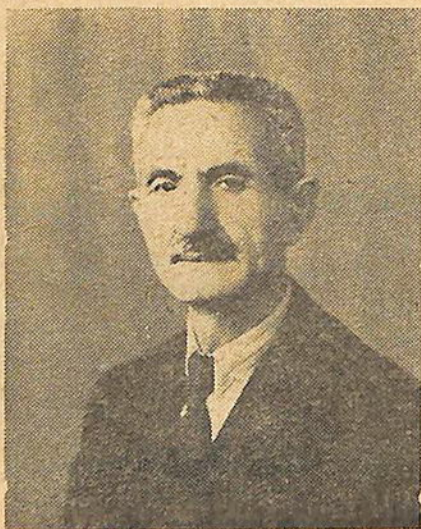
ՎԱՀԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Ները գրաւեցին զայն: Իսկ 1922ի գաղթին անցած է Սելանիկ, յետոյ Քոստէթի, յաճախ աշխատակցած է յունահայ թերթերուն: Վերջին տարիներուն նուիրուած է միայն մեղուաբուծութեան: 1929էն ի վեր կանոնաւորաբար աշխատակցած է յունական և ֆրանսական գիւղատնտեսական հանդէսներու, գրելով մեղուաբուծական յօդուածներ և 1930ին յոյն կառավարութիւնը պաշտօնի կոչած է զինքը Կիւմիւրճիւնայի մէջ, մեղուաբուծութեան զարգացման համար: Այժմ ունի իր սեփական մեղուանոցը Կիւ-

միւրճինայի մէջ, վերջերս սկսած է աշխատակցիլ նաև Սոֆիա հրատարակուող «Փչէլա» մեղուարուծական ամսաթերթին:

Մեր խնդրանքով գրի առած է Մալկարայի Զուլքլորը, որ իր նախասիրած ճիւղն է, և գրքիս վերջաբանին մէջ դրուած է առանձին կերպով:

Տիգրան Մարտիրոսեան. — Մնած է Մալկարա 3 Յունուար 1880ին, բայց կանուխէն բաժնուած է անկէ, ապրելով գլխաւորաբար Գահիրէ, Տարտանէլ, Ա. Պոլիս և 1914էն ի վեր հաս-

ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

տատուած է Պուլկարիա: Նախնական ուսումը ստացած է Գահիրէի Ազգ. վարժարանը, յետոյ ուսած տեղւոյն ֆրանսական գոլէժը. հետեւած է դեղագործութեան և 1904ին աւարտած է Պրուսայի Շերաւմբուծական ֆաքուլթէն: Նախ իբր ուսուցիչ և ապա տնօրէն՝ պաշտօնավարած է Թուրքիոյ և Պուլկարիոյ դանազան քաղաքներուն մէջ: Եղած է 1915ին Փլովտիվի մէջ կայացած Պուլկարահայ Ուսուցչական-Հոգաբարձական համագումարի՝

ուսուցչական ճիւղին նախագահ ու յետոյ անոր Գործադիր մարմնին, ատենապետ, Փոքր տարիքէն ընտան է հանրային կեանքի։ — Հիմնադիրներէն եղած է Գահիրէի «Գաղթականաց Աղքատախնամ»-ին։ Իբր ատենապետ կամ ատենադպիր վարչական պաշտօններ վարած է զանազան միութիւններու և ազգ. հաստատութիւններու մէջ ու Բարեգործականի կեդրոնին հրահանգով 1928ին կազմակերպած է նոյն միութեան Պուլկարիոյ կարգ մը քաղաքներու մասնաճիւղերը և անոր կանոնադրը վաւերացնել տուած կառավարութեան։ Աշխատակցած է Պոլսոյ և արտասահմանի զանազան թերթերու։ Հրատարակած է Ազգ. Պատմութեան դասագիրքեր և 1935ին Փլովտիվի մէջ լոյս տեսնող «Վիթոլ—Արարատ» տարեգիրքը։ 1929 էն ի վեր կը վարէ «Փարոս» թերթի խմբագրութիւնը։

Մարտիրոսեան մեծապէս օժանդակած է նաև այս գրքին հրատարակութեան, հիմնովին վերամշակելով դայն, ու տարիներէ ի վեր Միութեանն նախագահն է։

Տէր Վահան քիյ. Փափագեան. — Ծնած է 1894 Ապրիլ 1ին, աշխարհական անունով՝ Լևոն Ռուբինեան։ Նախնական ուսումը ստացած է տեղւոյն Ազգ. վարժարանը, իսկ 1914ին աւարտած է Ռոտոսթոյի թրքական Խոտտիէն։ Գրտակ է հայկական ու եւրոպական ձայնագրութեանց, վարած է երաժշտական և ուսուցչական պաշտօններ Պուլկարիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ և քարտուղարութիւն՝ Վառնայի Թաղականութեան մօտ։ Ինքնաշխատութեամբ տիրացած է նաև պուլկարեանի։ 1937ին քահանայ ձեռնադրուած է Երուսաղէ Արքեպ. Փետրոսեանէ։ Սոփիայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ վրայ, ուր կը պաշտօնավարէ մինչև այսօր։

Օր. Մաննիկ Տեփանեան. — Ծն. 1882ին, Երկարամեայ բարեխիղճ ուսուցչուհի, որ իր մտաւորական եղբոր՝ Տիգրան Տեփանեանի մահէն յետոյ կը մնայ վերջին ներկայացուցիչը Տեփանեան ընտանիքին։ Ուսուցչութեան պաշտօնին կոչուած է նախ Մալկարա՝ 1897ին, անկէ յետոյ պաշտօնավարած է Էտիրնէ և Կիւմիւլէճիւնայի Ազգ. վարժարաններուն մէջ, իսկ այժմ երկար տարիներէ ի վեր նոյն պաշտօնը կը վարէ Սեւանիկի մէջ, ընդ-

ամէնը 45 տարի ուսուցչական անպարէզին ծառայելով:

Կարագ Յ. Խօշիկեան. — Եղբայրը գրքիս հեղինակին: Ծն. 1891 Սեպտ 25ին. նախնական ուսումը ստացած է տեղւոյն Ազգ. վարժարանը. իսկ յետոյ շարունակած է Պոլսոյ Դեղագործական վարժարանը, որը աւարտած է 1911ին: Եաջորդ տարի իր սեփական դեղարանը բացած է Մալկարայի մօտ գտնուող Հայրապօլ գիւղաքաղաքը, բայց քիչ ետքը Պալք. Պատերազմը ծագելով՝ զինուորութեան կոչուած է Ա. տեղակալի աստիճանով: Պատերազմէն վերջ իր դեղարանը կը բանայ Մալկարայի մէջ, բայց երկար չի տևեր: Տարագրութեան ատեն ան ալ կ'աքսորուի ուրիշ Հայերու հետ ու կը մնայ Գոնիա, Հոն՝ մալկարացի Ալի Րիզա անուն ստահակի մը ցուցմանքով կը ձերբակալուի ու ճամբայ կը հանուի դէպի Տէր Զօր, սակայն կերպով մը օձիքը ազատելով վերստին կը դառնայ Գոնիա, ուր տարի մը պահուած մ'նալէ յետոյ, արհեստակից թուրքի մը պաշտպանութեամբ կը թոյլատրուի դարձել քաղաքին մէջ: Զինադադարին կուգայ Մալկարա ու Գ. անգամ ըլլալով կը բանայ իր դեղարանը: Այս շրջանին եղած է Հոգաբարձու և Ազգ. կալուածներու Շինութեան յանձնախումբի ատենապետ: 1922ի գաղթին կ'անցնի Պուլկարիա, յետոյ Յունաստան և Քոսթիի մէջ կը բանայ իր դեղարանը՝ Դ. անգամ ըլլալով, ուր կը գտնուի այժմ:

Սարգիս Կ. Պալքաեան. — Ծն. 1897ին, ուսումը ստացած տեղւոյն Ազգ. վարժարանը ու երաժշտութեան հետեւած է իր հօր՝ Երաժշտագէտ Կարապետ Պալքաեանի խնամքին տակ: Պալք. Պատերազմէն վերջ կ'անցնի Պուլկարիա, նախ կը պաշտօնավարէ Տէաէ—Աղաճ, իւր երաժիշտ—ուսուցիչ, յետոյ կ'անցնի Փլովտիվ, ուր ինքնաշխատութեամբ մեծ յառաջդիմութիւն կ'ունենայ և դպրապետ կը կարգուի Փլովտիվի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ, ուր կը պաշտօնավարէ 20 տարիէ ի վեր: Մարգած է զանազան երգչախումբեր, մասնաւորաբար եկեղեցւոյ «Շնորհալի» երգչախումբը, որ հանդիսաւոր օրեր կը մասնակցի պատարագի երգեցողութեանց: Ունի կարգ մը թարգմանութիւններ ու հեղինակութիւններ. — «Ալեհոյշներ, Միգանոյշներ» թատերապարը, «Զիւնէ Թագուհին», «Սօնա» և «Անառակ Որդի» Օփերէթները: Նուագի

վերածած է «Անուշ» օփերան։ Կը նուագէ երգէսն, ուտ, մանտուրին և մասնաւորօրաբար ջութակ։

Յարութիւն Անէմեան. — Ծն. 1884ին, ուսած տեղւոյն Ազգ. վարժարանը և յառաջդիմած ինքնաշխատութեամբ։ Վկայուած է Պոլսոյ Պատրիարքարանէն իբր երաժիշտ և Ուսումն. Խորհուրդէն՝ իբր Դաստիարակ-Ուսուցիչ։ Պաշտօնավարած է Թուրքիոյ և Յունաստանի զանազան քաղաքները, նախ իբր ուսուցիչ ու յետոյ տնօրէն։ Աշխատակցած է զանազան թերթերու և ունի կարգ մը պատմական անտիպ ուսումնասիրութիւններ՝ Թրակիոյ հայ գաղութներու և հայերէն լեզուի մասին։ Այժմ կ'ապրի Տէտէ-Աղաճ։

Օճնիկ Զարմուցի — (Փանիկեան). — Ծն. 1905 Յունուարին, հազիւ 11 տարեկան ծնողացը հետ կ'աքսորուի տարագրութեան ատեն, ուր կը կորսնցնէ իր ազգակաճներէն շատերը։ Զինադադարին վերադառնալով ծննդավայրը, կը շարունակէ իր ուսումը տեղւոյն Ազգ. վարժարանին մէջ, 1922ի գաղթին, ծնողացը հետ կուգայ Պուլկարիա և միջոց մը Սիլիւնկրատ մ'նայէ յետոյ, օգնական-ուսուցիչ կ'ըլլայ Փլովտիմի Ալլ. վարժարանին. իսկ 1932էն ի վեր կը պաշտօնավարէ Ռուսոնուքի Ազգ. վարժարանը, իբր աւագ-ուսուցիչ։ Հրատարակած է քանի մը բանաստեղծական հատորներ. — «Ծաղիկ Կը փետտեմ», «Գորշ երկնքի տակ», «Երգ Յաւիտենական», «Ածու» և «Առանձնութիւն»։

Թորոս Փափագեան. — Ծն. 1883ին, ուսումը առած տեղւոյն Ազգ. վարժարանը ու յետոյ ինքնաշխատութեամբ յառաջդիմած։ Լաւ շարականագէտ և ձայնագրագէտ. յաջող կերպով կը նուագէ ջութակ, ուտ և մանտուրին։ Ուսուցչական պաշտօններ վարած է Տիմէթոքա, Տէտէ-Աղաճ, Մալկարա և Պիղա։ 1922ի գաղթին եկած է Պուլկարիա և այժմ կը բնակի Սոֆիա, զբաղելով կօշկակարութեամբ։

Տանատ Մշոնեան. — Համեստ ընտանիքի գաւակ, նախնական ուսումը տեղւոյն Ազգ. վարժարանին մէջ առնելէ յետոյ, 1910ին անցած է Պոլիս և մտած Նոր-Դպրոց։ Պալք. պատերազմէն վերջ ուսումը շարունակած է Արմաշի Դպրեմանքը, իսկ Համբերդական պատերազմին՝ միաբանական կազմին հետ տը-

սորուած է Երուսաղէմ, ուր հետեւած է Ժառանգաւորացի դասե-
րուն: Զինադադարին անցնելով Փարիզ, մտած է ճարտարագի-
տական վարժարան. որմէ վկայուելով՝ այժմ իր արուեստը կը
կիրարկէ այնտեղ:

Տոքթ. Երուսմը Պօղոսեան. — Ծն. 1915ին Փլովտիվ:
Զինադադարին ծնողացը հետ Մալկարա դարձած, իսկ 1922ի գաղ-
թին դարձեալ եկած է Փլովտիվ և յաջողութեամբ աւարտած է
տեղւոյն Ազգ. Բարձր. Նախակրթարանը (Փրօկիմ աղիա). յետոյ
ուսումը շարունակած է Կիմնաղիայի մէջ, որը աւարտելով մտած
է Սօֆիայի համալսարանի բժշկական ճիւղը: Անկէ վկայականը
ստանալէ՝ ետք, երկու տարի ծառայած է Փլովտիվի պետական
հիւանդանոցին մէջ, և այժմ կ'սնպսէ պետական արտօնութեան
իր մասնագիտութիւնը կիրարկելու համար:

Անուշ Հ. Մանուկեան. — Ծն. Փլովտիվ 1919 Մայիսին:
Տեղւոյն Ազգ. փրօկիմնաղիայի չրջանը յաջողութեամբ աւարտե-
լէ յետոյ, ուսումը շարունակած է Ֆրանսական գոլէժի աղջկանց
բաժնին մէջ, որմէ վերջ մտած է Սօֆիայի պետական քննէր-
վաթուառը, ուր կը հետեւի նուագի ճիւղին: Իր նախասիրած
ճիւղն է դաշնակի բաժինը, որ կը շարունակէ այժմ:

Ինչպէս այս համառօտ տեղեկութիւններէն կ'երևի, Մալ-
կարայի մտաւորականութեան մեծագոյն մասը ինքնօգուտեամբ
յառաջդիմած է, ինչպէս էր իր ամէնէն կարկառուն մտաւորակա-
նը՝ Արտաշէս Յարութեան: Ասիկա կարելի է բացատրել քա-
նի մը պատճառներով. — Նախ իր վարժարանին բարեկարգ վի-
ճակով, որ կրցած է իր աշակերտութեան տալ բուսականաչափ
նախնական պաշար մը՝ կարենալ ինքնօգնութեամբ յառաջդիմե-
լու համար: Եւ իրաւամբ ալ Մալկարան շատ նախանձախնդիր և,
ղած է իր ուսուցիչներու և մասնաւորաբար տնօրէններու ըն-
տրութեան մէջ: Բ. պատճառը վերագրելի է աշակերտութեան
բնածին ուշիմութեան, իսկ Գ. ը՝ անոր երիտասարդութեան ու-
նեցած խանդավառ սիրոյն դէպի մտաւորական կեանքը: Ատոր
օրինակը կը տեսնենք այստեղ՝ Փլովտիվի Ազգ. վարժարանի մէջ,
ուր մալկարացիներու զաւակները գրեթէ ընդհանրապէս ամէնէն
ընդունակները կը հանդիսանան իրենց դո քնկերներուն մէջ:

22.— ՄԱԼԿԱՐԱՑԻՆԵՐՈՒ

ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Դեռ Մալկարայի վերջին գաղթը տեղի չունեցած, Պալ-
յանեան պատերազմի վերջաւորութեան մօտ, կամ անկէ յետոյ
այլեայլ պատճառներով՝ Փրովփով ապաստանած մալկարացիներ
ը, կանուխէն գաղափարը ունեցած են իրենց Հայրենակցական
միութիւնը կազմելու, որով ան կը համարուի Պուլկարիոյ մէջ
ծնունդ առաւ հայրենակցական միութիւններու երիցագոյնը,
ինչպէս և եղած է անոնց ամէնէ գործօնը ու ամէնէ երկարակեա-
ցը, որովհետեւ, երբ այսօր անոնցմէ շատեր դադրած են գործու-
նէութենէ, ան դեռ որոշ չափով կը պահէ իր գոյութիւնը և կը
գործէ կարելիութեան սահմանին մէջ:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Մալկարացիներու հայրե-
նակցական միութիւնը կազմուած է հետեւեալ պարագաներու
տակ. —

Իր Ա. նիստը տեղի ունեցած է 1919 Յունուար 1ի Կա-
ղանդի օրը, Հայկական հարցի ամէնէ ոգևորեալ շրջանին: Ներ-
կայ եղած են 38 հայրենակիցներ, որոնք նախ ժողովին Դիւանը
կազմելով, որոշած են միութիւնը կոչել «Մամիկոնեան» իրենց
ծննդավայրի Ազգ. վարժարանին անունով: Յետոյ գործի անց-
նելով, որոշած են անմիջական հանգանակութեան մը ձեռնարկել,
օգնելու համար արքային վերադարձող իրենց կարօտ հայրենակից-
ներուն:

Այս նիստին մէջ ընտրուած է առժամեայ՝ վարչութիւն
մը, բաղկացած հետեւեալ հայրենակիցներէն. — Հայկ Մինասեան,
Յակոբ Ժամագործեան, Տիգրան Սթամպուլեան, Աբրահամ Պո-
տուճեան, Յարութիւն Շուպարալեան, Սորէն Փափաղեան և

Սարգիս Կիլիկեան: Նոյնպէս ընտրուած է Յանձնախումբ մը՝ կանոնադրի պատրաստութեան համար բաղկացած՝ Լևոն Ռուբինեանէ (այժմ քահանայ՝ Տ. Վահան, Սոֆիա), Արքահամ Պօտուճեանէ և Սարգիս Կիլիկեանէ:

ԻՐ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐԸ. — Ընդհ. ժողովը, իր յաջորդ նիստին, որ տեղի ունեցած է նոյն տարւոյ Յունւ. 20ին, ներկայացուած կանոնադրը ընդունելով, կ'որոշէ զայն Փլովտիվի Թաղականութեան վաւերացման ենթարկել: Այդ կանոնադրին մէջ, միութեան նպատակը բանաձեւուած էր այսպէս. —

«1. — Օգնել բարոյապէս ու նիւթապէս քսոյրէ վերադարձող տարագրեալներուն ու տեղւոյն կարօտեալներուն:

2. — Վնասներու հատումման միջոցին սատարել ժողովրդին, արդար իրաւունքները պաշտպանելու համար:

3. — Ներգաղթի պարագային,

Ա. — Օգնել նրաթաղէս անոնց՝ որոնք դրամական անկարող վիճակ մը ունին:

Բ. — Աշխատիլ ամբողջ Մալկարացիները համախմբելու մէկ կեդրոնի մէջ, կազմելու բաղձանքով նոր Մալկարա մը:»

Կանոնադրին մէջ նախատեսուած է նաև Մասնաճիւղերու կազմութիւնը, թէև գրեթէ չէ իրականացած ատիկա, ուրիշ քաղաքներու իր հայրենակիցները փոքր թիւերով ցրուած ըլլալնուն պատճառով:

Նոյն նիստին մէջ կ'ընտրուի նաև օրինական վարչութիւնը, հետեւեալ կազմով. — Յարութիւն Շուպարալեան, Սարգիս Կիլիկեան, Խորէն Փափաղեան, Արքահամ Պօտուճեան, Գարբէլ Պետրոսեան, Ստեփան Տամպաքեան և Լևոն Ռուբինեան:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՔՈՒԹՅՈՒՆԸ. — Ընդհ. ժողովը իր այդ Բ. նիստին մէջ, նկատի ունենալով որ հանգանակութենէն զոյացած է 6,985 լէվա, կ'որոշէ այդ գումարէն 3,000 լէվա անմիջապէս զրկել Մալկարա, նոյն օրերուն Պոլիս մեկնող Սահակ Ալթըմարմագեանի միջոցաւ:

Իսկ տեղւոյն մէջ, երկար ատեն խնամած է թորախտի առաջին չրջանին մէջ գտնուող հայրենակից մը, օգափոխութեան

զրկելով զայն Զէփինէ, յառկացնելով 500 լէվայի նպաստ մը: Օգնած է նոյնպէս բազմաթիւ հայրենակից հիւանդներու և կաթառեալներու, ինչպէս նախատեսուած է իր կանոնագրով:

Տարիներ շարունակ վճարած է Մալկարայի աղքատ աշակերտներու դպրոցական թոշակները (տարեկան շուրջ 2—3000 լէվա) ու երբ տեղեկացած է որ Մալկարայի բազմադիրւն ուսուցիչներէն Մանդակ Աղասեան, եղբրական պայմաններու տակ հագիւ կրցած է կեանքը փրկել Իզմիրի աղէտէն ու ապաստանած է Աթէնք, ինքնաբերաբար անոր զրկած է 3000 լէվայի օժանդակութիւն մը, իբր երախտագիտական տուրք:

Ալեքսանդրաբոլի երկրաշարժին առթիւ, մասնակցած է Շիրակի աղէտեալներուն ի նպաստ բացուած հանգանակութեան՝ 5000 լէվայի գումարով մը:

Բացառիկ շնորհատուութիւն մը ըրած է տեղւոյս Ազգ. վարժարանին 4192 լէվա, նոյնքան գումար մըն ալ տալով Փլովտիվի Մխիթարեան վարժարանին:

1922ի գաղթին հետեւանքով, տնհամեմատ կերպով աւելցած էր մալկարացիներու թիւը Փլովտիվի մէջ և միութեան տնդամներու թիւը միջոց մը հասած էր 180ի: Այդ միջոցին, Կանոնագրին մէջ քանի մը բարեփոխումներ մտցնելով, կառավարութեան վաւերացման ենթարկուած է ան, ինչպէս կը պահանջէր երկրին օրէնքը: Ատկէ զատ Մալկարայի վերջնական դատարկումը, Լոզանի դաշնագրին կնքումը և Հայաստանի մէջ ստեղծուած կացութիւնը՝ մեծ յեղաշրջում տուալ բերած էին մտքերու մէջ, որով այնուհետև միութեան գլխաւոր աշխատութիւնը կայացած է Ներգաղթի շուրջ:

ՆԵՐԳԱՂԹԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ. — Նուպարաշէնի կառուցման հարցը դեռ նոր հրապարակ դրուած էր, երբ վարչութիւնը բանակցութեան կը մտնէր Բարեգործականի Կեդրոնին հետ՝ Նուպարաշէնի մէջ «Նոր Մալկարա» անունով թաղամաս մը կադմելու համար, ինչպէս կը տրամադրէր իր կանոնադիրը: Սակայն նիւթական միջոցներու անբաւականութիւնը արգելք կ'ըլլայ իր այդ փափաքին իրականացման:

Այն տառն տարրեր միջոց մը կը խօսէին միութեանը. —

Արձանագրութեանց ըստի մը կը բաժնայ Հայաստան մեկնել փա-
փաքող հայրենակիցներու, որոնցմէ իւրաքանչիւր ընտանիք
պէտք է վճարէր 500 լէվա: Ժողովականներէն Յարութիւն Աճէմ-
եան, խանդավառուած այս ծրագրէն, գեղեցիկ ժեսթ մը ընելով
կը խոստանայ 10 չքաւոր ընտանիքներու համար 5000 լէվա վճա-
րել իր անձնակաշէն: Կ'առաջարկուի ոչ—մալկարացիներու մաս-
նակցութիւնն ալ ընդունիլ, պայմանաւ որ անոնք վճարեն 1000-
կան լէվա: Այս առաջարկն ալ կ'ընդունուի այն պայմանով որ՝
անոնց թիւը մասնակցող մալկարացիներու հարիւրին 20 համե-
մատութիւնը չանցնի:

Միեւնի այն ատեն, Ընդհ. Ժողովի Մայր Դիւանը կ'ըն-
արուէր նոյն նիստին ու անոր հետ կը գերջանար իր պաշտօնը:
Մեկայն նոյն ժողովը իր 26րդ նիստին մէջ, որ անդի ունեցած
է 19 Յունուար 1932ին, ընտրած է Մայր Դիւան մը՝ որ այնու-
հետեւ մեայտուն հանգամանք մը ստացած է, տեակտն ու միօրթ-
նակ ուղղութիւն մը տալու համար միութեան դործունէսու-
թեան: Այդ Դիւանը կազմուած էր այսպէս. — Նախագահ՝ Տիգ-
րան Մարտիրոսեան և քարտուղար՝ Օննիկ Շուպարալեան (*):

Ընդհ. Ժողովը իր յաջորդ նիստին կ'ընտրէ մասնաւոր
Յանձնախումբ մը, որ դադի միայն ներգաղթի հարցով: Անոր
անդամ կը նշանակուին՝ Յարութիւն Աճէմեան, Գէորգ Մէնգիւ-
ճեան և Կարապետ Կիւլեան, որուն պիտի դործակցին նաեւ Մայր

(*) ՕՆՆԻԿ ՇՈՒՊԱՐԱՆԵԱՆ ճնած է Մալկարա 25 Յունուար
1904ին: 1913ին ճնողացը հետ կ'անցնի Ցէտէ Աղան. ուր կը կոր-
սնցնէ հայրը 1916ի պատերազմին ու կուգայ Փլովտիվ եւ կը
շարունակէ ուսումը Ազգ. վարժարանին մէջ, որը կ'աւարտէ մեծ
յաջողութեամբ: Յետոյ կը քսուէր ազգայիններու պաշտպանու-
թեամբ կը մտնէ Ֆրանս. գուլէժը, որուն Ցամեայ շրջանը կ'աւար-
տէ 5 տարիէն 1923ին՝ Ա. մըցսնակով եւ ամմիջապէս պաշտօնի
կը կոչուի տեղւոյն շաքարի գործարանը, իբր հաշուակալ: Սա-
կայն հիւանդութիւն մը արգելք կ'ըլլայ իր պաշտօնը շարունակե-
լու եւ 1936 Հոկտ. 1ին իր մահկանացուն կը կնքէ այս խոստ-
մնակից երիտասարդը:

Դիւանի նախագահը և վարչութեան մէկ ներկայացուցիչը: Յանձնախումբին գործունէութիւնը դիւրացնելու համար, տնօրէն անոր կը տրամադրուէր 5000 լէվայի վարկ մը, ի հարկին այդ գումարը բարձրացնելու առաջադրութեամբ:

Այդ միջոցներուն, Ներգաղթի Լիազօր Դ. Շահվերտեան Յանաստան կը գտնուէր ներգաղթի նոր կարաւան մը կազմակերպելու պաշտօնով: Յանձնախումբը կը հրաւիրէ Փլովարի մէջ գտնուող միւս հայրենակցական միութիւնները, Միջհայրենակցական մարմին մը կազմելով՝ հաւաքական դիմում մը կատարելու համար Ներգաղթի Լիազօրին մօտ, որ այս անգամ Պուլկարիայէն ալ ներգաղթողներ ընդունի:

Այս խորհրդակցութիւններու ընթացքին, Գ. Շահվերտեան անձամբ եկած էր Պուլկարիա, կառավարութեան բարեհամբաւութեամբ, Այթոսի հայ գաղթականները փոխադրելու համար Հայաստան, ինչպէս երկար ատենէ ի վեր այդ նպատակով կ'աշխատէր Այթոսէն Լեոն Արապեան, քանիցս անձամբ երթալով Յունաստան՝ Լիազօրին մօտ:

Շահվերտեանի բարեդէպ ժամանումը նոր կացութիւն մը կ'առաջացէր, որով պէտք տեսնուեցաւ արտակարգ Ընդհ. ժողովի գումարման: Այդ նիստին մէջ որոշուեցաւ միութեան կազմէ 40,000 լէվա նուիրել Պուլկարահայ ներգաղթի Փօնտին և այդ գումարը յանձնելու համար պատուիրակ նշանակուեցան Տիգրան Մարտիրոսեան և Յակոբ Ժամադորձեան:

Գ. Շահվերտեան շնորհակալութեամբ ընդունելով մալիարացիներու նուէրը պատասխանեց թէ՛ թէև ներգաղթի այս հարաւանին թիւը ամբողջացած է Այթոսցիներու ընդունելութեամբ, բայց բացառութիւն ընելով կրնայ ասօք Մալկարացի ընտանիքներ ընդունիլ այս անգամ, խոստանալով առաջիկային աւելի լայն տեղ առլ Մալկարացիներուն:

«Մամիկոնեան» միութեան օրինակին հետեւելով, Փլովարիի ուրիշ հայրենակցական միութիւններ ալ մէյմէկ նուէր տուին նոյն նպատակին, իրենց նիւթական արամադրելի միջոցներուն համաձայն: Իսկ այդ կարաւանով Փլովարիէն ու Սոֆիայէն Հայաստան մեկնեցան շուրջ 15 մալկարացի ընտանիք-

ներս Սակայն, ինչպէս ծանօթ է, այդ կարաւանէն յետոյ ուրիշ ներգողթ տեղի չունեցաւ, որով ուրիշ հայրենակիցներ չկրցան մեկնիլ Հայաստան:

Այն ատեն միութիւնը քաջաւերուած Պուլկար կառավարութեան բարեացակամ արամադրութենէն, որոշեց գրել Հայաստանի կառավարութեան թէ՛ կը փափաքի Արհեստագործական Արտել մը հիմնել Հայաստանի մէջ, ատաղձագործութեան ճիւղի ու երկաթեղէն մանր առարկաներ պատրաստելու համար, խնդրելով որ ընդունի 60ի չափ մալկարացի ընտանիքներու ներգաղթը: Միևնոյն ատեն միութիւնը դիմեց Հ. Բ. Ընդհ. Միութեան Կեդրոնին, իրեն նիւթապէս օժանդակելու այս ծրագրին իրականացման համար:

Հարցը ամէն կերպով դրուած էր լուրջ գեանի վրայ: Պատրաստուած էր Արտելի կանոնագրութիւնը՝ Հայաստանէն բերուած տիպար կանոնագրի մը հիման վրայ, հարկ եղած մեքենաներու քաթալոկներ ուղղուած էին զանազան վայրերէ ու գրեթէ ճշդուած անոնցմէ գնուելիք տեսակները, Բարեգործականը խօստացած էր իր օժանդակութիւնը և միութիւնը պիտի տրամադրէր իր պահեստի գումարը, բացի ներգաղթի մասնակցողներուն աւելիք բաժինէն: Վերջապէս կարելին ի գործ դրուած էր, և կայն պարագաները չօգնեցին այս ծրագրին իրականացման:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ. — Միութեան նիւթական գործաշուկեան մասին արդէն դադափար մը տուինք ասկէ առաջ մեր յիշած տուեալներով: Այստեղ յիշենք նաեւ թէ՛ ան վերջին տարիներուն օժանդակից հայրենակից օրիորդ մը Գիպրոսի Մելգոնեան հաստատութիւնը զրկելու՝ ուսանելու համար, այդ նպատակին արամադրելով ընդհ. գումար 5,000 լէվա: Նոյնպէս միութիւնը հոգաց այս գրքի հրատարակութեան ամբողջական ծախքը, անոր նկարներու և քարտէսին կաղապարները պատրաստելու ծախքերով միասին: Այսպէս, 23 տարի անընդհատ գործելով, ընդամենը 216,000 լէվայի նուիրատուութիւններ ու օժանդակութիւններ ըրած է՝ կրթական, բարեսիրական ու հայրենասիրական նպատակներու համար, կառավարութենէն վաւերացուած իր կանոնագրին սահմաններուն մէջ:

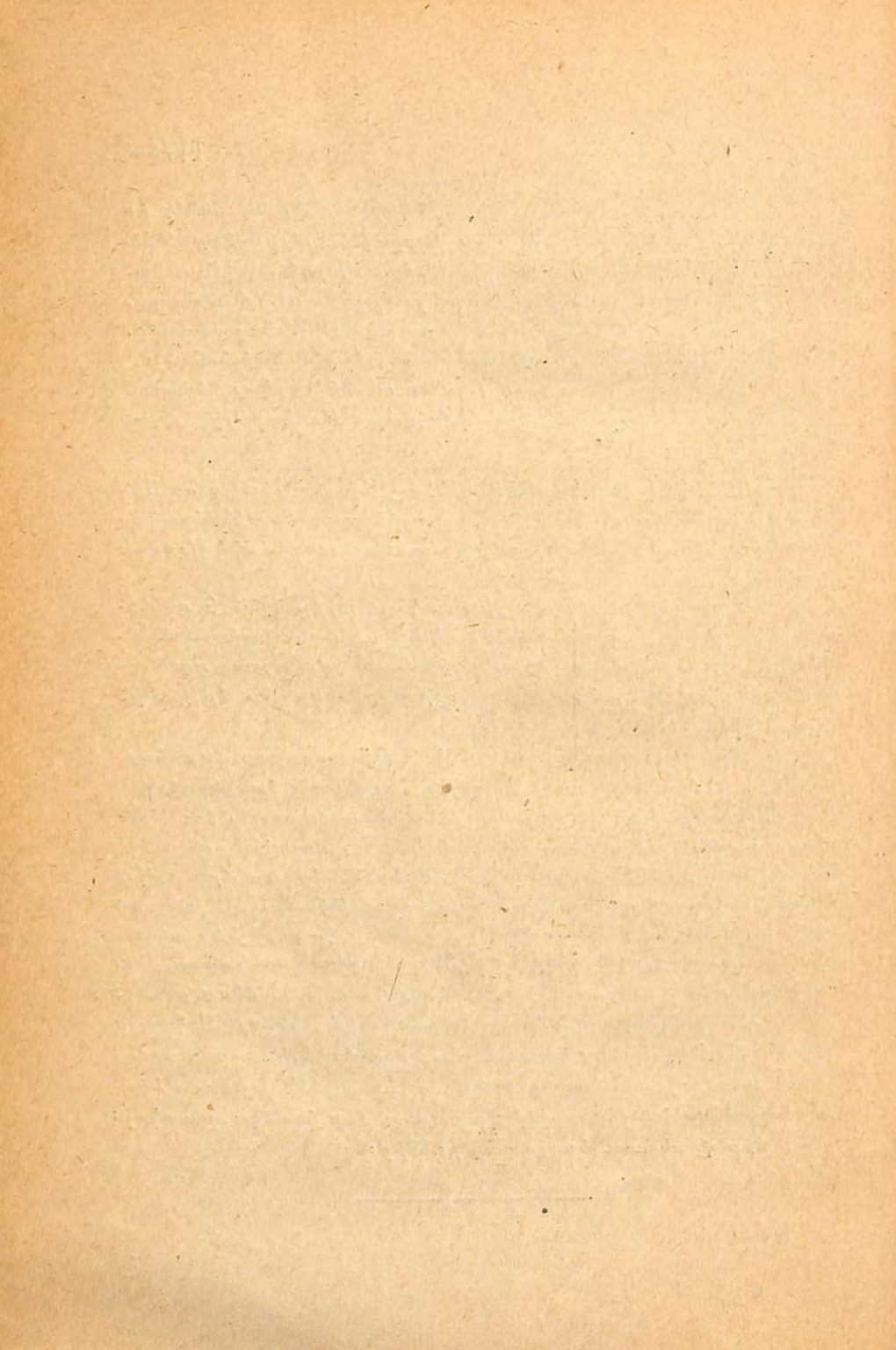
«Մամիկոնեան» միութիւնը ներկայիս ալ կը պահէ իր օրինական գոյութիւնը և ունի իր վարչութիւնը՝ բաղկացած հետեւեալ հայրենակիցներէ. — Տեառք՝ Թորոս Պօյաճեան (Ատեմապետ), Քրիս Բիստորեան (Գանձապահ), Սարգիս Յ. Ժամագործեան (Ատեմապետ) և Յարութիւն Պօղոսեան։ Իսկ 5րդ անդամը, Յարութիւն Աճէմեան, յետոյ հրաժարած է (այժմ վախճանած)։

Այս վարչութեան օրով լոյս կը տեսնէ ներկայ հրատարակութիւնը, որ կոչուած է յաւերժացնելու Մալկարայի յիշատակը։

ՍՈՖԻԱՅԻ ՄԱԼԿԱՐԱՑԻՆԵՐԸ. — Այստեղ յիշենք որ Սոփիայի մէջ ալ կազմուած է Մալկարացիներու հայրենակցական միութիւն մը, նոյնպէս «Մամիկոնեան» անունով, անկախաբար Փլովտիվէն։

Այս ճիւղին գլխաւոր յիշատակելի գործը եղած է քօփեթաթիւ հայկական դրամատան մը կազմութեան նախաձեռնութիւնը, որը այժմ կը գործէ «Թրակիա» ժողովրդական դրամատուն անունով, թէև ներկայիս մալկարացիները դեր մը չունին անոր մէջ։

Այդ դրամատունը հիմնուած է գլխաւորաբար մեր հայրենակից այժմ հանգուցեալ Արտաշէս Հալըճեանի ջանքերով։ Ան է որ Սոփիայի Մալկարացիներու հայրենակցական միութեան ընդհ. ժողովին մէջ այս առաջարկը բերաւ, ժողովին ընդունիլ տուաւ իր տեսակէտը ու կազմուեցաւ Թանձնախումբ մը՝ նախական աշխատանքը տանելու այդ ուղղութեամբ։ Այսպէսով մարմին առաւ այդ հաստատութիւնը, դուրսէն ուրիշներ ալ անդամ արձանագրելով և Հալըճեանի Տնօրէնութեան տակ սկսաւ գործունէութեան ու քիչ ատենի մէջ մեծ յաջողութիւն ձեռք բերաւ։ Անոր կազմութիւնը օրինակ ծառայեց յետոյ Սոփիայի «Սևան» և Փլովտիվի «Արարատ» հայ ժողովրդային դրամատուններու կազմութեան, որոնց երեքն ալ կը գործեն այսօր, մեծապէս օգտակար հանդիսանալով մանաւանդ մեր համեստ դասակարգին, իբր վարկատու հաստատութիւններ։

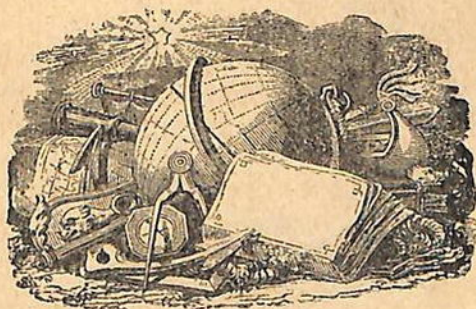
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

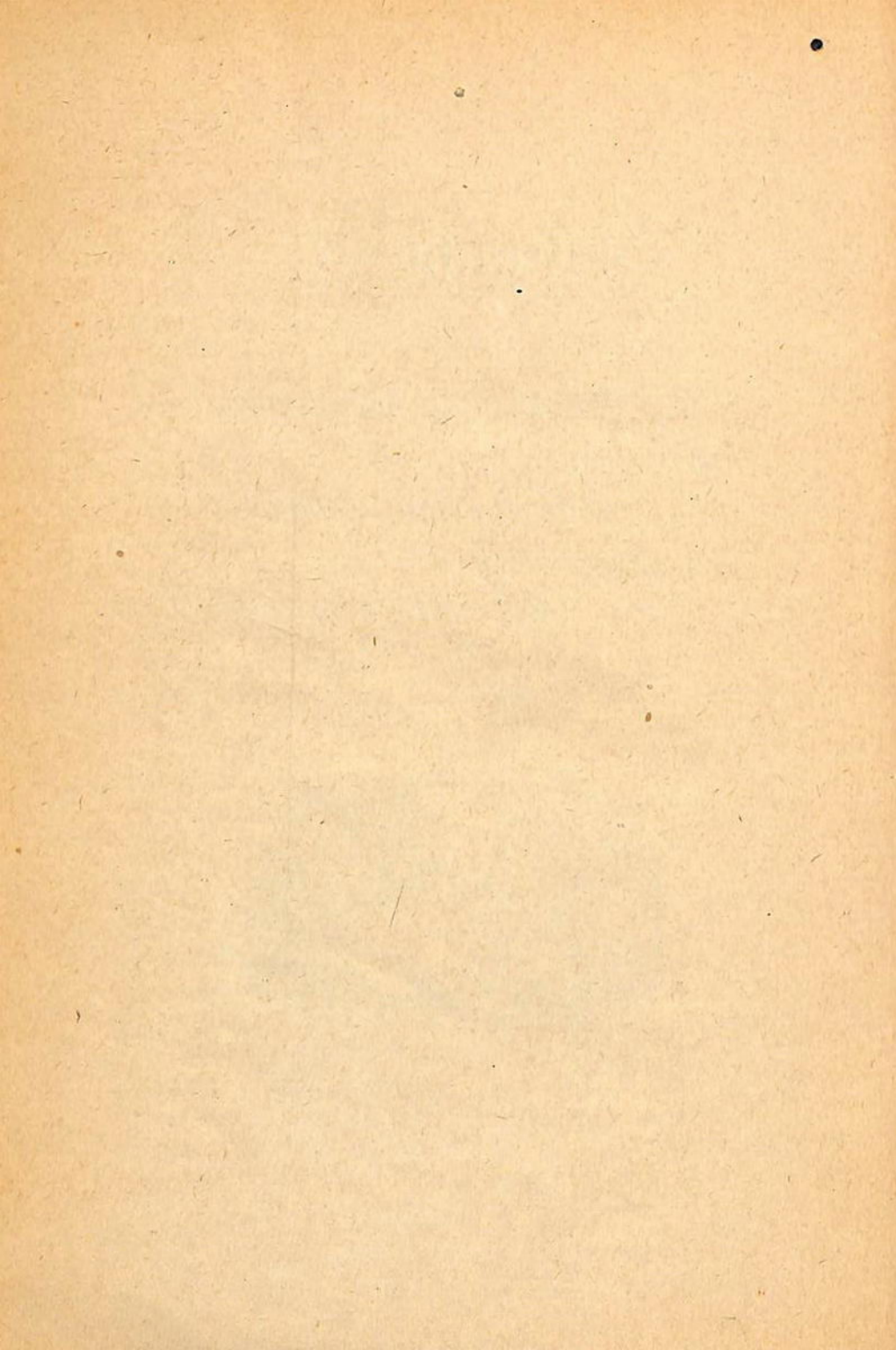
ՄԱԼԿԱՐԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ
ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ,

ՀԱՌՏԱԼԻՔՆԵՐԸ ԵՒՅԼՆ

ԵՒ ԳԱՐԱՌԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐՈՒ ՅԱՆԿԸ

ԳՐԵՑ՝ ՎԱՀԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ազգերու պատմութիւնը՝ երկար դարեր, գրուած է իբր քաղաքական և զինուորական դէպքերու շարայարութիւն մը և պատմիչները հազիւ թէ զբաղած են այդ ազգերը կազմող ժողովուրդներուն հոգեկան ու ֆիզիքական կեանքին վերլուծումին նպաստող մանրամասնութիւններով։ Իբր թէ այդ ժողովուրդներուն կեանքը խտացած ըլլար իրերայաջորդ իշխաններու կամ թագաւորներու ըրած շահատակութիւններուն մէջ։

Յետագային՝ սակայն, մարդիկ հետաքրքրուած են իրենց նախնիքներուն հոգեկան կեանքով և կատարած են պրպտումներ ազգերու անգիր պատմութեան մէջ։ Աւանդութիւններու, հաւատալիքներու, դիւցազնական, հրաշապատում կամ հասարակ պատմութեանքներու, աւանդովէպերու և անոնց յարակից անգիր բանահիւստութեան օգնութեամբ անոնք ջանացած են ժողովուրդներու իսկական պատմութիւնը լրացնել և այդ նիւթերուն ուսումնասիրութեամբ իրենց նախնիքներուն հոգեկան կեանքին պատկերը ցոլացնել։

Այսպիսի շարժում մը հայոց մէջ չատ ուշ սկսաւ, բայց անիկա ամուր շարժում մը չեղաւ և այսօր մենք ունինք թէև ցրուած բայց ճոխ հաւաքածոյ մը հայկական ժողովրդագիտութեան (Folklore)։

Այս շարժումին հետեւելով՝ երբ դեռ հազիւ թողած էի վարժարանը, փոյթը ունեցած էի հաւաքելու Մալկարայի հայկական գաղութին սեփական այն ամէն նիւթերը՝ որոնք կրնային ծառայել այս գաղութին հոգեկան կեանքի անցեալին վրայ լոյս մը սփռելու։ Այս աղքատ հաւաքածոն, ինչպէս ընթերցողը պիտի տեսնէ, բաւական է սակայն ապացուցանելու թէ Մալկարայի հայ

գաղութը, թէև մայր հողէն, մինչև իր վերջին ցրուումը մօտաւորապէս չորս դարէ ի վեր հեռացած (*) և շրջապատուած հակառակ հագոսմաներով, բարքերով և տարբեր լեզուներով ժողովուրդներէ, իր հօգիին մէջ պահած է հայութեան զուտ դրոշմը և հայրենաւանդ հայ լեզուն։ Մինչդեռ թրակիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ բնակող գաղութներ, ինչպէս Ադրիանապոլսոյ, Չորլուի, Կէլիպոլի, Կիւմիւլճիկայի, Ֆիլիպէի ևն. հայերը բացի Ռոստոմթոյի հոծ գաղութէն, կորսնցուցած էին իրենց մայրենի լեզուն և անոր հետ նաև անշուշտ շատ մը հայրենաւանդ թանկագին աւանդութիւններ։

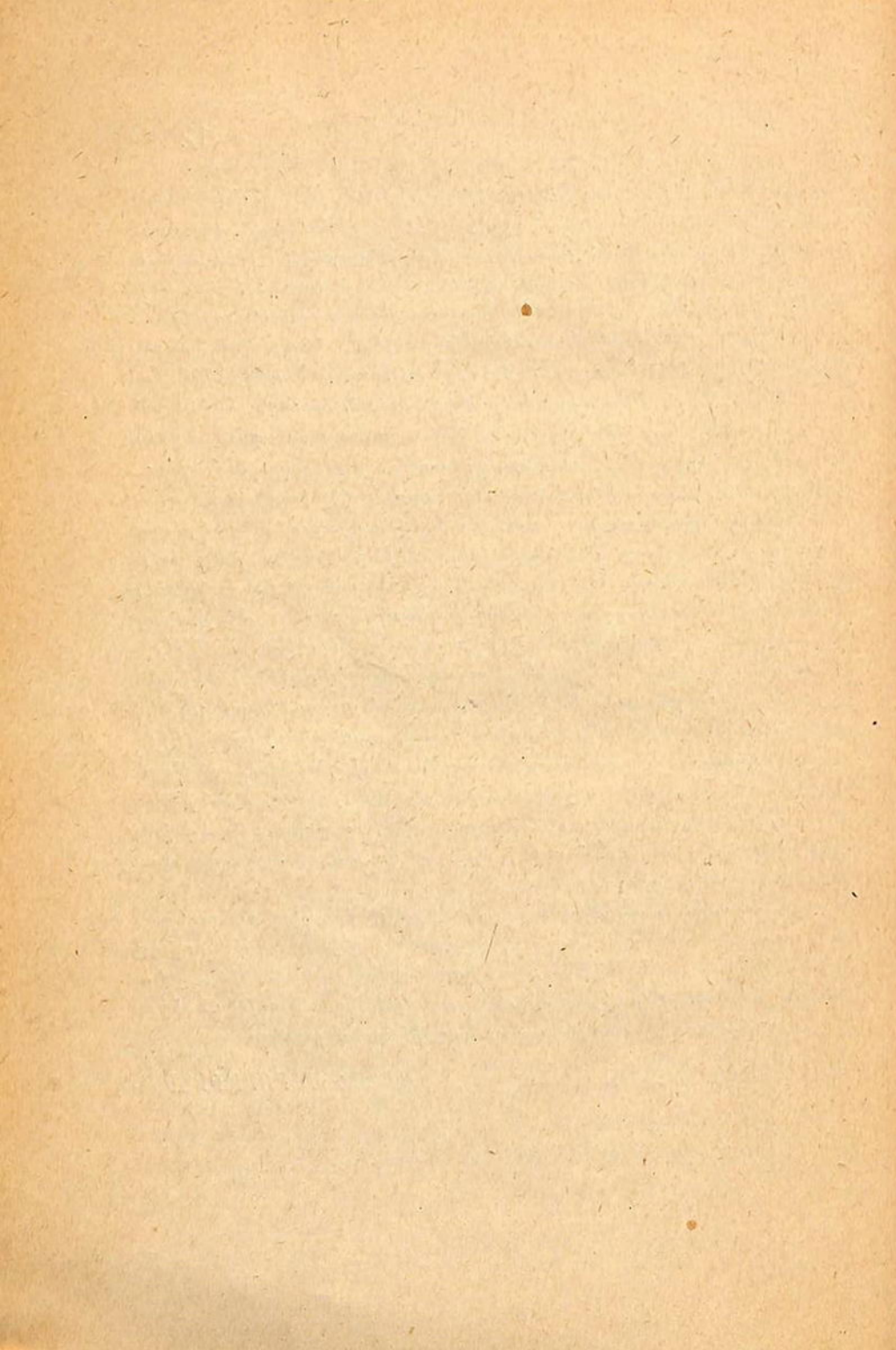
Բաց ի հայկական ժողովրդագիտութեան նիւթերէն, նախանձախնդիր մեր գաւառաբարբառին պարունակած և գրականութեան չանցած հայերէն բառերուն և բացատրութիւններուն, ես հաւաքած էի նաև զանոնք, օր մը ամէնը միասին հրատարակութեան տալու առաջադրութեամբ։ Այսօր՝ երբ Մամիկոնեան Միութիւնը ձեռնարկած է փոքրիկ պատմական յիշատակարան մը կանգնելու մեր այժմ ցիր ու ցան եղած գաղութին, կը կարծեմ թէ այդ նպատակին իրականացման համար, անոր պատմութեան իբր սատար, փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլամ կարգի դնելով ու հրատարակութեան տալով իմ պատանեկան կեանքի այդ փոքրիկ աշխատութիւնը։ Ժամանակին զանազան հանդէսներու մէջ ես հրատարակած եմ գրական ձևի վերածուած հէքիաթներ, իսկ ողբացեալ եղբայրս, Արտաշէս Յարութիւնեան, ոտանաւորի ձևի տակ հրատարակած է աւանդութիւններ։ Ես զանց կ'ընեմ զանոնք և հոս կը հրատարակեմ միայն տնտիպներ։ Այս փոքրիկ աշխատութիւնը գուցէ լոյս սփռէ նաև բանասէրներուն

(*) Աւանդաբար գիտենք թէ հայեր Ռոստոմթոյի նամբով Մալկարա գաղթած են Պաշ Զէյմէ անունով նշանաւոր աղբիւրին շինութեան համար իբր վարպետներ։ Արդ՝ այդ աղբիւրին վրայի արձանագրութիւնը կը կրէ 953 արաբական թուականը՝ որ բրիտանիական 1546 թուականին կը համապատասխանէ (Վ.Թ.)։ (Տեսնել այս մասին ներկայ հատորի էջ 19ի մեր բացատրութիւնը Մ. Հ.)»

ճշդելու համար այս գաղութին ծագումը: Մեղի փոխանցուած աւանդութեան և Տէր Բարթոլիմէոս Աւագ քահանայի երկասիրած Մալկարայի հայ գաղութին ձեռագիր պատմութեան համեմատ՝ որ թրքական վանտալութեան զոհ դացած է. երկու գրելխաւոր գաղթականութիւններ եկած ու հաստատուած են այս գիւղաքաղաքին մէջ, նախ Կամախէն Ռոտոսթոյի ճամբով և յետոյ Անիի շրջանէն՝ անցնելով Ա. Պոլսէն և Ուզուն Բէօփրիւէն՝ որուն մօտ մինչև մեր մեկնումը ժամանակին հայերէ հիմնուած ու բնակուած էրմէնի Բէօյ անունով յունաբնակ գիւղ մը կը գտնուէր: Մալկարայի գաւառաբարբառին, բայերու խոնարհումին և մասնաւորաբար անցեալ անկատարին մէջ կարծած եմ տեսնել հետքը երկու բարբառներու՝ որոնք հաւանաբար տարրեր ծագումով գաղութներու ժառանգութիւնն էին: Այսպէս՝ մեր հայրենակիցներէն փոքրամասնութիւն մը անկատարը կը խոնարհէր Ռոտոսթոյիներուն պէս, օրինակ. կ'ե(ր)թայայ, կ'ե(ր)թայար են. իսկ մեծամասնութիւնը կ'արտասանէր կ'ե(ր)թայի, կ'ե(ր)թայիր են: Առաջին ձևը հաւանաբար Կամախեցիներէն փոխանցուած է, իսկ երկրորդը՝ Անեցիներէն: Ես անշուշտ նկատի չունիմ վարժարանի ազդեցութիւնը երկրորդ ձևի գործածութեան մէջ:

Մալկարայի գաւառաբարբառին մէջ՝ դարերու ընթացքին՝ ներմուծուած էին շատ մը թուրքերէն բառեր, մասնիկներ են. բայց նոր սերունդը սկսած էր թօթափել զանոնք և կը խօսէր բաւական մաքուր հայերէն մը՝ որ կը կրէր տեղական գաւառաբարբառին դրոշմը:

Իմ ձեռնհասութեանս սահմանին մէջ չըլլալով բանասիրական ուսումնասիրութիւն մը ներկայացնել ընթերցողներուս, կը բաւականանամ այս հակիրճ յառաջարան բացատրութիւններով և տտօրեւ կուտամ մեր երբեմնի հայ գաղութին աւանդութիւնները, հաւատալիքները, աղօթքները և փոքրիկ բառացանկը:

ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՀԱՒԱՏԱԼԻՔՆԵՐ

Վ Ի Հ Ա Պ

Վիշապը գոմէշէն կը ծնի: Գոմէշը ծնած ատեն ետին կը նայի իմանալու համար թէ ծնածը իր սեփական ձագն է թէ վիշապ մը: Եթէ վիշապ մըն է, սարսափահար կը փախչի:

Վիշապը իւրաքանչիւր շնչառութեան մեծ համեմատութիւններով կը խոշորնայ և աճարկու կը դառնայ: Ան կ'սկսի աւերումներ գործել: Աստուած երբ կը տեսնէ այս աւերներուն չափը անցնիլը, զանիկա վեր՝ երկինք կը վերացնէ: Վիշապը վեր քաշուած ատեն սոսկալի մ'ըրթիկ, թաթառ առաջ կուգայ և անոր պոչին շարժումներէն ծառերը արմատախիլ կ'ըլլան:

Խ Պ Ը Լ Ի Կ

Խպըլիկը մարդու կերպարանք ունի. զլուխը գտակ մը ունի և ափին մէջտեղը ծակ է: Գիշերը երբեմն անզգալաբար կուգայ հինայի հետքեր դնել մարդոց ձեռքերուն վրայ: Աստուծոյ միայն այդ նշանէն կը հասկնան թէ գիշերը խպըլիկի այցելութիւն մը բնդուներ են:

Երբեմն, սակայն, խպըլիկը կուգայ կը նստի քնացողին վրայ, կ'սկսի ուժգին ճնշել, մինչև որ զայն անշարժութեան դատապարտէ և յետոյ ափով ալ բերանը կը զոցէ, որպէս զի շնչահեղձ ընէ զայն: Բայց չի յաջողիր, վասն զի ափին մէջտեղը ծակ է:

Խպըլիկի այցելութիւն բնդունող մը եթէ յաջողի անոր գտակը խիլ, զայն գերած կ'ըլլայ: Ամէն բան կրնայ պահանջուիլ անկէ նո'յն իսկ ոսկի: Բայց բնդանաբապէս զայն չարչարելու համար մագով ջուր կրել կուտան անոր:

միասին կը բնակէին: Բրոջ ծիծերը մազկուռ կ'ըլլան: Եղբայրները կուլան ու Աստուծոյ կ'աղաչեն որ քոյրենին առողջանայ: Իրենց աղօթքը լսելի կ'ըլլայ և յանկարծակի Բրիտտո կուգայ և սանտր մը ջուրին մէջ թաթխելով մերկ ծիծերուն կը հպէ ու ծիծերը կը բռնկուին: Այսօր մազկուռը աղօթած ատեն աղօթող կիներ (*), Բրիտտոյ օրինակով, սանտր մը ջուրին մէջ կը թաթխէ և ջուրերը ծիծերուն կը կաթեցնէ:

Մազկուռի աղօթքի ձեռք առնելու համար, այսինքն յատուկ աղօթքը արտասանելով հիւանդութիւնը բուժելու կարող դառնալու համար պէտք է սկիզբէն ձեռք ունեցողէ մը արտօնութիւն (ձեռք) առած ըլլալ և կամ փոխանակ ատոր երկրաչարժի ատեն ձեռքերը գետինը քսել մինչև որ շարժը դադրի:

Հ Ա Ն Դ Է Պ Ք

Հանդէպքը մարդու անգիտակից հանդիպումն է դեերու՝ որոնց մարդ որեւէ ձեռով անզգալարար կը վնասէ կամ անհաճոյ բան մը կ'ընէ: Գիշեր ատեն կարգ մը տեղեր միգլելով կամ աւառի տեղ մը վախնալով մարդ կրնայ հանդէպք ըլլալ ու հիւանդանալ: Հանդէպք եղող մը ընդհանրապէս կը նիւարնայ և անորոշ հիւանդութեան մը կ'ենթարկուի, դեղ ու դարման օգուտ չեն ունենար անոր:

Այն ատեն ժողովուրդը հետեւեալ դարմանին կը դիմէ. — Եթէ հիւանդը որոշապէս յիշէ վախցած վայրը կամ կառկածի հանդիպած տեղին մասին, անոր բարձին տակ կը դնեն շաքար և կամ աղ ու խունկ, քանի մը օր վերջ քահանան կուգայ «կարդալիք» (հիւանդի յատուկ աղօթք) կ'ընէ: Յետոյ գիշեր ատեն հիւանդին մօտաւորները անխօս ու անձայն հանդէպքի վայրը կ'երթան և շաքարը կամ աղն ու խունկը կը թափեն ըսելով. «Առէք բերններուս համը, տուէք հիւընտին սաղութիւնը»:

Եթէ հանդէպք եղողը որոշապէս չյիշէ հանդիպած տեղը,

(*) Տես աղօթքներու շարքին:

կ'առնեն թաց մէջքի կապիչ մը և կ'երթան հիւանդին հաւանաբար հանդիպած վայրը և այդ կապիչը գետինները քովոտելով կը տանին բոլոր կասկածելի տեղերը մինչև որ լաւ մը հողերով ծածկուի, յետոյ դայն հիւանդին բարձին տակ կը դնեն քանի մը օր ու քահանան կը հրաւիրեն «կարդալիք» ընելու:

Հիւանդի մը հանգէպ, կոխցու կամ «Աստուծմէ հիւանդ» (բնական հիւանդութիւն ունեցող) ըլլալը իմանալու համար հետեւեալ միջոցին կը դիմեն. — Զրալից հողէ կանանչ ամանի մը մէջ իւրաքանչիւր պարագայի անունով երեք դանակ կը դրնեն: Շաջորդ աստուծն կը քննեն դանակները և ժանգոտած դանակին համեմատ կը ճշգուծի ախտին տեսակը:

Կ Ո Ւ Յ Ո Ւ

Կոխցուն հիւանդութիւն մըն է՝ որուն մանուկները կ'ենթարկուին: Կոխցու եղած տղան գիշերները անքուն կ'անցնէ և շարունակ կը ճչայ: Այսպէսով Թղան կը տկարանայ, կը դեղնի և կը ճզղաձնայ:

Մանուկ մը կոխցու կ'ըլլայ երբ մեռելի մը մօտէն վերադարձող մը անոր քնացած միջոցին սենեակ մտնէ ու տղան արթնցնելով իր գիրկը չառնէ:

Կոխցու կ'ըլլան նաև այն տղաք որ միեւնոյն քառասունքի մէջ ծնած ըլլալով իրարու օրբանի մէջ կը դրուին:

Կոխցուի երրորդ պատճառն ալ պսակէ վերադարձին քընացող մանուկը չարթնցնելն է: Այս կոխցուն կը կոչուի «հարսի փեսի կողք»:

Կոխցուի առաջին պարագային՝ դարմանումի համար՝ տղան գերեզման տանելով բոլոր կասկածելի մեռելներուն վրայ անոր կոխել կուտան: Այս գործողութիւնը հետեւեալ կերպով տեղի կ'ունենայ. — Մանուկը գերեզման տանողներէն մին տղան գրկկելով երեք անգամ գերեզմանին վրայ կոխել կուտայ ըսելով. «Դուն աս կոխեցիր աս ար քեզ» և երրորդ անգամին դիմացի

կիրն կը վերցնէ տղան դերեզմանին վրայէն: Այսպէսով կասկածելի մեղքներու դերեզմաններուն վրայ այս արարողութիւնը կատարելէ յետոյ՝ վերջին անգամ հանգստաքարին վրայ ալ նոյն ձևով կոխել կուտան և վերջին անգամ անոր մայրն է որ կը վերցնէ մանուկը և զայն գրկելով առանց ետին դառնալու տուն կը դառնայ:

Քառասունքի կոխցու եղած մանուկի դարմանումը կ'ընեն հետեւեալ կերպով. — Երկու մանուկներուն մայրերը հորի մը կափարիչին վրայ կը նստին կռնակ կռնակի և իրենց տղաքը հոն կը դիեցնեն և կամ մանուկին աղտոտ շապիկը կամ շորը միւս մանուկին բնական տան մէկ անկիւնը կը խոթեն կամ տանիքը կը նետեն գաղանարար: Այս պարագային կը հաւատան թէ միւս մանուկը կոխցուէ պիտի բռնուի փոխանակ արդէն հիւանդ մանուկին:

Գալով «հորսի փեսի կոխք»ին, կը հաւատան թէ անիկա անդարմանելի է:

Ք Զ Մ Ե Զ Ա Ղ Ի Կ

Նորածին մանուկ մը եթէ առանձին թողուի սենեակի մը մէջ ու երեսը բաց ըլլայ, Քզմեղադրիկը՝ որ շատ անգամ կարճահասակ կնոջ մը կերպարանքը կ'առնէ, կուգայ տղան կը փոխէ անոր տեղ սատանայի ձագ մը դնելով:

Ա Լ Ք

Տղաձգան կին մը ծննդաբերութենէն մինչև քառասուն օր եթէ սենեակին մէջ առանձին թողուի, Ալքը՝ որ դե մըն է, կուգայ և զայն կը խեղդէ ու թաքերը հանելով կ'առնէ կը տանի: Կին մը տեսած է Ալքը: Ծննդաբերութենէն քանի մը օր յետոյ, երբ առանձին կը մնայ, ախտակամածին մէկ մեծ-

կակ ծակէն վեր կ'սկսի ելլել ան սագի գլխու կերպարանքով: Այս գլուխը մինչև ձեղունը կը բարձրանայ և դեռ միայն վիզը կ'երեայ ձերմակ սիւնի մը պէս: Կինը ուրիշ բան չի յիշեր, վասն զի կը յուշաթափի:

ՆՈՐԱԾԻՆԻ ՄԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Նորածին մը երբ առաջին անգամ մէկուն տունը տարուի, տանտիրուհին անոր նուէր պէտք է տայ հաւկիթ մը կամ թուլուպ մը բուրդ, որպէս զի իր տունը մուկերով չլեցուի:

Կ Ա Պ

Կապը այն կախարդական հմայքն է՝ զոր փեսացուին կամ հարսնացուին թշնամիները կը գործադրեն փեսան անկարողութեան մատնելու համար: Ասոր իբր կանխարգել միջոց, փեսան պակուելու գիշերը երբ նոր լաթեր հագցնելու տանին (ձերմակեղէնն ալ կը փոխէ), որպէս զի հակառակորդները չկարենան կապել զայն, անոր բարեկամ և ազգական երիտասարդներն է՝ որ կը հագուեցնեն զինքը: Անոր վրայ որեւէ կապ չեն կապեր, այլ կապելու մասերը ուրիշ միջոցով մը կը սեղմեն, իսկ փեսան իր կոճակները ինք չի կոճկեր, այլ ընկերացող երիտասարդները:

Աղջկան մօտաւորներն ալ դեռ նշանուած առեւ անոր մէկ լաչակը կղպանքի մը մէջ կը կղպեն և առաքատի գիշերը միայն կը հանեն անկէ:

Ա 2 Բ Ի Յ Ա Ի

Այս հիւանդութեան բուժումին համար սուրբի մը պատկերին վրայ կախուած և արծաթ թիթեղէ շինուած աչք մը կը կախեն աչացաւ ունեցողին գլխուն վրայ կամ վիզէն վար:

Բժշկուելէ յետոյ նման արծաթ թիթեղէ աչք մը կը կախեն նոյն սուրբին պատկերին վրայ և կամ անոր արժէքը կը վճարեն եկեղեցիին:

ՇԵՐԱՄԻ ԵՒ ՄԵՏԱՔՍԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Յօրի վերքերը կը կրծէին որդեր՝ որոնցմէ վար թափողները կը ժողվէր ան ու վերապին վերքերուն վրայ կը զնէր, որպէս զի անօթի չմնային ու «կերէ՛ք» կը հրամայէր: Բարի նահապետը բուժուելէ յետոյ զանոնք ծառի մը տակ կը տանի ու «կերէ՛ք» կը հրամայէ: Անոնք անմիջապէս ծառ բարձրանալով կ'սկսին սւտել անոր տերեւները: Փամանակ անցնելէ յետոյ, Յօր այդ ծառին մօտ երթալով կը տեսնէ որ ծառին վրայ խողակներ կան: Կը ժողվէ զանոնք և փորձելով կը տեսնէ թէ անոնցմէ ամենաընտիր տեսակէ թել մը կարելի է քաշել: Այն ատեն կը ծնրադրէ ու փառք կուտայ Աստուծոյ որ այդ զաղիր կենդանիներուն այդպիսի յատկութիւն մը շնորհեց իր վարձատրութիւն իր գթասիրտ վարմունքին:

ԽՈՋԱԿԻ ԲԵՐՔԸ

Կաղանդի գիշերը եթէ երկինքը կապոյտ և աստղերը յայտնի ու փայլուն ըլլան խողակի բերքը յաջող կ'ըլլայ:

ԲԱՄՊԱԿԻ ԲԵՐՔԸ

Որպէս զի բամպակի բերքը առատ ըլլայ, հարկ է գայն ցանել շաբթուան այն օրը որ ձմեռը առաջին անգամ ձիւն տեղացած է:

ՍԵՒԻ ԵՒ ԶՄԵՐՈՒԿԻ ԲԵՐՔԸ

Սեխն ու ձմերուկը ցանած ատեն եթէ շատ զաւակ ունեցող կին մը ձգէ կուտերը, բերքը առատ կ'ըլլայ:

ԿԱՂԱՆԴԻ ԴԻՇՆԵՐԸ

Կաղանդի կէս դիշերին բոլոր վաղուն ջուրերը կէս ժամի չափ կը դադրին հոսելէ: Այս դադարէն յետոյ ջուրերը պահ մը ոսկեղօծ կը դառնան: Այդ պահուն լուացուողի մը մազերը կ'ոսկեղօծուին:

ԿԱԹԱՆԱԴՐԻԻՐ

Այն տղացկան կիները որ քիչ կաթ ունին, ուխտի կերթան կաթնադրիւրին և անկէ ջուր կը խմեն, որպէս զի կաթներն առատանայ: Սովորութիւն է որ ուխտի տեղը՝ սոխով հաց ուտեն:

Ա Ղ Օ Թ Ք Ն Ե Ր

Աստուածամա՛ր, օսկի՛ կամար,
Ծունկ եմ չոքեր քեզի համար,
Աղօթք եմ արեր հոգուս համար,
Իմ չար միտքուկս ինծի մոռցո՛ւ,
Բարի միտքուկս ինծի գիտցո՛ւ,
Ձա դրախտիս դուռը ցուցո՛ւ,
Բռւռ մը ուէնին տո՛ւ հոտ վրաս:
Հոտս կըլմանի բուրաստանի
Քալէ՛ Սառայ, քալէ՛ Մարթայ:
Էկո՛ւր երթանք տէ որ կուգայ:
Իրեք հոգի ընկեր կուգայ,
Մեկն է Յիսուս, մէկն է Քրիստոս,
Մէկն ա մեր հոգուն տէրն է
Տէ՛ր մեզայ, Տէ՛ր ողորմեայ:

Սուրբ խաչը բերնիս,
Պաշտ գաւազանը բարձիս
Սուրբ սկիւնը սրտիս
Աստուածամար, պահէ՛ գիս:

Իշտէ էկաւ իրեք ձիաւոր,
 Իրեքն ար կանանչ կապով
 Մէկն է Յիսուս, մէկն է Քրիստոս,
 Մէկն ա մեր հոգուն տէրն է
 Տէ՛ր մեղայ, Տէ՛ր ողորմեայ:

Սուրբ Սէրգիոս ամուր պահես,
 Կաթն է բաժում օսկի գօտին,
 Դուռն է կայներ Քրիստոսուն,
 Գաւազանով արծաթ օսկի:
 Իր ձին կ'եթայ կանկուն վրայ
 Ի յանյատակ ծովուն վրայ:
 Մարդ մը կայներ, գերութիւն,
 Էկէ՛ք էրթաք ընկերութիւն,
 Դուռ գարնիք փրկութիւն,
 Մեղի տո՛ւր արքայութիւն:

ԱԶԻԶԻ ԱՂՕԹԻՔ (*)

Էկէ՛ք էրթանք Գալիլեա,
 Գալիլեատա ծով մը կայ,
 Ծովին մէջը ծառ մը կայ,
 Ծառին վրայ բուն մը կայ,
 Բունին մէջը օձ մը կայ,
 Օձը օխթը պտուկ ունի:
 Կթեցաք, մակրթեցաք,
 Աչք տուողուն աչքը ճաթի, բաթի:

(*) Աշիշ (Աշից) ԸԼԼԱԼ, կը նշանակէ չար աչքէ մը ազդուելով նիւանդաճալ:

ՕՉՈՒԿԻ ԱՂՕԹՔ

Տիմիւրեալ տապանաց,
 Քաջալերեաց չգտերաց,
 Լուսաւորիչ դէմս ելած.
 Մընտառ օսկոր վո՞ւր կ'եթաս,
 Քալեր եմ, կապեր եմ,
 Եօթը պտուղ Աստուածամար:
 Զերերաս, չգրբտաս,
 Ասօր իմ վերայ չվերանաս,
 Եթէ վերանաս,
 Յիսուսի չղթան ճիտութիւնս:

ԽԼԻՐԹԻ (ՔԵՕՍԹԷՊԷԿ) ԱՂՕԹՔ (*)

Սուրբն Գրիգոր դրին հորը, օձուն կուրը, թին թխաւորը
 ձու ածեալ ցուցուցեալ չցաւիս բերանովը. թէ ես չարժիմ, դու
 մի՛ շարժիր: Ամենը ապականին մինչև օրն արեցաթն ցաթէ,
 եօթն ժամուն պատարագովն ի խթին (կնթակային անունը) շու-
 չապը, Քրիստոսի բուժովը. Աստուածամայրին քաղցր կաթովը,
 Գարրիէլ հրեշտակապետին թուրովը, Դաւիթ մարգարէին սան-
 դուսովը, Իրեք հարիւր վաթսունը վեց հայրապետին աղօթքովը,
 քսանը չորս մարգարէին աղօթքովը, վէ հուռնէս, վէ կուռնեո,
 վէ կանաչն ես, վէ խլուրթուքն ես, ախթաս, փասհաս ե ու
 տարի ե իլլէթի սարսափիւր, սափ ֆէնա իլլէլի վրայէն կէլ
 կէչ տաղլարա, թաշլարա, ուլու ուլու աղաճլարա: Կրթսին ճէ-
 հէնէմին քաթ տաղըն արարնա:

ԷՔԶԷՄԱՅԻ (ԹԷՄԻՅԷ) ԱՂՕԹՔ

Մոջումակը բուն է շիներ
 Ապառաժ քարին վրայ:

(*) Այս աղօթքը ընդօրինակուած է Պօղոս Թագաւորեանի
 ձեռագիրն հէքիմարանէն՝ որ կորսուած է:

Քրիստոս վերէն անցեր
Տեսեր արմընցեր,
Թքեր չորացեր
Թքնիմ չորանայ
Թո՛ւ, թո՛ւ, թո՛ւ
Թքնիմ չորանայ:

Մ Ա Զ Կ Ո Ւ Լ Ի Ա Ղ Օ Թ Ք (*)

Գիտոն Խառոյ խառչը խառչը,
Եօթն աղբար, քուր մը
Կուլան ու կ'աղաղկին:
Մեր Տէրը, Յիսուս Քրիստոս էկաւ.
է՛ր կուլամ, է՛ր կ'աղաչիմ,
Վերջը լամ, վերջը լամ:
Միծերս ծծեցաւ, ծիծերս հաշտեցաւ:
Ասի սայրը, ձգեցի ջուրը
Զարկի մարմինիս, թափեցաւ ջուրը:

Զ Ա Ր Ա Զ Ք Ի Հ Մ Ա Յ Ե Կ

(Բաղուելով ընդօրինակուած)

Անունն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ. Սարի էլ, Սա-
րակնէ էլ. Սուգի էլ, Սարի էլ, Տայի էլ, Թուբան Աստրան.
Ուր այս անուանք գրեալ կան և կը յիշեն, մի՛ իշխեսցէ չար
աչք և չար նիյէթ և ամենայն ցաւ հեռի եղիցի ծառայիս Աս-
տուծոյ, ամէն:

(*) Տե՛ս էջ 127, մագկուլի սուանդութիւնը:

ԱՂՈՔ՝ ԱՆԿՈՂԻՆ ՄՏՆԵԼԷ ԱՌԱՋ

Իրեք զիրենք ձիաւոր
Իրեքն ար կանանչ պահապան
Մէկը սիրտիս,
Մէկը բարբիս
Մէկը դռանս պահապան:
Իշտէ մտայ գերեզման
Հոգիկս տամ քեզի խթման
Տէ՛ր մեղայ, Տէ՛ր ողորմեայ:

ԱՆԿՈՂԻՆ ՄՏՆԵԼՈՒ ՊԱՀՈՒՆ

Էրկնուց աստղը, ծովուն տաղը, լեռներուն տերեւը ազ-
ուէ՛, ժողուէ՛ քովս բեր:

ՄԶԿԻԹԷՆ ԵՐԳՈՒԱԾ ԱՏԵՆ

ՀԱՅ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՄԱՄԻԿԸ Կ'ԸՍԷՐ

Լոյսս լուսաւորչին
Հաւատքս Բրիստոսին,
Վա՛յ ուրացողին, վա՛յ ուրացողին:

ՄԱԼԿԱՐԱՅԻ ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԻՆ

ԲԱՌԱՅԱՆԵՐ

Ա.

Ալլատ. յողնած
 Ալլրաիլ. յողնիւ
 Ակիւ. փոքրիկ քերոց (թիի ձևով)
 Աղշոյր. թեթևորէն աղի
 Անառք. (կերպասներու) նոր ու յղիուն վիճակը
 Անքուել. ճնշելով չփել (լուալու կամ խմոր չինած ատեն),
 ճմլելու. համար կտրուած խմորի գունատ մը:
 Ամպալարիկ. ամայի, անմարդի
 Անդիստաճր. անդիի կողմերը, բաւական ժամանակ յե-
 տոյ
 Անժուր. ջրտշատ ու անհամ (կերակուր)
 Անիծ. ոջիլի հաւկիթ
 Անճոտ. աղքատ (անարգական), անարմէք
 Անկշքոռ. գանկին ականջին ետեի մասը:
 Աչէն. մեծ պարկ
 Ասղըսէր. համակրելի սիրուն
 Ատրկել (ձեռքը). ժամանակ ունենալ, կարենալ
 Արմնալ. դարմանալ
 Ափել-Թոփել. համողել

Բ.

Բարակ մանել. խիստ մանրամասնութիւններու մէջ
 մտնել
 Բարակցաւ. թոքախտ
 Բարի լուսի բալիք. շատ կանուխ ելող
 Բռգընիլ. կերպասի մը վրայէն թելերը քաշուիլ
 Բըռել. չափազանց դեղնիլ ու կնճռոտիլ (դէմքի)

Բերընսիվար, բերիքսիվար, երեսի վրայ (իշնալ, պառկիլ)
 Բզընտիլ, մաեշլով թելերը կախուիլ (կտաւի)
 Բիւրապը, ոստայնանի բարակ սանտր
 Բնակուիլ, երկար ատեն մնալ
 Բշտել, փոքր ըշտիկներ գոյանալ
 Բոքուլ, փայտի սրդ
 Բոզընտրալ, վարանելով ուշանալ, երկմտիլ
 Բուռ մը մեղու, խիստ անհանգարտ (տղայ)
 Բոնրել, խարկել, խորովել
 Բոնրկան, բռնաղ (պտտուատ, տնկուած բոյս)
 Բոնկան, դւարագրգիռ, բարկացոտ
 Բրդուռ, կտոր (բրդած մաս)
 Բրքշակ, սրունք

Գ.

Գըզըր, գիրկ (մանկական բառ)
 Գըշեր պառակ, իրիկունը մեռած ըլլալուն համար գիշերը անթաղ մնացած մեռել
 Գիտուճան, ծանօթ
 Գիւսայ, սոխի հունտէն առաջ եկած սոխիկ՝ զոր ցանելով կ'ստացուի սոխը
 Գլխել, թափելու աստիճան տիղել
 Գլխուճուռն քաքրել, սաստիկ և երկար յանդիմանել
 Գլտորնաճ, սալ (եղի, գոմէշի)
 Գնտոց, ծրար (պահուած ոտակի)
 Գոնտուլիլ, (ծառի ծիլերու) ծաղկումի մօտ ըլլալ
 Գոքէգուշ, գէմքի գէշ արտայայտութիւն ունեցող
 Գուլայ, իրարու փաթթուած բամպակի շատ մը պատարագներ
 Գուշ, փայտէ կլոր և խոշոր շաման մը
 Գցըրուիլ, աննշան, անարժէք (մտրել կամ իր)

Դ.

Դաճկըտիլ, դանակով կտրտել, հարուածներ տալ

Դաշտել. սևեռուն ու մտախոհ ըլլալ
Դեղիմիառ. դեղնորակ
Դրկալ. երկարօրէն լալ
Դեզապուր. փիլաֆ
Դղխուկ. աշխուք
Դմբլէ. թմրած, ապուշ (մարդ)
Դոլը դարտակ. ապուշ
Դոնդու. գէր ու փափուկ (աղջիկ)

Զ.

Զրկակիլ. չափազանց ծարաւնալ

Է.

Էզնի. եղ
Էհնկել. խիստ նուազիլ (ակի, աղբիւրի)
Էրեթուրկալ. յօրանչեւ
Էրեսել. խնդրի մը ճշմարտութիւնը հաստատելու համար
երկու հակառակ կողմերը տեղ մը բերել ու անոնց բացատրու-
թիւնները լսել: Այգիի մը կամ արտի մը բերքը ժողուել
Էրեսէն քացախ վազել. խոժոռաղէմ ըլլալ
Էրկան-թաթիկ. գոյ
Էրկիր. օտար
Էրկու հոգով. յղի
Էփէէխաշ. հացի միջուկով, ընկոյզով, սխտորով և քա-
ջախով պատրաստուած կերակուր մը
Էփոն. քաղցուով անուշեղէն պատրաստելու դործողու-
թիւնը
Էփչել. մաղած տոնն մաղուածը վեր նետել մաղէն՝ որ-
պէսզի հովը թեթեւ մասերը տանի

Ը.

Ըզկըռին. կոշտ մարդ

Թ.

Թալաթոսել. աճապարանքով աւարտելու աշխատիլ

Թագիկ. ձանձրացուցիչ (մարդ)
 Թացուկ անել. հէնքի բրթած մէկ թելը առժամապէս ու-
 րիշ 5-10 թելերու կապել
 Թելկապ. մանածի երկու ծայրեր ոլորելով և իրարու
 միացնելով գոյացած կապ
 Թելկապիչ. ոտտայնակներու մօտ պատրաստ մանած որ
 թելկապ ընելու կը ծառայէ:
 Թեռայ. թրքկոտում
 Թէք. շիւղ (փոքր)
 Թքոնիկ. թրթնջուկ
 Թինոնո. ապուշ
 Թիքուկ. կկու
 Թմքուկիլ. թոյլ կնճիռներ ունենալ
 Թնքոց քլլալ. ոտքի կոխան ըլլալ, անիրաւունիլ
 Թշել. թուշերը լիցուցած ուտել
 Թոքոքել. վիրաւորել (բարոյապէս), անհանգիստ ընել,
 քամահրել
 Թոժլիլ. թռչնիլ
 Թոնկիլիլ. տապալիլ, մեռնիլ (հեգնական)
 Թուլ ուլ. սանտրուած և մանելու պատրաստուած բուր-
 ցի գլանաձև դանդուած մը
 Թրատել. կտոր կտոր ընել, չափազանց անհանգիստ ընել,

Ժ.

Ժաժք ելլել. չափազանց յուզուիլ և դողալ
 Ժանդուր. ժանդ
 Ժանդոտիլ. ժանդոտիլ
 Ժմնել. հասնիլ (արագ)
 Ժմնցնել. հասցնել (արագ)
 Ժում. անգամ (ճաշի ևն.)
 Ժրթալ. աճապարել

Ի.

Իվ ինիկ. չափազանց հետաքրքիր

Լ.

Լամպոնտել. ճերմակ բորբոս կապել
Լառնատել. պատառոտել (մարմինի մէկ մասը, ևն.)
Լացիկ. իր վիճակէն շարունակ դժգոհութիւն յայտնող
Լեզ. աղտոտ և հոտոտ ցեխ
Լկել. լիզելով ուտել
Լոլիկ. չափազանց թրջուած, գինով
Լոկոնել. առատօրէն քսել
Լողը. չափազանց թրջուած
Լողուիլ. խխում գառնալ
Լոշ. անուշով և ընկոյզով պատրաստուած ծաղ
Լոռտիկ. չափազանց թրջուած. չափ գինով
Լիտել. անյազօրէն լափել

Խ.

Խաշիլ. ալիւրի լուծոյթ՝ որով ոստայնանկները հէնքի
մանածը կ'օծեն
Խարխնծին. միտի հալեցուած ճարպին մնացորդ մասը
Խզալ. սահել
Խծիք. բամպակի պարապ խողակ
Խտըր. թեթե ու շատ խնդացող (աղջիկ)
Խերկեցիլ. կծկաիլ
Խշխշուկ, փափուկ ու սիրուն
Խօսմուռուկ. խօսք մտիկ ընող

Ս.

Սակաճայ. չափազանց աչքը բաց, հետաքրքիր
Սգլիլ. հոտի մը տեղ մը երկարօրէն տիրելը, մնալը
Սին. հաստ աղացուած կտրկոտէն դատուած մաս մը

(Իրմիք)

Ծինապուր. ծինով ու կաթով պատրաստուած կերակուր
 Ծնունիկ. ոստայնանկի զործիքին մէկ մասը
 Ծկըլծկըլ գալ. անհանդարտ հետաքրքրութիւն ցոյց տալ
 Ծկըլուտան. ուշիմ, անհանդարտ և աչքը բաց
 Ծուռլզու. ալպանացի
 Ծուռ ցից. ոստայնանկի զործիքին մէկ մասը

Կ.

Կալս—վէշ. անճարակ կին, թափթփած
 Կայրուորի. կանգնիլ, յամառօրէն պահանջել
 Կապած—տել. անճարակ, ծոյլ
 Կապը կյրըիլ. ջլատուիլ
 Կաւել. խարելով համոզել
 Կթնել. ըամպակը կուտերէն զատել, սպառիլ (հարըստու-

թեան)

Կիծ. ռիս, բարկութիւն

Կլոր. տհաս սելիս

Կլորը—կորել. անտեղի կերպով յաճախ խնդացող

Կնիկ—կարապետ. կնամարդի

Կնտել. չափէն աւելի կարճ կտրել

Կոլել. խմել (ոգելից ըմպելի)

Կոխցու. հիւանդութիւն՝ որ կը հաւատան թէ մեռելի
 մօտէն զերադարձող մը կը պատճառէ ևն. (տես հաւատալիքնե-
 րու շարքին)

Կով ուրծուծ. մեծ մաղէս մը

Կորկոտ. մեծ անկանի մէջ ձեծուելով թեփէն զառուած

ցորեն

Կուել. թխմիլ, շատ ուտել կամ կերցնել,

Կուրժմտիլ. կնճռոտիլ

Կուրնն. մանածի մը պճռքած մասը

Կուկուալ. հաւկիթախաղի ատեն հաւկիթները իրարու

դարնել

Կտիմ. հիւսքի օղակ

Ն.

Հառգելիլ . չափազանց տաքնալով նեղուիլ
Հարբիլ . շատ յոգնիլ
Հաւատքը տալ (կերակուրի) . նեխիլ
Հէնք . կտաւի թելերուն երկայնքին ձգուածները
Հէնք հինել . տեղէ մը շատ անգամ անցնիլ
Հինել . հէնքը պատրաստել
Հնննալ . ծածուկ մտահոգութիւն ունենալ
Հոգիի քըջոց . խիստ ձանձրացուցիչ
Հոգուն տունը մարիլ . չափազանց ցաւ գգալ
Հռանցն—նռանց . արագ ու տնդոտ (երթալ, աշխատիլ)
Հըրքտրկալ . սպառնալից՝ մէկուն վրայ երթալ

Ձ.

Ձգէ—ձգէ . թափթփած
Ձեռքը—էրկան . գող
Ձեռք—քաշ . գող

Զ.

ձատկուել . սիրտ զիրաւորել
ձողալ . հիւանդագին լալ
ձողած . ճղճիմ ու լալկան (մանուկ, կատու)
ձըւտալ . ծանր դործի մը մէջ չարչարուիլ
ձիտին կըյանք գալ . չափազանց դժուար թուիլ
ձլըկել . ցաւագին պոռալ
ձլըլուկ . վտանգի աղաղակ
ձլտորուորիլ . ուժերը հաւաքել
ձմայել . ուտել (հեգնական)
ձննալ . լալ (հիւանդ մանուկի)
ձղխել . ճնշել, հպատակեցնել
ձուք . ծայր, խաղողի փոքրիկ ողկոյզ
ձուք—նուք . կեռաս (մանկական բառ)
ձուիկը նաքիլ . պոռալով լալ (մանուկներու)

Մ.

Մագէկարօտ. գօշ

Մագկուլ. ծիծերու՝ հիւանդութիւն՝ զոր ծծկան կիները
կ'ունենան

Մալը ճակ է. խօսուած լեզուն կը հասկնայ

Մաղուչուք. մաղուած բանի մը աւելցուք

Մար. լայնք (կերպասի)

Մընրը. մաքր կրակ, կայծ

Մթանը. մութը կոխած ատեն

Մխրիկ. ոջիլի ձագ

Մոլիկ. շատ փոքրիկ ձիւղիկ

Մուխը մարիլ. չափազանց ցաւիլ, կործանիլ (տնտեսա-
պէս ևն.)

Մուխ-փոր. զիւրազգած, սրտին ցաւը քաղտնի պահող

Մտի վար էքալ. խորունկ խորհիլ

Մրդտել. մշուշոտ բլլալ և թեթեօրէն անձրեւիլ

Մրշիլ. հալիլ (կրակի)

Մօրլալիչ. հարսին մօր տրուած նուէր

Ն.

Նժալ. շատ բարակ անձրեւիլ

Նժնժալ. ընդհատօրէն նժալ

Նուսլ կամ նիալ. կարճ շունչ առնել (հիւանդի)

Նիֆնիալ. ընդհատօրէն կարճ շունչ առնել (հիւանդի)

Շ.

Շաղշլել. անձրեւիլ ցողի պէս

Շան քարոզ կարդալ. համողել (խաբելու նպատակով),

խրատել

Շաշլափատ. ոստայնանկի գործիքին մէկ մասը

Շըւռտել. արագօրէն և անյաջօրէն սւտել հառցնել

Շիվ. խաղողի կեղև

Շնթուկիլ. պառկիլ (անարգական)

Շպտել. Սեղմիլ, ժողուել (բերանը կերակուրի մը)

Շրթբլիկ . նորութիւնն ու փայլը կորսնցնել (կերպասի)
ճմռթկիլ

Շքնել . շուք ընել

Ո.

Ոսպը քարոտ է . խօսուած լեզուն կը հասկնայ

Ոտից . ոտնաման

Ուզուզիկ . միշտ բան մը ուզելու սովորութիւն ունեցող

Չ.

Չաթուկ . սաստիկ գոռում

Չաղ . անգամ

Չաչակիլ . համոզել (տեղ մը միասին երթալու համար)

Չարչքուիլ . շատ աշխատիլ, ջանալ

Պ.

Պալմար . քիչ առաջ

Պաղուկ . պաղ գոյն կամ արտայայտութիւն ունեցող

Պաղիլ . մեռնիլ (անարգական)

Պայրուկ . մանած սլորելու համար պատրաստուած բամ-

պակի պատրոյգ

Պայրուսել . պայրուկ (պատրոյգ) շինել

Պայրուքաց . պայրուկ շինելու փայտ

Պեղել . մաքրել (վլալ-պեղել միասին կը գործածուին)

Պէտել . խնամել

Պիիկ . լակոտ

Պլլի մատ . ձկոյթ

Պլոն . շերամ

Պնրտիպ . եռալու սկսիլ, չափազանց անհանդարտ ըլլալ

Պուկ . որկորին վերի մասը, կովորդ

Պուի . անտեղի կերպով զիւրազգած

Պտղըտել . հտտերը բրցնել (ողկոյգի)

Պտուտ պտուտ գալ . անձկութեամբ պտտիլ

Պրնել . քերթել, մէկուն գաղտնիքը կորզելու համար

հարցումներ ընել :

Զ.

Չալ ք. տենդի տապալակում
 Չալ քէջլ ու ք գալ. տենդէն տապալակիլ (հիւանդի)
 Չխջխանք. ջրոտ ու ցեխոտ (օդ, փողոց)
 Չխտրկել. զուգել (թելերը)

Ս.

Սայպել. մէկը ճամբու դնել ձեռով մը
 Սիրտեփոց. կսկծալի
 Սխոռը-գուշ. սխտոր ձեծելու փայտէ անկան
 Սոխ-տապակ. մոխիրի մէջ տապկուած սոխ՝ զօր վէրքի
 կամ պալարի վրայ կը դնեն
 Սրբաբերնել. հէնքը ոտտայնանկի գօրծիքին անցնել
 Սրտալէք. աղացկան

Վ.

Վառ. բամպակի բացուած խողակ
 Վարաց լաչակ. ճակատը և դէմքին վարի մասը ծածկե-
 լու ձեռով կապուած լաչակ
 Վարդեցիկն հազո՛ւ եցցել. գինովնալ
 Վլանօղակ. ամանները լուալու յատուկ լաթ, աղտոտ
 կին

Տ.

Տարամբիլ. (տարամտքիլ) խելքը ցնորիլ
 Տրպրնիկ. կարճ ու դէր
 Տլքիլ. թուլնալ (բանջարեղէններու)
 Տկուիլ. ուռիլ
 Տղալ ոլիկ. տղաքը շատ սիրող
 Տնկըման. մղկիթ, մինարէ
 Տնկըիլ. մեռնիլ (անարգական, ծաղրական)
 Տութլօշ. լութօշ. կնճռոտած ու թոյլ դէմք ունեցող
 Տրփալ. շարժիլ

Յ.

Յամքեփոց. կաղամբով և սոխապով պատրաստուած կե-
րակուր մը, սրտնեղութիւն պատճառող բան
Յատկառութ. վէրք մը որ ազոց երեսները կը վարակէ
Յրքութիւ. ցրութիւ

Փ.

Փլիլ (հոտի). տիրել
Փորուս ըլլալ. չափազանց հոգ ընել
Փոփել. չափազանց խնամքով և փափկութեամբ վար-
ուիլ
Փըշուք—ապուր. հացի փշրանքով պատրաստուած ապուր

Ք.

Քաճ. կին (անարգական)
Քառանիկը նաքիլ. չափազանց պոռալ
Քարատրկել. քակել փլցնել, տեղէն հանել
Քարուկապան ըլլալ. անողոք ըլլալ
Քաֆ. փրփուր (կերակուրի)
Քզմբդալ. ժպտիլ
Քքքքալ. թեթևօրէն եռալ
Քոռէլ. գերեզման (անարգական)
Քուրալ. անհանդարտ ըլլալ, շարժուիլ

Օ.

Օլսքնաղբար. մեծ արջ (համաստեղութիւն)
Օղջանէլ անել. վերի վերոյ չափի (կերպաս մը) որքան
երթալիքը գիտնալու համար
Օշլոտ ծին բարակ ծին
Օջիլ մեռած. եռանդէ զուրկ
Օռծինք ըլլալ. լքուած ու թշուառ ըլլալ
Օրէմ լարել. կռիւ ընել, պոռպոռալ, խռովութիւն հանել:

ՋՐԱՆՈՅՏ

(ՀԱՎԱՍԹ)

Չմեռ գիշերները՝ մեր զիւղաքաղաքին մէջ, անօրինակ հրապոյրներ ունէին: Իրօք մենք զուրկ էինք մեծ քաղաքներու ժամանցներէն, հաւաքոյթներէն, պարերէն, թատրոններէն, բայց ունէինք գիշերային այցելութիւնները, անունի տօնախմբութիւնները՝ որոնց միջոցին կը վայելէինք մեր մառաններու բնւոյ թարփումները: Լապտերները՝ որոնցմէ կ'առաջնորդուէին այցելուները ձիւնածածկ ու սառուցիկ փողոցներէն, կը դարձաբռնէին հոն շրջմովիկ հուրերու պէս մինչև ուշ գիշեր: Չմեռը հօգ չէր բերեր իրեն հետ, վասն զի առատութիւն, ուրախութիւն, սէր և հոգիներու անդորրութիւն կը տիրէր գրեթէ ամէն տան մէջ:

Մեր պապենական տան մէջ մեզի, մանուկներուս հա՛մա՛ր մանաւանդ, երջանիկ ժամեր էին այցելութեան ժամերը, վասն զի հիւրերուն հետ կուգային մեզի տարեկից մանուկներ՝ որոնց հետ կը զուարճանայինք ու միասին կը վայելէինք առաւօրէն միբոգեր ու անուշներ: Յետոյ մեծերը կը հաւաքէին զմեզ իրենց մօտ ու երգել կուտային մեր սովորած հայրենասիրական երգերը, իրենք ալ մեզի բնկերանալով: Երբեմն անոնք կը խօսէին լուրջ նիւթերու վրայ, փաճառականութեան, փոքր առուստերներու և անխուսափելի քաղաքականութեան վրայ: Մենք այն տան կը ձանձրանայինք, վասն զի ատոնցմէ բան չէինք հասկընար և կամաց կամաց կը սպրդէինք սենեակէն դուրս, երթալ հաւաքուելու համար տան այն սենեակը՝ ուր տաքուկ թոնիրին

անկիւնը մեզ կ'ընդունէր մեր տան ծերունի սպասուհին, Վարդ-
խաթունը՝ զոր մեծ մօր մը սիրով կը սիրէինք և որ նոյն գո-
րովով կը չրջապատէր զմեզ։ Անիկա՝ էր որ մեզի կը սովորեցնէր
իր անգիր աղօթքները և կը դուարձացնէր իր կեանքէն դուրս-
ներ պատմելով։ Բայց մեր մանկական երեւակայութիւնը կը
ձանձրանար անոնց միօրինակութենէն ու կ'ուզէր, կը պահան-
ջէր այս աշխարհէն դուրս, գերբնական դէպքերու և էակներու
պատմութիւններ լսել, վասն զի անիրականը աւելի տպաւորիչ
էր քան իրականը և մենք պատրաստ էինք մեր վախերուն ու
յուզումներուն մէջ անիրականը աւելի՛ իրական համարել քան
բո՛ւն իսկ իրականը։

Այդպիսի գիշեր մը, երբ թոնիրին անուշ ջերմութիւ-
նը մեր անդամները տաքուցած էր և զմեզ գարնան հաճելի գի-
շերտան մը տպաւորութեան տակ կը պահէր մենք, տղաք, փոք-
րիկ չարութիւններու և անառակութիւններու սկսեր էինք մըղ-
ուիլ։ Այն ատեն մեր սիրելի Վարդխաթունը մեզի պատմեց իր
պահեստի հեքիաթներէն մին, Սու մէլէյի (Ջրանոյ) հէքիաթը՝
զոր այսօր ինծի կը վիճակի վերյիշել ու գրի առնել։ Եւ այսօր,
հնգետասնեակ մը տարիներ յետոյ, կարող չեմ գայն պատմելու
այնպէս՝ ինչպէս ինք պատմեց իր գեղջուկ բարբառով, այլ այն-
պէս՝ ինչպէս կախարդական գիրն ու գրիչը, թուղթն ու գրա-
կանացնելու մօլութիւնը կը թելադրեն ինծի։ Թող մեր հաւ-
գուցեալ Վարդխաթունի և անոր նմաններու հոգին ներողամիտ
ըլլան ինծի իմ այս յօռի և ակամայ շեղումիս համար։

* * *

Ջրանոյները իրենց ջրասոյգ կեանքի հրաշապատում ըն-
թացքին մերթ մարդկային զգացումներէ և կիրքերէ տարուած՝
գիշերանց կը թողուն իրենց հեղձկ աշխարհը և մարդոց հետ կու-
գան հաղորդակցիլ և մասնակից ըլլալ մարդկային հոգիին ալեկո-
ծումներուն։ Գլխաւորաբար սէ՛րն է որ կը մղէ զանոնք այդ բանին
և բնականաբար գեղեցիկ երիտասարդները կ'ըլլան անոնց արկա-
ծախնդրութիւններու հերոսները։ Այս վերջինները գիտեն թէ
եթէ Ջրանոյն մը այցը ընդունին, անիկա պիտի սախէ գիրենք

որ խօսին: Պէտք չէ խօսիլ անոր հետ, վասն զի այդ գերմարդկային էականերուն հետ անգամ մը խօսողը այնքա՛ն կը գրաւուի սիրով որ նոյն իսկ կը խենթենայ: Վասն զի սէրը՝ որ հզօր է մահուան չափ, և որուն մարդկային բանավարութիւնը յաղթելու քիչ անգամ կը յաջողի, երբ գերմարդկային էակէ մը ներշնչուի, երիտասարդ հոգիները կը յաղթահարէ շուտով ու կը քշէ իր վտանգաւոր յորձանքներուն մէջ, տանելով զանոնք դէպի իրականութեան աշխարհ մը կամ դէպի յաւիտենական դրժբաղդութիւն, դէպի ի կորուստ:

Ու գիշեր մը կը պատահի որ անծանօթ գիւղի մը մօտի լճակէն ջրանոյշներ ելլեն դուրս ու անշուշտ շրջին գիւղին մէջ: Անոնք երդիքներէն ներս կը թափանցէին և դուռերու ճեղքերէն ներս կը սպրդէին անձայն՝ առանց տեսանելի ըլլալու մարդկային արարածներէ: Այսպիսի այցելութեան մը պահուն անոնցմէ մէկը կը գրաւուի քնացող գեղանի երիտասարդի մը տեսքէն: Կ'արթնցնէ զայն և կ'ստիպէ իրեն հետ խօսելու: Երիտասարդը ապշահար՝ չի գիտեր թէ երա՞զ է թէ իրականութիւն: Կը վախնայ, բայց ջրանոյշին սիրատարի նայուածքը, փափուկ ու անդրաշխարհային ձայնը կը թովեն զինքը: Պահ մը կը յիշէ խենթենալու վտանգը, բայց անոր քնքոյշ մարմինէն արտաբերող բոյրը, անոր գերանուրբ մատերուն գգուանքը իր դէմքին վերայ կ'զգլիսին զինքը և մոռնալով ամէն բան կը պատասխանէ անոր: Անոր բառերը սիրոյ բոցերով բռնկած են ու կ'այրեն ջրանոյշին սիրտը: Երկուքին մէջ սիրոյ հրդեհը իրենց հոգիները կը լափիլիդէ: ա՛լ ոչ ջրանոյշը կը յիշէ իր էութիւնը և ոչ երիտասարդը այն անդունդը ուր կը խորասուզի: Կը մեկնին անձայն դէպի անծանօթ վայրեր՝ ուր լռութեան ու մթութեան մէջ կը թաղեն իրենց չափեցող վայելքները: Արշալոյսէն առաջ, սակայն ջրանոյշը կը թողու իր սիրականը և կը վերադառնայ դէպի ջուրերու անդունդը՝ նորագոյն վայելքներու խոստումներ տալով երիտասարդին: Այս վերջինը գաղտնօրէն տուն կը վերադառնայ ու կը մտնէ անկողին, սիրտը բոցավառ և մարմինը իրմէ այդքան շուտ խոյս տուած հրապոյրներէն սարսուռն: Ան ինքզինքէն ելած է այլևս, էապէս խենթեցած չէ, կ'զգայ զայդ, այլ կը սի-

րէ բուռն ու խոր սիրով գերմարդկային էակ մը՝ զոր չի կրնար մշտնջենապէս կապել իրեն և ըզձանքը՝ որ կը տանջէ զինքը, արդէն իսկ խենթութեան սահմաններուն կը մօտեցնէ զինքը:

Յաջորդ օրը աղան ա՛լ ինքզինքին տէրը չէ՛: Իր միտքը սեւեռած է ջրանոյշին տուած խոստումներուն վրայ և անհամբեր գիշերուան կ'սպասէ: Եւ տհա, երբ գիւղը ամբողջ կը խորդար արդէն, խաղաղ լռութեան մէջ, յանկարծ իր մօտ կը յայտնուի սիրական էակը՝ որ իր գլխուն ձգած ճերմակ չղարչին շուքին տակէն կը ժպտի իրեն, աչքերը իր աչքերուն մէջ խորասուզած և իր գերերկրային մարմինին ամբողջ թովքով զինքը պարուրած: Կը մեկնին անձայն և կ'աներևութան անտառներուն խորը՝ ուր ծառերն ու թուփերն իսկ կը սարսռան իրենց սիրոյ փութորիկներէն և անանուն ծաղիկներ իրենց գիշերային թափանցող բոյրը կը խառնեն անոնց հեացող շունչներուն և համբոյրներուն: Բայց երբ արագադի տառջին կանչը կը լսուի, ջրանոյշը կը մեկնի դէպի լիճը՝ ուր կ'անյայտանայ, իսկ աղան յուսահատ կուլայ: Երբ տուն կը վերադառնար, կը կարծէր թէ աստղերը արցունքներու փոխուած վար կը թափէին, արեւ խաւարած՝ ա՛լ չգիտի ծագէր ու ոսկեղօժէր լեռներու կատարները մինչև որ իր մօտ գար ու մնար սիրուած այլ խուսափուկ էակը:

Յաջորդ օրը ա՛լ աշխատելու կարող չէ: Սէրը տառապանքի փոխուած է իր մէջ և կէս յիմար դարձած կ'ուզէ պոռալ իր գաղտնիքը, իր ցաւին դարման մը գտնելու համար: Սրտակից և փորձառու բարեկամ մը՝ որուն վերջապէս կը բանայ իր սըրտին գաղտնիքը, կը սովբեցնէ իրեն այն կախարդական միջոցը՝ որ զինքը կարող պիտի դարձնէր մշտնջենապէս տիրանալու գերմարդկային՝ սիրուած էակին:

Գիշերուան հետ կ'սկսին տնձկութեան ժամերը: Ջրանոյշը՝ որ ի՛նքն ալ, խենթի պէս կը սիրէ աղան, չ'ուշանար անոր մօտ գալու՝ գլուխը պարուրուած, ինչպէս միշտ, իր սպիտակ շարին (չղարչ) մէջ: Տղան ամէն պատրաստութիւն տեսած է արդէն: Սիրոյ խօսքերու փոխանակութեան և ինքնամոռացումի պահու մը կը գոգնայ ջրանոյշին շարը և անոր մէջ փայտէ խաչ մը փաթթելով կը պահէ գաղտնի տեղ մը: Այս գործողութիւնը

քանի մը երկվայրկեանի մէջ կատարուած՝ ջրանոյշը մերկացուց իր գերմարդկային կարողութիւններէն և վերածեց մարդկային էակի մը՝ այն նոյն շնորհով ու գեղեցկութեամբ որով կ'երևար ան իր սիրականին։ Խնդրեց, լացաւ, պաղատեցաւ որ իր շարը վերադարձնէ։ Խոստացաւ յաւիտեան կապուած մնալ իրեն, միայն թէ չղրկէ գինքը իր ջրասոյզ կեանքի հմայքներէն ու խորհուրդներէն։ Անօգուտ։

Փառաւոր հարսնիքով ախուսնացան։ Տարիներ տեւեց իրենց չմարող սէրը, դաւակներ ունեցան, բայց կիներ չդադրեցաւ իր շարը խնդրելէ ամուսինէն, որպէս զի հմայքը եղծանի և ինք իր նախկին կեանքին վերադառնայ։

Օր մը, տառուէ կանուխ, ջրանոյշ հարսը հաց կը թխէ և երբ կ'աւարաւէ, կեսրոջ կը յայտնէ թէ եղեղեցի պիտի երթայ և իր շարը կը խնդրէ որ զլուխը դնէ։ Կեսուրը կ'ընդգլխմանայ։ Հարսը հազար խոստումներ կ'ընէ թէ ա'լ չէ կարող բաժնուիլ իր սիրասուն գաւակներէն։ Իր ամուսինէն, ընտանեկան յարկէն։ Միամիտ կիներ կը համոզուի, կը հաւատայ խոստումներուն և չղարչը պահուած տեղէն հանելով նախ քան հարսին յանձնելը անգամ մը կը թոթուէ։ և ահա փայտէ խաչը վար կ'իյնայ։ Հմայքը եղծուած է այլևս, ջրանոյշը կը խլէ շարը կեսրոջ ձեռքէն և երբ գլուխը կը դնէ կը վերոտանայ իր գերբնական կարողութիւնները և տան մէկ փոքրիկ ծակէն ներս կ'անյայտանայ։ Կեսուրը զգալով իր սխալը կը պաղատի որ հարսը դուրս գայ և վերադառնայ իր մարդկային կեանքին, բայց անօգուտ։ Այն առտն կը խնդրէ որ գոնէ ելլէ հացերը գնտէ որ փուռը տանի։ Դարձեալ անօգուտ։ Ջրանոյշը յագեցած է մարդկային կեանքի տափակութիւններէն։ Ալ խելամուտ եղած է թէ այս մարդկային անցաւոր կեանքի սէրերն ու կիրքերը խայծեր են ցեղին յարատեւութիւնը ապահովելու համար, մինչ ջրանոյշներու կեանքը կը տեւէ ու չի սահմանուի մահուամբ։ Ան կարօտով կը մրկուի իր լիճին, անոր յատակի խորհուրդներուն, իր ընկերուհիներուն, և անոնց հետ իրենց գիշերային արշաւներուն և անակնկալներուն։ Ա'լ չի կրնար վերադառնալ ընտանեկան խաղաղ, այլ միօրինակ կեանքին՝ որուն վայելքները ա'լ տափակ կը թուին ի-

րեն: Կեսրոջ պաղատանքներուն դէմ կը յամառի. ո՛չ ամուսին, ո՛չ զաւակ ալ չեն կարող զինքը կապուած պահել այս տափակ աշխարհին. պիտի երթա՛յ, դէպի լիճը պիտի երթայ. իր անըզ-գուշութեան հետեանքով լարուած ու յաջողած հմայքը լուծուած է ալ լեւ... :

Կեսուրը ճարահատ ի՛նք կ'սկսի գնտել հացերը: Բայց հրա՛շք խմորը տաշտին մէջէն չի հատնիր: Գիւղին բոլոր փուռերը կը լեռնան այդ միակ տաշտին հացերով. վասն զի ջրանոյշի մը ձեռքերով թրուած էր անոնց խմորը: Այս գերբնական երեւոյթը վախ կը պատճառէ Կեսրոջ ու դրացիներուն: Ի՞նչպէս ըս-պառել տաշտին մէջի խմորը... :

Կը դիմեն վերջապէս ջրանոյշին՝ որ իր ծակին մէջէն կը հրահանգէ սե հաւ մը բռնել և անոր ոտքով կնքել խմորը: Հը-րահանգը կը կատարուի և խմորը կը հատնի, միւս կողմէ, սա-կայն ջրանոյշն ալ անյայտ կ'ըլլայ:

Ջրանոյշին սիրահար ամուսինը ի՞նչ եղաւ: Յաւէն խենթեցա՞ւ թէ համակերպած իր ճակատագրին ամուսնացաւ գեղջ-կուհիի մը հետ: Պատմող մամիկը այդ մասին բան մը չէր զի-տեր:

Կիւմիւրնիւն, 13 Նոյեմբեր 1941

ՎԱՀԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ներկայ հրատարակութիւնը աւարտելու մօտ էր, երբ տե-
ւանք Սոփիայի «Ազատ հօսք» օրաթերթի 7 Մայիս 1943ի թիւին
մէջ, Մալկարայի Փիշման գիւղէն՝ ուսուցիչ Կէորկի Մ. Քաղաքովի
մէկ գրութիւնը, ուր կը յիշուի Մալկարայի հայերուն՝ դէպի իրենց
բնակակից պուկար հայրենակիցները ունեցած անձնուէր սիրոյ շօ-
շափելի մէկ ապացոյցը, եւ ա՛յն ալ ամէնէ վտանգաւոր ժամա-
նակներու մէջ: Պ. Քաղաքով ներկայիս կը բնակի Պուլկարիոյ
Փոմոռիէ գաւառի (Պուլկազի շրջան) Սարաֆով գիւղը, ուրկէ գրած
է յիշեալ տողերը:

Յարգելի յօղուածագիրը այնտեղ սրտագին երախտագի-
տութեամբ մը կը նկարագրէ թէ Պալքանեան պատերազմի վեր-
ջաւորութեան, երբ թուրքերը վերագրաւած էին Մալկարայի շրջ-
անը, ի՛նչպէս վտանգի տակ էր իրենց կեանքը եւ խումբ մը
փախստական Պուլկարներ ի՛նչպէս ազատեցան ստոյգ մահէ, սար-
սափի այդ օրերուն ապաստան գտնելով տեղւոյն հայերուն կողմէ:

Այդ դէպքը տեղի ունեցած է այն օրերուն, երբ խուժանք
հրդեհած էր Մալկարայի շուկան եւ Հայոց քաղը, ու Հայերը ի-
րենք ալ անստոյգ վիճակի մը մատնուած էին, ինչպէս յիշուած
է գրքիս 82րդ էջին մէջ:

Անկեղծ սրտի մը այս ինքնաբուխ արտայայտութիւնը, որ
լոյս կը տեսնէ այդ օրերէն հիշդ երեսուն տարի վերջ, կարելոր
փաստաթուղթ մըն է Հայեւպոլկար վաղեմի բարեկամութեան,
գրի առնուած ականատես մտաւորականի մը կողմէ, որ ինք ալ՝
ուրիշ տասնեակ մը Պուլկարներու հետ՝ այդ պաշտպանութեան
շնորհիւ ազատած է վերահաս մահէ, ինչպէս կը հաստատէ ինք ալ:

Սիրով կը հիւրընկալենք այստեղ, ազնիւ գրտէ մը բխած
այդ գեղեցիկ գեհաատականը:

ՈՂՋՈՅՆ ՄԱԼԿԱՐԱ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ

Գէշ ժամանակներու մէջ կ'ապրէինք — 1912—13 թուականներուն էր: Սե ամպերը կուտակուած էին թրակիոյ հարաւային հողամասին վրայ, զոր թուրքերը իրաւամբ կը կոչեն «արիւնոտ հող»:

Մալկարա քաղաքը կը գտնուի բարձունքի մը վրայ, մօտաւորապէս 7—8 հազար բնակչութեամբ, որուն գրեթէ կէսը հայեր էին: Ան վաճառականական և երկրագործական աշխոյժ կեդրոն մըն էր: Քաղաքին տնտեսական վիճակը հայերուն ձեռքն էր. բարբ արհեստաւորներ, վաճառականներ և այգեգործներ էին անոնք: Կիրակի օրեր, երբ անոնց վաճառատուները փակ կ'ըլլային, ոչքրիստոնեայ տարրը իր պէտքերը հոգալու տեղ չէր ունենար:

Բացէն աչքի կը դարնէր հինէն ի վեր հայերու՝ պուլկարներուն հանդէպ սենեցած համակրանքը: Պուլկար տարրին յաջողութիւնը արտասահմանի մէջ՝ կ'ուրախացնէր զիրենք ալ և մեծ անհամբերութեամբ կ'սպասէին հանդիպելու պուլկար գիւղացիին, արտայայտելու համար իրենց անվերապահ համակրանքը: Հայերու և պուլկարներուս զգացած ուրախութիւնը հասարակաց էր, համահաւացար երկու տարրերու համար ալ: Ահա այդ գէշ օրերուն հայերը կ'օգնէին պուլկարներուն և իրենց դժբախտութեան մէջ պուլկար ժողովուրդը պահուած և միշտ ապաշտպանուած էր հայերու կողմէ. բայց ամենամեծ, յանգուզն և աչքառու ծառայութիւնը Մալկարայի հայութիւնը ցոյց տուած է 1913 թուին:

Երբ շուարած պուլկար զանգուածը, ահաբեկած դէպքերու արհաւիրքներէ, կը փախչէր անորոշ ուղղութեամբ ասդին անդին, հալածական և կողոպտուած, անօթի ու մերկ, ահա այդ օրերուն, անոնց պաշտպան կանգնողները եղած էին միայն ու միայն հայերը:

1913ին, մեր Փիշման գիւղի բնակչութիւնը, երբ կը պատրաստուէր գաղթել Պուլկարիս, միակ օգնութիւնն ու օժանդակութիւնը դտաւ հայերու մօտ: Անոնք ալ մեզի պէս, սակայն իրենց բերնին պատառը կը բաժնէին մեզի հետ: Իրենց օրտերը աւելի քան յուղուած էին ի տես մեր դժբախտութեան: Հայ վարժարանը և քանի մը մասնաւորներու տուններ՝ փրկուած հրկիզու-

մէ, մեղ՝ դաղթականներու տրամադրութեան տակ ձգուած էին՝ հակառակորդ օտար իշխանութեան աչքերուն առջև, որոնք վեր- գրաւած էին քաղաքը: Ասիկա տեղի կ'ուեննար այնպիսի ատեն մը, երբ այդ միջոցին պատահած գէպքերու պատճառով՝ քաղաքին հրկիզուած վիճակը շատ գէշ կ'աղդէր նոր վերադարձող Մալկարայի թուրք քաղաքացիներու հոգեբանութեան վրայ:

Մեր աղատուելու, փրկուելու յոյսը շատ փոքր էր, եթէ նախախնամութիւնը պարգեւած չըլլար Մալկարայի մեր հայ հայրենակիցներու անվնեւութիւնը, կորովը և բարեացակամութիւնը: Քանի մը գիշերներ շարունակ վարժարանին շուրջը մենք կը լսէինք հրացանաձգութիւններ: Բարեբախտաբար բարգուշութիւններ տեղի չունեցան... Եւրոպական յանձնախումբի միջնորդութեամբ վերջակէտը դրուեցաւ մահուան սարսափին և վախին: Սոյն յանձնախումբի պաշտպանութեան տակ մենք զրկուեցանք Պուլկարիա: Այս պարագային ալ մեր հայադէի բարեկամները ունին իրենց օժանդակութիւնը:

Այսօր, երբ կը վերջիչենք 30 տաբի առաջ պատահած այս գէպքերը և մեր ապրած արհաւիրքի ժամերը, մենք չենք կրնար մոռացութեան տալ Մալկարայի մեր հայ բարեկամները, որոնց կը պարտինք մեր կեանքը:

Այսքան տարիներէ վերջ, բոլոր փրկուած ու վերապրողներս՝ Մալկարայի Փիշման գիւղացիներս, կ'աղարկենք մեր ողջոյնը Մալկարայի բոլոր հայերուն: Թող հպարտ ըլլան անոնք, որ լիուրի արժանացած են այն առաւելութիւններուն, զորս Մայր Պուլկարիան շնորհեց, իրենց հպատակութեան իրաւունք տալով:

Ուրեմն կեցցէք, ո՛վ Մալկարացի հայեր: Դուք արտայայտեցիք ճշմարիտ բարեկամութիւն մը ի գին ձեր կեանքին և այնպիսի ատեն մը, երբ ճշմարիտ բարեկամութիւն մը ցոյց տալը բնաւ գիւրիին և հեշտ չէր: Դուք ապացոյցը տուիք Ձեր պուլկարասիութեան և ի յայտ բերիք զգացումներ այնպիսի ատեն մը, երբ շատ դժուար էր հրապարակային զգացումներ արտայայտելը:

ԿԷՈՐԿԻ Մ. ՔԱԶԱՔՈՎ,

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՄԱՍ

ՄՈՌԱՑՈՒՄՆԵՐ

Գրքիս «Տնտեսական կեանքը» խորագրով բաժնին մէջ (էջ 38) աւելցնել նաեւ հետեւեալները, —

ՀՆՏԱՌՈՅԾՆԵՐ. — Պրուսայի Շերամարումական ֆաբրիկ-թէն աւարտող մալկարացի հնտարոյժներ եղած են՝ Սրբուհի ժամ-կոչեան, Մարիամ ժամագործեան, Մկրտիչ Շուպարալեան և Տիգրան Մարտիրոսեան, որոնց առաջին երեքը կարևոր բաժին մը ունեցած են նաև քաղաքին շերամարումութեան զարգացման գործին մէջ:

ԱՏԱՂՁԱՎԱՃԱՌՆԵՐ. — Քաղաքին յայտնի առաղձի վաճառականները եղած են՝ ՀՃ. Ստեփան Քէրէստէճեան և Յարութիւն Խօշիկեան, որոնք աչքառու դիրք մը կը գրաւէին այդ ճիւղին մէջ:

ՖԻՆԱՆՍՈՐՆԵՐ. — Այս ճիւղին մէջ անուն մը շահած էին մանաւանդ ՀՃ. Պօղոս Թանգարանճեան և Յովհաննէս Թորատլեան (Ուղղուն անունով ծանօթ): Ասոնք վարպետ գինեգործներ էին և կարևոր սպառում մը ունէին հրապարակի վրայ:

«Մտաւորական Շարժում» բաժնին մէջ (էջ 57) պէտք է յիշել նաեւ հետեւեալը. —

«Հուրրիէթ»ի շրջանին, 1908ի վերջերը, երիտասարդութիւնը՝ օգտուելով օրուայ թոյլատու պայմաններէն՝ հիմնած էր «Լնթերցատեղաց Ընկերութիւն» անունով մշակութային միութիւն մը, որ ունէր օրինակելի ընթերցարան մը և բաւականին ճոխ գրադարան մը՝ ընտիր հատորներով: Ընթերցարանը կ'ընդունէր նաև Պոլսոյ և արտասահմանի հայերէն թերթեր ու հանդէսներ:

ՔԱՆԻ ՄԸ ՀՇԴՈՒՄՆԵՐ

— Էջ 49ի 2րդ տողին մէջ, Խորհրդարանին քովը շինուած երկու սենեակներու մասին ըսուած է թէ՛ իբրև մանչերու դասարան կը ծառայէին: Այդպէս եղած է միջոց մը միայն, մինչդեռ այդ դասարանները աղջկանց վարժարանին կից ըլլալով՝ անոր յատկացուած էին:

— Էջ 63ի 22րդ տողին մէջ, Պ. Վահան Եարութիւնեանի մրցանակ շահած նորաժողովին անունը «Կիրամուտքը» ըսուած էր, որ պէտք է ըլլայ «Ներուկին Խղիւղութիւնը»:

— Էջ 65ի վերջին և 66ի առաջին տողերուն մէջ՝ Ողբ՝ Արտաշէս Եարութիւնեանի և իր հօրը հաճառակման վայրի մասին ըսուած է թէ տեղի ունեցած է «Իդմիաի և Տերպէնտի կայարանին մէջ», մինչդեռ պէտք է ըլլայ՝ Իզմիտի և Տերպէնտի կայարաններուն միջեւ:

— Էջ 73ի մէջ յիշուած դէպքի մասին, Պ. Վահան Եարութիւնեան կը հաղորդէ թէ՛ ՀՏ. Եարութիւն աղա, Մանուկ Զօլաքեան և Կարապետ Պալթեան գաղտնագէտ հսկողութեան տակ առնուած էին և միայն Պալթեանի տունը խուզարկուած էր:

— Այժմ Փլովտիլի եկեղեցիին Գանձատունը պահ դրուած Մալկարայի եկեղեցական ցուցակագրութեան բաժնի 18րդ հատուածին մէջ (էջ 99), «Վարագոյր Տէր Ողորմեայի» մասին ըսուած է թէ՛ «յիշատակութիւն չունի»: Բայց յետոյ ստուգուած է թէ՛ վարագոյրին ճիշդ մէջտեղը կայ ոսկեթել կարմիր մետաքսով բանուած պատուանդանով իսկ մը, որուն քառաթևերուն վրայ գրուած է «ՏՐ. ՅԱ. ՔԱ. ԱՄ.», իսկ պատուանդանին վրայ կայ հետեւեալ յիշատակութիւնը. «Նուիրեաց վարագոյր Մալկարայի Ա. Թորոս Եկեղեցւոյ Տիկին Մ. (մահտեի ծ. Հ.) Իբրա Գափրանլեան» (կողակիցը ՀՏ. Պետրոս Գափթանլեանի ծ. Հ.):

— Էջ 113ի Ա. տողին մէջ Զէփինէ օդափոխութեան զբոհուած հայրենակցի մը համար ըսուած է «յատկացնելով 500 լէվայի նպատակով», որ պէտք է ըլլայ յատկացնելով շարաքակուն 500 լէվայի նպատակով:

ՎԵՐՋԱՆԱՆ

Համեստ գաղութի մը պատմութեան նուիրուած այս համառօտ ուսումնասիրութեան առթիւ, մեր ուշադրութիւնը կը դրաւ են քանի մը յատկանշական կէտեր, որ կը փափաքինք մեր ընթերցողներու նկատառման յանձնել:

Նիւթերու դասաւորման կարգով, առոնցմէ առաջինը կու գայ այլապէս հանճարեղ այս ժողովուրդին քաղաքական դժբախտութիւնը, որ արդիւնք է որքան իր աշխարհագրական դիրքին, նոյնքան և աւելի իր քաղաքական միամտութեան, նոյն գետնի վրայ վերացական հայեցողութեան և իրենց միջև հաստատուն գործակցութեան մը անվերջ պակասին:

Քաղաքական այս բացասական գիծերը՝ պատրաստ որս մը դարձուցած են զինքը Արեւելքէն ու Արեւմուտքէն խուժող յաջորդական հեղեղներուն, հուսկ ուրեմն ենթարկուելու համար վարչական ամէնէ անապօրոյն ըէժիմին, որ զինքը մղած էր հայրենիքէն հեռանալու յուսահատական միջոցին:

Քարեքայտաբար, շնորհիւ իրենց յամառ աշխատանքին ու ստեղծագործ ուժին, այդ գաղթողները ուր որ գացեր՝ յաջողեր են օտարութեան մէջ նոր բոյն մը կազմել և տանելի կեանք մը յարդարել իրենց համար:

* * *

Հայրենիքէն սրկուած ու կողոպտուած, ընչազուրկ թափառականներ էին ապահովաբար Մալկարա գաղթող առաջին հայերը: Բայց անոնք իրենց չարաչառութեամբ ձեռներեցութեամբ ու ճարտարութեամբ հետզհետէ զիրք մը շինած. գաւառին արհեստաւորութիւնը ձեռք առած և ամբողջ շուկան ողողած էին հայ առևտրականներով:

Ժլատ էր միջավայրի հողը, ջրային թէ ցամաքային փոխադրութեան միջոցներ կը պակսէին իրենց. սակայն անոնք յաջողեցան ստեղծել ծխախոտի արդիւնաբերութեան, չերամաքուծութեան, իւղահանութեան, մեղուարուծութեան և ժամա-

նակի պահանջներուն համապատասխանող նման միջոցներ, մինչև որ տիրացան այդ անշուք քաղաքին տնտեսական բաղկերակը ըլլալու դիրքին:

Քանի մը տասնեակ ընտանիքներ էին այդ առաջին եկուորները. բայց տարիներու ընթացքին անոնք այնքան աճեր էին, որ քաղաքին ամէնէ բազմամարդ աղգարնակչութիւնը կը կազմէին. քերականցելով նոյնիսկ տիրող թուրք տարրը և այդ երկրին նախկին տէրերը եղող յոյները, սրունք իրմէ շատ առաջ հաստատուած էին այնտեղ:

Այսպէս, ամէն մարդերու մէջ առաջնութիւն մը շահած էր ան իր ընտանիք ժողովուրդներուն վրայ, իրեն աջակից ունենալով մանաւանդ հայ կիներ, որ իր համբաւեալ մրաջանութեամբ, առոնին տնտեսագիտութեամբ և զմայլելի համակերպութեամբ մեծապէս նպաստած էր զաղութին այս բարօրութեան:

Հայ տոհմիկ աւանդութիւններու, բարեպաշտութեան, ընտանեկան սրբութեան կուռքն էր անիկա: Անեղծ մնացած հայրենի այդ առաքինութիւններու շնորհիւ խաղաղ էր գաղութին ընտանեկան կեանքը. սուր վէճեր, կրօնական պառակտումներ, տնտեսական յեղակարծ վայրէջքներ անծանօթ էին իրեն: Եկեղեցին իր հաւատքն էր՝ հայրենիքին հետ իր կապը, դպրոցը՝ իր լոյսը, իսկ աշխատանքը՝ իր պաշտամունքը: «Բաղաքակրթութեան» յոռի բարքերը մուտ գտած չէին այնտեղ. Հայաստանի կենդանարար շունչը կը տիրէր դեռ:

Երկար չտեսցի սակայն այս բարեբաւոտիկ շրջանը. խորշակ մը եկաւ յանկարծ, պետական լախտի հարուած մը, որ վերիվար շրջեց ամբողջ այս գեղեցիկ կառուցուածքը՝ նախ սեղմումներով, յետոյ տարագրութեամբ և ապա արտադաղթով — որ տարերային բռնադաղթի մը համեմատութիւնները ունէր — ու ամէն ինչ փճացաւ ակնթարթի մը մէջ... Եկեղեցի, դպրոց, կալուածներ, տուն ու կայք և դարերու կուտակած ամէն բարիք հիմէն քանադուհոյան...: Եւ այսօր, երբեմնի այդ բարեկեցիկ գաղութին վիճակուած յաջորդական աղէտներէն վերապրող վերջին բեկորները աստանդական կը թափուին՝ նոր լոյս մը կազմելու ի խնդրի:

ՆԻԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

	Էջ
Վարչութեան նամակը	5
Յանաջարան	7

Ա. ՄԱՍ

1.— Մալկարայի տեղագրութիւնը	9
2.— Հայաստանէ արտագաղթը	12
3.— Հայերու Մալկարա հաստատուիլը	17
4.— Ե՞րբ եկած են Մալկարա	19
5.— Մալկարայի անցեալը	23

Բ. ՄԱՍ

6.— Մեծ աղբիւրին շինութիւնը	26
7.— Ուրիշ շինարարութիւններ	27
8.— Գաղութին հնօրեայ կեանքը	29

Գ. ՄԱՍ

9.— Տնտեսական կեանքը	38
10.— Հողերը կեանքը	43
11.— Կրթական զարթոնումը	51
12.— Մտաւորական շարժումը	57
13.— Համիտեան շրջան	68

Դ. ՄԱՍ

14.— Հայկական դեպքերու շրջանը	70
15.— Սահմանադրութեան հռչակումը	74
16.— Պաշտօնեան պատերազմը	76
17.— Տարագրութիւնը	83
18.— Զինադադարի շրջանը	87
19.— Վերջին գաղթը	90

Ե. ՄԱՍ

20.— Եկեղեցական գոյքերու փոխադրութիւնը	93
21.— Մալկարացիները օտարութեան մէջ	104
22.— Մալկարացիներու հայրենկց. մ.—թիւնը	111

Ասիկա պատմութիւնն է մեր բոլոր գաղութներուն: Հազիւ ապաստան գտած անկիւն մը, գերմարդկային ճիգերով տունելի կեանք մը կը կերտեն այնտեղ, և ահա օր մըն ալ կրօնական, քաղաքական, տնտեսական կամ այլամերժ ազգայնականութեան խամբիչ չունչը անխուսափելիօրէն կուգայ իր բոցերուն մէջ մոխրացնելու գիրենք, գամբանի տապանաքարը դնելով այդ գաղութին վրայ:

Կեանքի այս դոռն փորձառութիւնը այն համոզումը ներշնչած է Մալկարացիներու «Մամիկոնեան» հայրենակցական միութեան թէ՛ գաղութներու միակ փրկութիւնը «Գէպի Հայրենիք» նշանաբանին մէջ կը կայանայ: Ուստի, ատո՛ր նուիրած է մասնաւորաբար իր վերջին տարիներու աշխատանքը և պիտի ջանայ հաւատարիմ մնալ իր այդ ծրագրին, մինչև անոր վերջնական իրականացումը:

ՆԵՐՓԱՂԹ, ա՛յս պէտք է ըլլայ մեր գաղութներու ունեուն նպատակը, համաշխարհային այս մեծ փոթորիկէն անմիջապէս յետոյ:

Ու երջանիկ օր մը, երբ մեր հայրենակիցները բազոր ունենան հաւաքուելու հայրենի երդիքին տակ, թո՛ղ իրենց դաւակնեւորէն կարգան այս գրքոյկին էջերը, վերջիչելու համար թէ՛ ի՛նչ կը նշանակէ օտարութիւն, որպէսզի աւելի՛ մօուր փառին իրենց Հայրենիքին, որուն դառնութիւններն իսկ աւելի՛ քաղցր են՝ քան օտարութեան անհաստատ ու խաբուսիկ «բարիք»-ները:

Այս երկասիրութեան իրենց աշխատանքի զոյգն բաժինը բերող համեստ գրիչներ անհունօրէն պիտի հրճուին, եթէ այդ նպատակին ծառայէ «Մամիկոնեան» միութեան ջանքերով լոյս տեսած այս հրատարակութիւնը, որ իբրեւ ծաղկեպսակ մը կը նուիրենք այժմ հանգուցեալ գաղութի մը և անոր գերեզմանատան մէջ ննջող մեր նախահայրերու խնկելի յիշատակին:

ՅԱԻԵԼՈՒԱՆ

Իրան
Արևիկ Ալպոյանեանի
Գանձիկ — Մարաշիա

Նախարան	121
Աւանդութիւններ և հաւատալիքներ	125
Մալկարայի բարբառին բառացանկը	138
Զրանոյշ (Հէքեաթ)	149
Կարեւոր վկայութիւն մը	155
Ողջոյն Մալկարա քաղաքի հայերուն	156

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՄԱՍ

Մոռացումներ	158
Քանի մը ճշգրտումներ	159
Վերջաբան	160

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Միսալ	Ուղիղ
9	1	11. —	1. —
13	29	յաջորները	յաջորդները
38	12	քէքիմ	քէքէն
50	11	Յովհաննէս	Հճ. Յովհաննէս
55	32	Տարադրութեան չրջանին	Տարադրութենէ դարձին
61	6	Սեղրոս Փափաղեան	Սեղրոս Գրիգորեան
94	15	Վահան Խոշիկեան	Վարդան Խոշիկեան
104	22	1887	1877
110	2	ճարտարագիտական	ճարտարապետական
129	24	կողք	կոխք
130	23	տղաձգան	տղացկան
133	23	Մէկն	Մէկն
135	26	քաթ	քաֆ
139	2	մաշնով	մաշեւով
139	21	տիգել	դիգել

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0560509

[2n]

467
793